

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

*Woekeraars, uithongeraars, accapareurs,
sjacheraars, opkopers, uitzuigers en
zeepbaronnen*

*Prijscontestatie in België na de Eerste Wereldoorlog,
1918-1924*

Martin Schoups

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van

Master in de Geschiedenis

Academiejaar 2015-2016

Promotor: Prof. dr. Antoon Vrints
Vakgroep Geschiedenis

Leescommissie: Drs. Fabian Van Wesemael
Drs. Gertjan Leenders

Decaan: Prof. dr. Marc Boone

Rector: Prof. dr. Anne De Paepe

Dankwoord

Op dit blad tussen voorpagina en inhoudsopgave, inbinden en ontbinding, studeren en afstuderen, zou ik graag enkele mensen willen bedanken.

In de eerste plaats, en allereerst wil ik mijn promotor prof. dr. Antoon Vrints uitdrukkelijk bedanken. Hij heeft me steeds met zeer vriendelijke, doch dwingende hand aangezet en aangemoedigd om beter na te denken en beter te schrijven. Daar heb ik erg veel van geleerd, en ben ik mijn promotor bijzonder dankbaar voor. In feite strekt dit dankwoord zich dan ook terug tot het allereerste seminarie van Historische Praktijk 2: Moderne en Hedendaagse Geschiedenis.

In de tweede plaats wil ik mama, papa, Marie en Francis bedanken. Zij hebben me meer geholpen dan ze waarschijnlijk zelf zullen beseffen. Ik denk dat mijn ouders de afgelopen periode met toenemend afgrijzen in hun ogen hebben gekeken naar mijn al te enthousiaste toepassing van concepten als “deficit spending” en de verkorting van de werkdag. Bij het lezen van deze scriptie zullen ze waarschijnlijk verbaasd opkijken dat ik wel degelijk *een* notie heb van wat het verschil tussen een luxe- en noodzakelijk goed is. Ik hoop dan ook dat ze mijn stelling zullen aannemen dat, net als de rampzalige Belgische begrotingen in de naoorlog, dit alles het hogere doel diende. Mijn moeder verdient nog een bijzondere vermelding voor haar puike en broodnodige naleeswerk.

Tot slot wil ik al diegenen bedanken die mij de afgelopen periode er voor hebben behoed nog veel eerder in een toestand van volslagen waanzinnigheid terecht te komen. Dat zijn *me mates* Free, Quinten, Maud, Romeo, Wouter, Samuel en natuurlijk, en vooral, Eva.

Aan de lezer: ik hoop dat u evenveel plezier beleeft aan het lezen als ik gehad heb het te schrijven.

Lijst Gebruikte Afkortingen

ARA: Algemeen Rijksarchief

BS: Belgisch Staatsblad

BWP: Belgische Werkliedenpartij

KP: Katholieke Partij

LP: Liberale Partij

NHVC: Nationaal Hulp- en Voedingscomité

NSB: Nationale Strijdersbond

PDK: Parlementaire Documenten Kamer

PDS: Parlementaire Documenten Senaat

PHK: Parlementaire Handelingen Kamer

PHS: Parlementaire Handelingen Senaat

Lijst van Tabellen

Tabel 1: Zelfvoorzienigheid Belgische voedselproductie in 1914.....	77
Tabel 2: Levensduurte in Europa, 1913-1920, 1913=100.....	85
Tabel 3: Aantal stakers in Europa, 1916-1920.....	90
Tabel 4: Huurwetten in Europa na WOI.....	99
Tabel 5: Vergelijking levensduurte in Europa, 1915-1920, 1914=100.....	117
Tabel 6: Prijzen verschillende producten in België, 1914, 1918, en 1919.....	134
Tabel 7: Belgische begrotingen naoorlog, 1919-1922.....	142
Tabel 8: Maandelijks voedselverbruik volwassen man, 1910-1921.....	144
Tabel 9: Wettelijk parcours “woekerprijzen”, 1918-1924.....	150
Tabel 10: Gerechtelijke vervolging misdrijven besluitwet-5/11/1918, 1919-1923.....	151
Tabel 11: Aandel beboeting voor voedselmisdrijven, vergelijking beboeting totaal, 1919-1923	152
Tabel 12: Deelname per partij aan stemming voor verlenging besluitwet-5/11/1918 in de Kamer, 1919-1921.....	154
Tabel 13: Stemming huurwet 25/8/1919 in de Kamer, verdeling per partij.....	158
Tabel 14: Niet-deelname aan stemming beide wetten in de Kamer, per partij 1919.....	158
Tabel 15: Stemming huur 12/8/1920 in de Kamer, per partij.....	159
Tabel 16: Niet-deelname aan stemming beide wetten 1920 in de Kamer, per partij.....	160
Tabel 17: Stakingsactiviteit in België, 1919-1924.....	185
Tabel 18: Procentuele verdeling oorzaken stakingen, 1896-1928.....	187
Tabel 19: Ledenaantallen socialistische en christendemocratische vakbonden, 1913-1920	187

Lijst van Grafieken

Grafiek 1: Inflatie in Europa sinds de Industriële Revolutie	13
Grafiek 2: levensduurte in België, officieel indexcijfer 1920-1929, 1914=100	16
Grafiek 2: Frequentie lemma “vie chère” in twee Belgische kranten, 1895-1930.....	53
Grafiek 3: Frequentie lemma “vie chère” in Parlementaire Handelingen Kamer, 1845-1914.	54
Grafiek 4: Frequentie lemma “vie chère” in Parlementaire Handelingen Kamer, 1845-1939	116
Grafiek 5: levensduurte in België, officieel indexcijfer 1920-1929, 1914=100	118
Grafiek 6: Consumptie wit en bruin brood, 1920-1921	139
Grafiek 7: Broodprijs 1919-1924	145
Grafiek 8: Vergelijking broodprijs, met broodprijs zonder interventie, 1919-1921,	146

Inhoudsopgave

Table of Contents

Dankwoord	v
Lijst Gebruikte Afkortingen.....	vii
Lijst van Tabellen.....	ix
Lijst van Grafieken.....	xi
Inhoudsopgave.....	xiii
Inleiding	1
Prijscntestatie: een wijdse lens.....	2
De oorlogservaring: ongelijke schaarste	2
Tyler Stovalls <i>Paris and the Spirit of 1919</i> : een nieuw inzicht in de naoorlog.....	4
Prijscntestatie in het meest marktafhankelijke land ter wereld: urgentie?	5
Structuur: drie delen	7
Een nieuwe inflatiegeschiedenis	7
Een corpus van prijscontestatie: Edward Palmer Thompson, Maureen Healy en Tyler Stovall	8
Prijscntestatie in België	9
Deel 1.....	11
1 Inflatie na WO1	12
1.1 Waarom stijgen prijzen: een nieuw fenomeen	12
1.1.1 De ruilvergelijking van Fisher	13
1.1.2 Een politiek-economische analyse	14
1.2 De Belgische inflatie.....	15
1.2.1 Prijsverloop	15

1.2.2	Geldhoeveelheid	16
1.2.3	Goederenstroom.....	26
1.2.4	Omloopsnelheid	28
1.3	Deelbesluit.....	31
Deel 2.....		35
2	Waarom worden prijzen gecontesteerd? Een historiografische verkenning.	36
2.1	De voedselrel: een Zadelrijds fenomeen.....	36
2.1.1	Onze dagelijkse prijzen	36
2.1.2	Thompsons “morele economie van de meute”	37
2.1.3	De voedselrel: belangrijkste onderzoeksresultaten.....	38
2.1.4	Kritiek op Thompsons model: vier verschuivingen	40
2.1.5	John Bohstedt: provisiepolitieke onderhandelingen	43
2.2	Waarom verdwijnt de voedselrel?	46
2.2.1	Europa’s <i>Grand Escape</i>	46
2.2.2	Van rellen naar staken: zin en onzin van protestrepertoires.....	48
2.2.3	Van liga’s, bonden, verenigingen en coöperaties: mutaties van provisiepolitiek.....	51
2.3	The Making of the High Cost of Living.	52
2.3.1	Constructie van een nieuw probleem: de levensduurte.....	53
2.3.2	Prijscontestatie: nieuwe actoren, een oud repertoire?	55
2.3.3	Levensduurte: causaliteit inzet van politieke strijd.....	57
3	Prijscontestatie in tijden van wereldoorlog	59
3.1	Waarom prijsstijgingen?	60
3.2	Prijsstijgingen profileren ongelijke machtsverhoudingen	62
3.2.1	Ongelijkheid in oorlogstijd: de ongelijke toegang tot levensmiddelen.....	62
3.2.2	Ongelijkheden worden vertaald in een nieuwe taal	65
3.3	Politieke en economische onderhandelingsruimte in oorlogstijd.....	66
3.3.1	Een nieuw sociaal contract?.....	66
3.3.2	Vorbij het contract: een overlevingsstrategie voor de staat	68
3.4	Hoe en wanneer interveniëerden overheden?	69
3.4.1	Provisiepolitiek als onderdeel van oorlogsvoorbereiding.....	69
3.4.2	De derde oorlogswinter: een keerpunt.....	71
3.4.3	Rantsoenen en maximumprijzen: twee politieke interventies	72
3.4.4	Revolutionaire honger	73

3.5	Provisiepolitiek in een bezet land: de Belgische casus	76
3.5.1	Een zeer marktafhankelijk land.....	77
3.5.2	“L’hostilité, plein d’amertume”: Belgische ongelijkheden.....	78
3.5.3	La volonté de ravitailler: wie intervenueert waar.....	80
4	Prijsstijgingen als spil van politieke strijd in de naoorlog	85
4.1	Einde van de oorlog, einde van het onderzoek	85
4.1.1	Les mouvements contre la vie chère, Teuerungsunruhen, i moti contro il caro viveri: een transnationale beweging.....	86
4.1.2	Tyler Stovall: drie stellingen.....	87
4.2	Politieke activisme: prijzen als site van strijd.....	87
4.2.1	James Cronin: politiek activisme was consumentenactivisme.....	88
4.2.2	De naoorlogse stakingsgolf	90
4.2.3	Prijscontestatie: de andere zijde van de medaille	91
4.2.4	Rol van de arbeidersbeweging in het duurteprotest	94
4.3	Demobilisatie als gecontesteerd proces	95
4.3.1	Verschillende demobilisaties	97
4.3.2	Oorlog-welvaartsschakel.....	98
4.3.3	Provisiepolitiek als ‘sociale’ uitgave.....	99
4.4	Voorwaarde voor stabiliteit	101
4.4.1	Van Revolutionsfrage naar stabilisatiestrategie	101
4.4.2	Staten integreren om te overleven.....	102
4.5	Repressieve prijscontestatie: ook een interventie	103
4.5.1	De wettelijke geboorte van woekerprijzen.....	103
4.5.2	Woeker als onderwerp van historisch onderzoek.....	104
4.6	Deelbesluit: historiografie 3 en 4.....	110
Deel 3.....		113
5	Prijscontestatie in België: een onderzoekshypothese	114
5.1	Onderzoeksresultaten: weerlegging onderzoekshypothese.....	114
5.2	Onderzoekopzet: verklaringen voor uitblijven	115
5.2.1	Prijsverloop	116
5.2.2	Staatse prijscontestatie.....	118
5.2.3	Andere vormen van contestatie	119
6	Staatse prijscontestatie in België.....	120

6.1	Einde van de oorlog, einde van het Nationaal Comité?.....	120
6.1.1	Het Voedingscomité grijpt de macht!	120
6.1.2	Fundament naoorlogse provisiepolitiek: besluitwet 5/11/1918	122
6.1.3	Vergelijking noodwet 1914 met besluitwet 1918: drie verschuivingen.....	123
6.1.4	Joseph Wauters: een regimetransitie	124
6.2	De Bevoorradingdienst: staatse prijscontestatie	126
6.2.1	“La préoccupation dominante”: lage en stabiele prijzen	126
6.2.2	Prijscontestatie op drie niveaus	128
6.2.3	De Broodkwestie: een politiek probleem	132
6.2.4	Einde van de Bevoorradingdienst, of toch niet	140
6.2.5	Evaluatie Bevoorradingdienst.....	142
6.3	Strafrechtelijke prijscontestatie	147
6.3.1	De vraag naar wraak: Zeepbaronnen, profiteurs, en “marchands de patates”	147
6.3.2	Het wettelijk parcours van de woekerprijzen	149
6.3.3	Strafrechtelijke prijscontestatie: statistieken	151
6.4	Nationale Unie?	154
6.4.1	Huurcontestatie: een vergelijking.....	155
6.5	Deelbesluit.....	160
7	Twee verschillende prijsregimes: politieke en economische prijsnotie.....	163
7.1	Waarom verdween de staatse prijscontestatie?.....	163
7.1.1	Dominante prijsnotie en dominante prijservaring: een regimewisseling	164
7.1.2	Methode: een kwalitatieve analyse	165
7.2	Van juiste prijs naar normale prijs: oorzaken van de levensduurte	166
7.2.1	<i>Sozialwucher</i> in België.....	166
7.2.2	“Wanneer de vrije mededinging wederom zal optreden...”	168
7.3	Van woekerwinst naar woekerprijs: wat is een woekerprijs	170
7.3.1	Wat is een woekerprijs: winst als impliciet criterium	170
7.3.2	L’usure, un délit imaginaire.....	171
7.4	Van “nouveau riche” naar de nieuwe snob: verantwoordelijkheid van de koper	172
7.4.1	De nouveau riche: ongelijkheid tussen consumenten	172
7.4.2	De apathische consument.....	173
7.4.3	Snobisme.....	174
7.5	Deelbesluit: geen woekerwet, wel twee andere wetten.....	177

7.5.1	Verplichting tot prijsaffichering: zowel conform een economische als politieke prijsnotie	177
7.5.2	De wet op wederrechtelijke speculatie	178
7.5.3	Debat over de kartelwet: een nieuwe corporatistische breuklijn.....	178
7.5.4	De huurwet van 1923.....	181
8	Straatpolitiek en de levensduurte.....	183
8.1	Arbeidersbeweging: straatpolitieke monopolist.....	183
8.1.1	Coöperatieven: weinig succes.....	185
8.1.2	Grèvomanie: stakings- en syndicale beweging	185
8.1.3	Syndicale of politieke actie	189
8.2	1923-1924: een politiek woelige periode.....	192
8.2.1	De Ruhrbezetting polariseert	192
8.2.2	“Op voor de verdediging van ons bestaan en tegen het duur leven! Op makkers!”	195
8.2.3	Deelbesluit	201
	Conclusie.....	203
	Allernoodzakelijkste goederen	204
	Een systeem van ongelijkheden.....	205
	Prijsnotie en prijservaring: congruentie en discongruentie	206
	Van het morele naar het politieke: epiloog.....	209
	Bibliografie.....	211
	Bronnen	211
	Onuitgegeven bronnen.....	211
	Uitgegeven bronnen	211
	Literatuurlijst	212
	Appendix.....	227
	Index Auteurs.....	229
	Index Onderwerp	231

Inleiding

Na zijn bezoek aan Koning Albert I te Loppem, schreef Haspengouws voorman van de Belgische Werkliedenpartij, Joseph Wauters hem op 16 november 1918 een brief. Daarin stond: “il faut améliorer l'alimentation, réduire les prix” en “(il faut) frapper les gens qui vendent à des prix usuraires”.¹ Voor de “allernoodzakelijkste waren” was dat ook exact wat de eerste drie regeringen van Nationale Unie zouden doen. Deze scriptie vertrekt vanuit de stelling dat deze politieke interventie in de Belgische historiografie meestal is en wordt voorgesteld als een ondergeschikt, bijkomstig of zelfs vanzelfsprekend *post scriptum*: ja, ze moesten ook nog eten. De interventie blijft zo verborgen onder de zogenaamde échte politieke kwesties van de naoorlog: het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen, de paritaire comités of het Vlaamse minimumprogramma. Uit de bronnen blijkt echter dat dit helemaal geen ondergeschikte, bijkomstige, laat staan vanzelfsprekend interventie was. De broodprijs stond hoog geagendeerd op de ministerraad, vlees- en boterkwesties figureerden prominent op de voorpagina's van kranten, en de woekerprijzen leidden tot lange parlementaire debatten. De voedselprijzen waren een zeer, zeer politieke kwestie in de naoorlog. In deze scriptie wil ik onderzoeken hoe deze prijzen onderwerp van politiek strijd werden.

¹ Brief dd. 16/11/1918, geciteerd in: Gita Deneckere, *Sire, het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940*, Gent: onuitgegeven doctoraat, Universiteit Gent, 1993-1994, p. 426.

Prijsccontestatie: een wijdse lens

Alle verschillende vormen van politieke strijd wil ik onderzoeken door middel van een nieuw begrip, namelijk: prijsccontestatie. Met “prijsccontestatie” doel ik op *elke* actie die expliciet tot doel heeft op de gevraagde prijs in te grijpen. Zodoende kunnen we zowel de relletjes, de krantenartikels als de strafwetten en de scheldwoorden door dezelfde lens vangen. Men zou kunnen betogen dat “voedselprijsccontestatie” in feite een beter begrip is. Maar dat zou onze actieradius in tijd en ruimte beperken. Wat alle vormen van prijsccontestatie immers gemeen hebben is dat ze zich richten op de prijzen van “noodzakelijk geachte” producten. Wat “noodzakelijk geacht” wordt, is aan verandering onderhevig door tijd en ruimte. Zo werden in de naoorlog bijvoorbeeld ook steenkool- en huurprijzen onderwerp van contestatie. Deze vormen zouden met een nauwere lens dus buiten schot blijven. Tot slot, door middel van deze wijdse lens zien we dat prijzen zowel van bovenuit als onderuit gecontesteerd kunnen worden, en dat dat in essentie hetzelfde is. Het hanteren van deze lens noopt dan ook tot de introductie van een tweede nieuw begrip, namelijk: de prijsdriehoek. Elke prijs komt namelijk tot stand in een driehoeksverhouding tussen koper, verkoper en autoriteiten. Ook in het meest radicale vrije marktetoog is er nog altijd een autoriteit die de rechtszekerheid en eigendomsverhoudingen *tracht* af te dwingen. Dit punt illustreert dat wie die autoriteiten precies zijn en hoe ze die rol invullen geenszins vast staat. Daarom juist kan de precieze invulling ervan onderwerp van strijd en onderhandeling zijn. Met deze twee begrippen “prijsccontestatie” en “prijsdriehoek” kunnen we verder trekken naar de periode die ons momenteel aanbelangt.

De oorlogservaring: ongelijke schaarste

Ik bouw in de eerste plaats voort op recente vernieuwingen in internationaal en Belgisch historisch onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog.² Daarin werd aangetoond hoezeer de

² Internationaal: Belinda Davis en Thierry Bonzon, ‘Feeding the cities,’ in: Jay Winter en Jean-Louis Robert (eds.), *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge: Cambridge

oorlogservaring aan het thuisfront gedomineerd werd door de ongelijke schaarste. De schaarste transformeerde zo niet alleen op gevoelige wijze de hiërarchie der problemen van burgers en bestuurders, steeds meer mensen ervoeren de schaarste ook steeds meer als het *gevolg* van maatschappelijke ongelijkheden. Daarbij is het belangrijk in te zien dat oorlog landen niet terugwierp naar oude schaarstesamenlevingen, maar schaarste produceerde in een volledig nieuwe context, namelijk in het allereerste geglobaliseerde commerciële voedselsysteem. En in zo'n context wordt de ongelijke schaarste in de allereerste plaats gereguleerd door de prijzen. De 'crisis' maakte de problemen dus niet minder politiek, maar net politieker. Schaarse accentueerde juist kwesties van ongelijkheid en verdeling, en profileerde ongelijke machtsverhoudingen binnen samenlevingen. En zo werd 'het politieke' tijdens de oorlog gedomineerd door (en beperkt) door de schaarsteproblemen.

Deze vernieuwingen in het onderzoek doen in feite nog meer vragen oprijzen over wat er na de Wapenstilstand gebeurde. Het grootste probleem, de schaarste, verdween immers niet samen met het conflict en de gemeenschappelijke vijand. De prijsstijgingen na de Eerste Wereldoorlog werden in heel Europa dan ook gecontesteerd.³ Dat was tegelijkertijd een bekend én volstrekt nieuw fenomeen. Prijsstijgingen waren niet nieuw in Europa, net zomin als het feit dat ze gecontesteerd werden. Zo hadden de prijsstijgingen aan de vooravond van de oorlog in vele landen nog geboorte gegeven aan een nieuwe nationale kwestie: de levensduurte (of: *la vie chère*/the high cost of living/ Die Teuerung).⁴ Zowel de schaal van de

University Press, 1997, p. 305-341. Belinda Davis, *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2000; Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. België: Giselle Nath, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog in België*, Antwerpen: Manteau, 2013; Antoon Vrints, 'Beyond victimization: contentious food politics in Belgium during World War I,' *European History Quarterly*, 45(2015), 1, p; 83-107.

³ Roberto Bianchi, 'Les mouvements contre la vie chère en Europe au lendemain de la Grande Guerre,' in: Pietro Causarano e.a. (eds.), *Le XXe siècle des guerres*, Paris: Editions de l'Atelier, 2004, p. 237-245.

⁴ Zie bijvoorbeeld: Karl Kautsky, *High Cost of Living. Changes in Gold Production and the Rise in Prices*, n.p., 1913 (via: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1913/inflation/index.htm> , geraadpleegd januari 2015) en Otto Bauer, *Die Teuerung. (Internationaler Sozialistenkongress in Wien)*, n.p., 1914. (via: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/bauer/1914/08/teuerung.htm>

vooorlogse prijsstijgingen als die van de contestatie verviel echter in het niets in vergelijking met wat de wereldoorlog zou ontketenen.

Tyler Stovalls *Paris and the Spirit of 1919*: een nieuw inzicht in de naoorlog

In één van de meest vernieuwende studies naar deze periode, *Paris and 1919*, toonde de Amerikaanse onderzoeker Tyler Stovall aan dat “the sharp increase in protest activities in the years immediately following the end of the war arose in large part from the politicization of consumer issues”.⁵ Dit wijst in de richting van de conclusie dat de prijsstijgingen in de naoorlog niet zomaar één van de politieke problemen waren, maar hét politieke probleem was. Het koortsig naoorlogs politieke activisme was in de eerste plaats gericht op consumptiezaken. Dit inzicht werd lange tijd verhinderd door een (a) zeer nauwe definitie van wat ‘politiek’ is, en (b) een dominant idee in de wetenschappen dat “consumentisme” en “politiek” twee onverenigbare begrippen zijn. Dit verklaart de dominantie van eerder vage causaliteiten, waarvan het idee dat Russische revolutie arbeiders allerlande zou hebben “geïnspireerd” tot revolutionaire daden, het meest dominante is. Om deze twee valkuilen te omzeilen introduceer ik een derde nieuw begrip, namelijk: de *prijsservaring*. Deze prijservaring verschilt over tijd, maar ook van consument per consument, en van consument nog eens product per product. Consumenten verkeerden (en verkeren) in het overgrote deel van de gevallen niet, zoals men soms wel eens doet uitschijnen, in de cognitieve onmogelijkheid om te begrijpen dat schaarste onvermijdelijk tot hogere prijzen zal leiden. Mijn basisstelling in deze scriptie is echter dat prijzen gecontesteerd zullen worden wanneer mensen de prijs ervaren als een ongelijke machtsverhouding, i.e. als een politieke prijs. Dus: mensen contesteren de schaarste wanneer ze die als het gevolg van ongelijke machtsverhoudingen ervaren, omdat de schaarste dan ook gecontesteerd *kan* worden. De schaarste is immers

,geraadpleegd januari 2015).

⁵ Tyler Stovall *Paris and the Spirit of 1919. Consumer Struggles, Transnationalism, and Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, p. 12.

georganiseerd. Vanaf dat de politieke prijservaring dominant werd voor consumenten, zouden consumenten dus “politiek handelen” als, en dit is de tweede voorwaarde, er binnen de prijsdriehoek een politiek krachtveld bestond dat genoeg hefboomen bevatte om deze ongelijke machtsverhoudingen te doen overslaan. Zodoende kunnen we ook een derde valkuil omzeilen, namelijk het idee dat hoge prijzen automatisch tot protest leiden. Dit zal niet het geval zijn als (a) de politieke prijservaring niet domineerde, (b) de politieke prijservaring wel domineerde, maar er geen manipuleerbaar politiek krachtveld bestond binnen de prijsdriehoek.

Prijscontestatie in het meest marktafhankelijke land ter wereld: urgentie?

Met behulp van deze drie begrippen wil ik onderzoeken voor België hoe én of prijzen werden gecontesteerd in de naoorlog. Wat is de urgentie van deze onderzoeksvraag?

Allereerst was België in internationaal perspectief een eigenaardig geval. De politieke situatie was na de bevrijding gelijkaardig aan die in Frankrijk en Groot-Brittannië, ondanks materiële omstandigheden die eerder deden denken aan de Duitse en Oostenrijkse situatie. Hoewel er consensus is dat het de interventies van het NHVC een cruciale factor waren voor het feit dat België politiek stabiel *uit* de oorlog kwam, is er minder geweten waarom dat in de periode na de bevrijding ook zo *bleef*. Het schaarsteprobleem verdween immers niet samen met de wapenstilstand. De structurele omstandigheden in het meest (na Groot-Brittannië) marktafhankelijke land ter wereld maakten deze kwestie dan ook bijzonder levensnoodzakelijk, zowel voor de Belgische burgers, als voor de Belgische staat zelf.⁶

⁶ Peter Scholliers, ‘The Policy of Survival: Food, the State and Social Relations in Belgium, 1914–1921’, in: John Burnett en Derek J. Oddy (eds.), *The Origins and Development of Food Policies in Europe*, Leicester University Press, London, 1994, p. 39-53.

Ten tweede, er bestaat eigenlijk niet zo gek veel onderzoek naar de Belgische naoorlog. Het meest uitgebreide werk dateert inmiddels uit 1926, de studie *La Belgique Restaurée* onder leiding van de Luikse socioloog Ernest Mahaim.⁷ Hoewel de reden hiervoor misschien het briljante karakter van dit werk is (dat nog altijd eerder als naslagwerk dan als bron dient), lijkt het eerder te wijzen op een zekere stilstand. Er is wel degelijk onderzoek naar deze periode en dit onderzoek heeft wel degelijk zijn verdiensten (we zijn er schatplichtig aan). Gezien de vooruitgang in het geschiedsonderzoek zou ik echter willen betogen dat deze literatuur ook drie grote gebreken heeft. Allereerst hanteren ze allen de dominante, eerder vage causaliteiten inzake de politieke ontwikkelingen in de naoorlog (cf. § 4.2). Hoewel deze causaliteiten vooral inherent gebrekkig zijn, zijn ze eigenlijk ook niet adequaat om de naoorlogse politieke ontwikkelingen te verklaren. Ten tweede, dit is te wijten aan de dominantie van een ander, typisch Belgisch narratief: het Loppems narratief. Met Loppem als eerste hoofdstuk, draaien deze narratieven vooral rond hoe vooroorlogse verzuchtingen dan wel (de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht, de afschaffing van artikel 310, de verplichting van de 8-uren werkdag) dan niet (het niet inwilligen van het Vlaams minimumprogramma) werden ingewilligd. De oorlog fungeert hier louter als een versneller of remmer van politieke verandering. Binnen dit narratief is er dan ook geen plaats voor het feit dat de oorlog hele *nieuwe* politieke problemen introduceerde. Deze narratieven passen daarenboven juist zeer goed in wat *exact* de naoorlogse pacificatiestrategie van de Belgische elite was: het bevredigen van alle interne twisten in een geest van nationale eenheid. Vraag is in hoeverre het mogelijk is om het, al dan niet, succes van deze strategie te evalueren, door *exact hetzelfde beeld* te hanteren. Tot slot, zou ik willen betogen dat in deze literatuur vaak een zeer nauwe, formele definitie van politiek wordt gehanteerd, waarin (a) weinig plaats is voor het consumptiegerichte karakter van de naoorlogse politieke problemen, en (b) niet-institutionele manieren van 'aan politiek doen' automatisch buiten beschouwing worden gelaten.

Ten derde, ook hier is het juist de vooruitgang in het Belgisch oorlogsonderzoek die de vraag naar de naoorlog nog prangender opdringt. Het was *na* de bevrijding dat de Belgische elites bijtjesdag vreesden.⁸ Met het verdwijnen van de Bezetter viel immers een belangrijke demper op de intranationale spanningen weg. Achter al het onderling ongenoegen school

⁷ Ernest Mahaim, *La Belgique Restaurée: étude sociologique*, Brussel: Lamertin, 1926.

⁸ Nath, *Brood*, p. 72.

tijdens de oorlog immers een quasi unaniem gedeelde opvatting: hoofdverantwoordelijke voor de ellende was de Duitse bezetter.⁹ Dat was vanzelfsprekend geen onterechte gedachte, maar de bevrijding deed de ellende niet verdwijnen, en de bezetter wel. Daarenboven vervlogen met de oorlog ook andere “morele referentiepunten” (zoals het offer van de soldaat achter de IJzer) die tijdens de oorlog als ultieme spiegel voor eigen en andermans leed hadden gegolden.¹⁰ Al deze vaststellingen leidden Antoon Vrints dan ook tot het stellen van de vraag naar “hoe en in welke mate men er in geslaagd is de potentieel explosieve erfenis van de oorlog te ontmijnen”.¹¹ In mijn thesis zal ik trachten bij te dragen aan een antwoord op deze vraag.

Structuur: drie delen

Een nieuwe inflatiegeschiedenis

Ik zal deze onderzoeksvraag in drie delen beantwoorden. In het eerste deel wil ik tegemoetkomen aan een klassieke probleem in het onderzoek naar prijscontestatie. Daarin wordt de inflatie voorgesteld als een soort van extern verschijnsel evenwaardig aan een natuurfenomeen, of als het gevolg van foute beslissingen door politieke leiders. Deze twee voorstellingen gaan voorbij aan de ontwikkelingen in de economische historiografie onder invloed van *the new inflation history*.¹² Onderzoekers hebben daarin opnieuw en opnieuw benadrukt dat de naoorlogse inflatie (of deflatie) een zeer bewuste politieke keuze was. De prijsstijgingen waren dus niet enkel een probleem in de naoorlog, maar ook onderdeel van een oplossing. De inflatie (nieuw geld) was de brandstof voor de wederopbouw. Op zijn beurt kan het onderzoek naar prijscontestatie dit economisch-wetenschappelijk onderzoek

⁹ Antoon Vrints, ‘Eenheid in verdeeldheid: spanningsvelden in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,’ *Belgisch tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 44(2013), 2-3, p. 32.

¹⁰ Idem, p. 33.

¹¹ Idem, p. 35.

¹² William H. Hubbard, ‘The New Inflation History,’ in: *The Journal of Modern History*, 62(1990), 3, p. 552-569.

ook aanvullen. Binnen een economisch-wetenschappelijk denkraam representeren prijzen immers altijd *een* evenwicht, ze zijn louter de uitkomst van functie. Ze zijn dus neutraal en onpersoonlijk. Dat staat mijlenver af van hoe prijzen daadwerkelijk ervaren. Ten tweede, prijsstijgingen kunnen in een economisch wetenschappelijke analyse (achteraf) altijd verklaard worden. Binnen dit denkraam krijgen contesterende consumenten automatisch een irrationeel karakter (ze kennen immers de *echte* oorzaken niet). Ten derde, binnen dit denkraam wordt de samenleving op een geaggregeerd niveau (*alle* prijzen, *alle* consumenten) bestudeerd. Maar de prijscontestanten spitsten zich toe op een specifiek aantal producten. In dit eerste deel wil ik aantonen hoe de Belgische regering in de naoorlog een zeer bewuste inflatoire politiek heeft gevoerd. Daartoe pas ik dezelfde politiek-economische analyse toe als Carl-Ludwig Holtfrerich heeft gedaan voor de Duitse inflatie na de Eerste Wereldoorlog.¹³

Een corpus van prijscontestatie: Edward Palmer Thompson, Maureen Healy en Tyler Stovall

In het tweede deel wil ik een corpus van historisch onderzoek naar prijscontestatie samenstellen. Dit corpus moet altijd beginnen met het artikel van Edward Palmer Thompson: 'The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century'.¹⁴ In dat artikel beschreef hij hoe in het 18e eeuwse Engeland graan- en broodprijzen zowel van bovenaf (nationale wetgeving, en door lokale adel en magistraten) als van onderuit (petities en voedselrel) gecontesteerd werden. Hij bevrijdde de prijsrel hierin uit zijn "spasmodische interpretatie" (hoge prijzen-> rellen) en joeg het onderzoek aan naar hoe prijsvorming zich op verschillende manieren in conflict kon vertalen. Dit corpus moet ook beginnen met Thompson omwille van de invloed van zijn ideeën. Meer bepaald betreft het zijn antwoord op drie vragen: waarom contesteren mensen prijzen, waarom verdwijnt de voedselrel, en zijn prijzen na 1850 geen onderwerp van politieke strijd meer? Thompsons antwoorden hierop zijn op verschillende punten verfijnd en weerlegd. Daartoe zal ik in dit deel het concept *politics of*

¹³ Carl-Ludwig Holtfrerich, *The German Inflation 1914-1923. Causes and Effects in International Perspective*, New York: De Gruyter, 1986.

¹⁴ Edward Palmer Thompson, 'The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century,' *Past&Present*, 50(1971), p. 76-136.

provisions (mijn vertaling: provisiepolitiek) van de Amerikaanse onderzoeker John Bohstedt introduceren.¹⁵ Door het meer elastische karakter van dit concept, kunnen we ons corpus uitbreiden met twee hoofdstukken over prijscontestatie tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Hierin tracht ik de laatste vernieuwingen in het internationaal als Belgisch historisch oorlogsonderzoek te incorporeren. Dit vernieuwend onderzoek berust vaak echter op verouderde stellingen die nog dateren uit de periode waarin het concept van de “morele economie” juist opkwam. Door hierop te wijzen zal ik trachten deze drie hoofdstukken tot één ‘corpus van prijscontestatie’ te integreren.

Prijscontestatie in België

In het derde deel, tot slot, presenteer ik mijn antwoord op de vraag naar of, en hoe prijzen gecontesteerd werden in België na de Eerste Wereldoorlog. Daartoe heb wetgevende, journalistieke en regeringsbronnen gebruikt. Door mijn wijde lens kan ik verschillende manieren van ‘aan politiek doen’, evenals de verschillende politieke ruimtes waarin ‘aan politiek wordt gedaan’ in mijn onderzoek incorporeren. Meer bepaald gaat het hier over de nationale politieke ruimte en de straatpolitieke ruimte. Het spreekt vanzelf dat er geenszins een hermetisch waterschot tussen deze twee ruimtes staat.

De stelling die ik zal verdedigen in deze scriptie is dat er twee verschillende prijsregimes waren na de Eerste Wereldoorlog. In de eerste fase domineerde de politieke prijsnotie in de nationale politieke ruimte én de straatpolitieke ruimte. Dit was een fase van zeer sterke staatse prijscontestatie, zowel d.m.v. interventie als repressie. Hoewel de socialistische arbeidersbeweging de “levensduurte” zowel in de nationale politieke als straatpolitieke ruimte trachtte te monopoliseren, verhult dit dat deze staatse prijscontestatie op een zeer brede, partijoverschrijdende consensus kon rekenen. Omdat deze politieke prijsnotie domineerde in de nationale politieke ruimte, bleef in België, in tegenstelling tot in Duitsland, Frankrijk en Italië, straatpolitieke prijscontestatie wel uit. In een tweede fase domineerde echter een economische prijsnotie. Volgens deze mechanistische notie vervullen prijzen louter de rol

¹⁵ John Bohstedt, *The Politics of Provisions. Food Riots, Moral Economy, and Market Transition in England, c. 1550-1850*, Surrey: Ashgate, 2010.

van coördinatiemechanisme tussen ontelbare ongecoördineerde acties van producenten en consumenten. Prijzen zijn dus neutraal en onpersoonlijk. We kunnen deze transitie karakteriseren als de transitie van “juiste” naar “normale prijzen” als prevalente term. Er werd dan ook grotendeels komaf gemaakt met de interventies uit voorgaande periode. Al zal ik aantonen dat ook een aantal interventies bleven voortbestaan. Hoewel deze regimewisseling samenviel met het aantreden van een nieuwe liberaal-katholiek bewind, in de vorm van de regering-Theunis, zal ik aantonen dat ook dit de partijoverschrijdende consensus verhult waarop deze economische prijsnotie in feite steunde. Tot slot, in het laatste hoofdstuk zien we dat er wel degelijk een fase van straatpolitieke prijscontestatie in België heeft plaatsgevonden, namelijk door de oud-strijders. Deze acties vonden plaats tijdens een minder bekende woelige periode in de Belgische geschiedenis. Ik zal betogen dat die woeligheid wortelde in het feit dat er een discongruentie was ontstaan tussen de dominante prijsnotie in de nationale politieke ruimte en de dominante prijservaring van een grote groep daarbuiten. De regering-Theunis zou zich dan ook gedwongen zien om een wetsvoorstel neer te leggen waarin woekerprijzen en maximumprijzen terug werden ingevoerd.

Ik begrens mijn onderzoek tot en met 1924 om twee verschillende redenen. Verschillende economische parameters bereikten in dat jaar terug hun vooroorlogse niveau. Ik betoog daarom dat dit jaar in zekere zin ook het einde van de naoorlog was. Ten tweede, in 1925 kwam de travaillistische regering Pouillet-Vandervelde aan de macht. Onderzoekers hebben aangetoond dat dit in feite een direct gevolg was van de burgerlijke onvrede met de levensduurte.¹⁶ Deze regimewisseling zette echter een bijzonder intense fase van nationaal-, financieel- en straatpolitieke strijd in, die nog altijd meer onderzoek verdient.¹⁷ Omdat na de val van deze regering in feite de vooroorlogse frank definitief begraven werd, concentreer ik mij hier op de periode waarin de droom van de vooroorlogse frank nog prominent figureerde in de gedachten van de Belgen.

¹⁶ Emmanuel Gerard, ‘De democratie gedroomd, begrensd en ondermijnd. 1918-1939,’ in: Michel Dumoulin, Emmanuel Gerard, Vincent Dujardin en Mark van den Wijngaert (eds.), *Nieuwe Geschiedenis van België. II 1905-1950*, Tielt: Lannoo, 2006, p. 963.

¹⁷ Guy Vanthemsche, ‘De val van de regering Pouillet-Vandervelde: een “samenzwering der bankiers”?’ , *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 9(1978):1-2, p. 165-214.

Deel 1

1 Inflatie na WO1

1.1 Waarom stijgen prijzen: een nieuw fenomeen

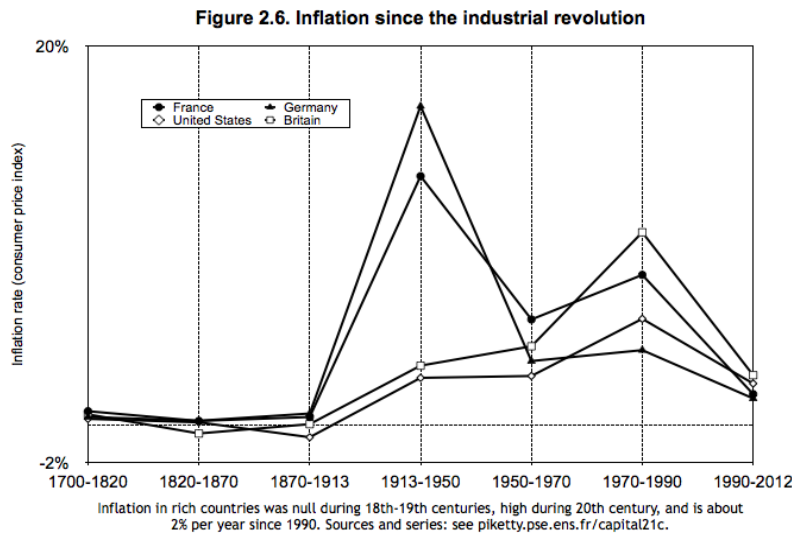
In 1926 ging de Luikse socioloog Ernest Mahaim in het door hem samengestelde overzichtswerk over het naoorlogse België, *La Belgique Restaurée*, op zoek naar “la fortune globale de la Belgique”. Hij was echter gedwongen een nieuwe methode te gebruiken, want, zo stelt hij:

“Enfin il y a, dans toutes ces évaluations une supposition fondamentale, c’est que la valeur de la monnaie n’a pas changé. Avant la guerre, cette condition était, pour notre pays, admissible ... Mais, après la guerre, il faudra nécessairement tenir compte des variations de la valeur de la monnaie, nouvelle source d’imprécision.”¹⁸

De assumptie dat de geldwaarde door de tijd niet verandert, was met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog definitief ongeldig geworden. Twee eeuwen lang was het proces van inflatie een onbekend fenomeen in Europa. Gedurende een periode van twee eeuwen bleef de geldwaarde nagenoeg constant. Aan deze lange periode van monetaire stabiliteit kwam met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog definitief een einde. Onderstaande grafiek komt uit Piketty's *Kapitaal in de 21e eeuw* en is gebaseerd op data van jaarlijkse prijsindices die reiken tot in 1700. Hoewel er methodologisch iets valt aan te merken op het omzetten van prijsindices in 50-jaarlijkse gemiddeldes, geeft de grafiek wel goed weer hoezeer de oorlog een breuk vormde met de twee voorgaande eeuwen.

¹⁸ Ernest Mahaim, ‘La fortune et le bien-être,’ in: Ernest Mahaim (ed.), *La Belgique Restaurée: étude sociologique*, Brussel: Institut de Sociologie Solvay, 1926, 508.

Grafiek 1: Inflatie in Europa sinds de Industriële Revolutie¹⁹

1.1.1 De ruilvergelijking van Fisher

Maar waarom stijgen prijzen? Prijzen stijgen niet vanzelf. Prijzen stijgen omdat verkopers hogere prijzen vragen. Het is belangrijk te erkennen dat prijzen altijd een machtsverhouding vervatten. Als echter de prijzen van *alle* goederen *overall* stijgen (zoals het geval is bij inflatie), moeten we op zoek naar gemeenschappelijke determinanten. Om deze gemeenschappelijke determinanten weer te geven, introduceer ik de ruilvergelijking van Fisher. Deze identiteit verbeeldt hoe de geld-stroom zich, door middel van prijzen, verhoudt tot de voorraad-stroom. De formule stelt dat de “nominale waarde van de stroom van goederen en diensten op elk ogenblik gelijk moet zijn aan de geldstroom die gebruikt wordt om de transacties van deze goederen en diensten mogelijk te maken”.²⁰ Dat ziet er zo uit:

$$M \cdot V = P \cdot Q$$

M = de geldvoorraad; V = de omloopsnelheid van geld; P = het prijsniveau; en Q = de goederenstroom.

¹⁹ Thomas Piketty, *Kapitaal in de 21ste eeuw*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2014, p. 131.

²⁰ André Decoster, *Economie: een inleiding*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2010, p. 480.

Deze identiteit is in essentie 'tautologisch'. Het is een onontkoombare gelijkheid. Ze stelt ons echter wel in staat om het prijsniveau in componenten te ontbinden, namelijk: $P = M.V/Q$. Deze vergelijking stelt *geen* causale relatie voor. Dat zou enkel kunnen als we veronderstellen dat P een afhankelijke variabele is én er slechts één variabele is. In realiteit is deze *ceteris paribus*-relatie vanzelfsprekend onbestaande. De variabelen zullen elkaar soms compenseren, of juist versterken. Maar: wezenlijke variaties van deze drie determinanten (geldhoeveelheid, omloopsnelheid, goederenstroom) zullen wel *een* invloed uitoefenen op het prijzenpeil.

1.1.2 Een politiek-economische analyse

Carl-Ludwig Holtfrerich heeft in zijn *magnum opus* over de Duitse inflatie betoogd dat het verschillend verloop van deze 'economische' determinanten door verschillende politieke keuzes was gedetermineerd.²¹ Om deze politieke realiteit te kunnen vatten, moet een economische analyse altijd een politiek-economische analyse zijn.

Hoewel de inflatie wortelde in de chaotische oorlogsfinanciering, was het verdere verloop ervan immers door specifieke politieke keuzes bepaald: "granted that disorderly war finance left inflationary legacies, significant policy choices remained at the outset of the two postwar eras".²² Na de oorlog moesten in essentie drie beslissingen worden genomen: hoeveel zouden de publieke uitgaven bedragen, hoe zouden die op de burgers verhaald worden en in welke mate diende de nationale munt in zijn vooroorlogse waarde te worden hersteld? Dit vertaalde zich in drie verschillende keuzes:

1. een terugkeer naar de goudstandaard en de vooroorlogse prijzen
2. een stabilisatie van de wisselkoers en prijzen op een lager niveau dan het vooroorlogs niveau
3. verdere inflatie en depreciatie van de wisselkoers

²¹ Carl-Ludwig Holtfrerich. *The German Inflation 1914-1923. Causes and Effects in International Perspective*, New York: De Gruyter, 1986, p. 332.

²² Charles S. Maier, 'Inflation and Stabilization in the Wake of the Two World Wars: Comparative Strategies and Sacrifices,' in: Gerald D. Feldman e.a. (eds.), *Die Erfahrung der Inflation im internationalen Zusammenhang und Vergleich*, Berlijn: de Gruyter, 1984, p. 113-114.

Hier moeten een aantal kanttekeningen bij gemaakt worden. Ten eerste is het zo dat het proces van inflatie in alle landen op een bepaald moment is geëindigd - dus dat een stabilisatie (2) kon volgen op verdere inflatie (3), zoals het geval was voor België, of (1) op (3) zoals het geval was voor Groot-Brittannië. Ten tweede, een politieke analyse wil vooral tegengewicht bieden aan een visie die inflatie of omgekeerd deflatie, louter beschrijft als fouten van politici met onvoldoende kennis van economische theorie. Deze visie biedt weinig inzicht in hoe beslissingen daadwerkelijk tot stand kwamen. Ten derde, het is enigszins paradoxaal dat juist door het 'politieke' centraal te stellen, duidelijk wordt hoe weinig politieke manoeuvreerruimte er was voor andere beslissingen, en hoe de genomen beslissingen op dat moment vaak als de enige mogelijke moeten hebben toegeschenen.

In dit deel wil ik deze politiek-economische analyse toepassen op de Belgische casus, door de drie verschillende prijsdeterminanten te bestuderen als de uitkomst van politieke keuzes.

1.2 De Belgische inflatie

1.2.1 Prijsverloop

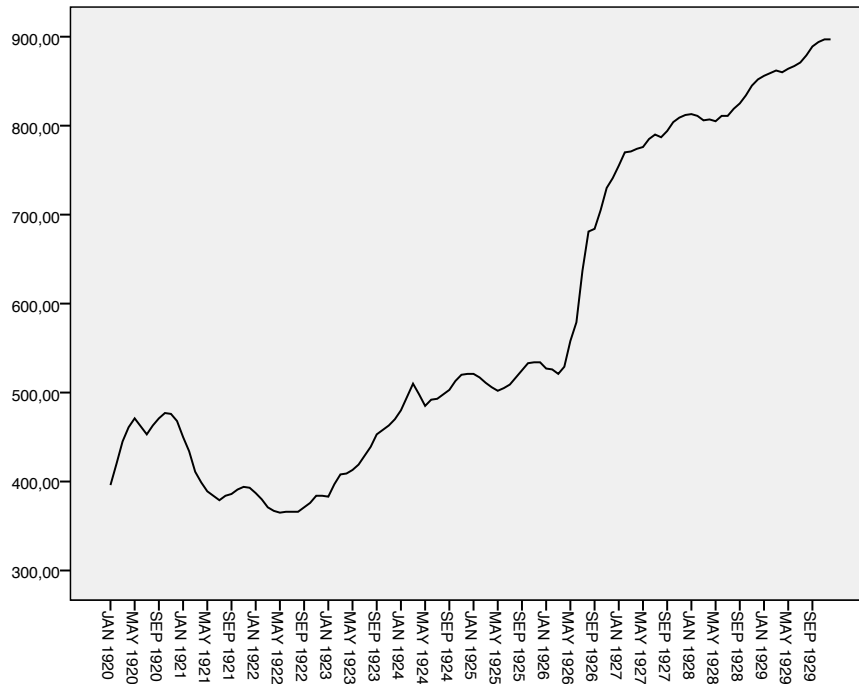
In 1918 lag het Belgisch prijzenpeil afhankelijk van het product tot vijf of tienmaal hoger dan in april 1914.²³ Zowel de prijzen als de relatieve prijsstijgingen bereikten hun hoogste peil tijdens de oorlog. Van augustus 1918 tot september 1919 daalden de prijzen echter. Dit hield het geloof in leven dat een terugkeer naar vooroorlogse prijzen mogelijk zou zijn.²⁴ Aan deze illusie kwam definitief een einde in januari 1920. 1920 werd een duurtejaar. Vervolgens daalden de prijzen weer tot in de herfst van 1922. Vanaf dan stegen de prijzen weer gestaag, met een zeer scherpe klim in de eerste maanden van 1924. De twee volgende jaren

²³ Peter Scholliers, *Loonindexering en Sociale Vrede*, Brussel: Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis VUB, 1985, p. 36.

²⁴ Idem, p. 116.

stagneerden de prijzen nagenoeg op dit peil. Het devaluatiejaar 1926 stuwde de prijzen vervolgens naar een veel hoger plateau.²⁵

Grafiek 2: levensduurte in België, officieel indexcijfer 1920-1929, 1914=100²⁶

1.2.2 Geldhoeveelheid

De verhoging van de geldhoeveelheid (nieuw geld) was een fundamentele voorwaarde om de prijzen te doen stijgen. Dit mechanisme kan beschreven worden met het aan Milton Friedman toegeschreven dictum: “too much money chasing too few goods”. Prijsstijgingen bewerkstelligen daarop een nieuw evenwicht tussen overtollige vraag en aanbod. Onderzoekers waarschuwen echter voor een al te eenvoudige voorstelling van deze causaliteit. *Ceteris paribus* zal een verhoging van de geldhoeveelheid inderdaad leiden tot prijsstijgingen. Deze *ceteris paribus*-assumptie gaat in werkelijkheid natuurlijk nooit op, en zo

²⁵ Idem, p. 117.

²⁶ FOD Economie, *De Consumptieprijsindex. Historiek vanaf 1920 tot heden*, geraadpleegd op 1.5.2016, <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/economie/consumptieprijzen/>.

kunnen geldexpansies gepaard gaan met stabiele of zelfs dalende prijzen. In de naoorlogse periode is er echter een onweerlegbare correlatie.

1.2.2.1 *Basisgeld: de Markenoperatie*

Geld wordt gecreëerd en de geldhoeveelheid is eindig. De geldhoeveelheid is gedetermineerd door het basisgeld: dat is het geld gedrukt door de monetaire overheid (de Nationale Bank van België). Ofwel: alle cash in circulatie en de deposito's van de banken bij de centrale bank. Dit basisgeld wordt dan gemultipliceerd door de girale geldproducenten (de privé-banken) wanneer die krediet verstrekken.

In december 1913 bedroeg de Belgische hoeveelheid basisgeld 1 334 miljoen frank. In december 1920 bedroeg die 7 420 miljoen frank.²⁷ In tegenstelling tot in andere landen gebeurde die expansie in België niet omwille van de grote oorlogsinspanning, maar juist omdat het grondgebied tijdens de oorlog bezet was. Allereerst verkeerde de Nationale Bank tijdens de oorlog in de materiële en wettelijke onmogelijkheid om geld bij te drukken. Dit leidde tot de oprichting van een nieuw emissiedepartement in de schoot van de Société Générale – met nieuwe biljetten. De biljetten van de Société Générale moesten in de eerste plaats tegemoetkomen aan de geldschaarste van de verschillende lokale en provinciale overheden in België. Zij hadden quasi geen inkomsten meer maar wel extra oorlogsuitgaven, nl. de Duitse oorlogsbelastingen (provincies) en sociale uitgaves (gemeentes). Deze overheden hadden tijdens de oorlog nauwelijks inkomsten. Tot op zekere hoogte werden dus ook in België de oorlogskosten, dan wel geen militaire, 'monetair gefinancierd'. Tweede gevolg van de bezetting was dat Duitsland een eenzijdige monetaire unie met België installeerde. De Duitse marken moesten in België als wettelijk betaalmiddel aanvaard worden aan de koers van 1,25 frank per 1 mark. Aangezien ze wettelijk *overgewaardeerd* waren, zowel tegenover de vooroorlogse koers als de onderdrukte, reële koers, trachtte iedereen deze munten zo snel mogelijk weer af te stoten. De Belgische biljetten werden daarentegen opgepot, overeenkomstig de wet van Gresham: "slecht geld verdrijft goed geld". De Duitse overheid wenste de hoeveelheid marken in de bezette gebieden echter zo laag mogelijk te houden om de internationale positie van de mark niet verder te verzwakken. Daarom werd aan de (inmiddels twee) centrale banken verboden marken terug in omloop te brengen en

²⁷ Herman Van der Wee en Karel Tavernier. *De Nationale Bank van België en het monetaire gebeuren tussen de Twee Wereldoorlogen*, Brussel: Nationale Bank van België, 1975, p. 432.

gedwongen hun marken op een rekening bij de Reichsbank onder te brengen. De Duitsers bleven echter met marken betalen in België. Zo bleven nieuwe marken binnenstromen terwijl de oude marken dienden als overgewaardeerde tegenpost voor de uitgifte van nieuwe Belgische biljetten. Dit riep een schizofrene toestand in leven, waarbij zowel de marken in omloop als de marken op de actiefzijde van de centrale banken de geldhoeveelheid deden toenemen. Tijdens de oorlog waren er dus minstens vier verschillende types valuta in omloop op Belgisch grondgebied: de reguliere Nationale Bank biljetten, de biljetten van de Société Générale, de Duitse marken en het gemeentegeld.²⁸

Vanaf dat het herstel van de nationale soevereiniteit terug in het vooruitzicht kwam, stelde zich de vraag naar wat te doen met al die munten. Van bij aanvang was vastgelegd dat de biljetten uitgegeven door de Société Générale sowieso omgewisseld zouden worden in officiële biljetten na de oorlog. Dit betrof een bedrag van zo'n 1,5 miljard frank. Inzake de Duitse marken zag de regering-Cooreman zich in 1918 echter geconfronteerd met een probleem waar geen voorschriften voor bestonden. Aanvankelijk bood de regering de mogelijkheid aan om met de marken in te schrijven op schatkistbons voor Monetair Herstel (besluitwet 9/11/1918). Bij deze operatie werden al 1 792 miljoen marken opgehaald. Uiteindelijk zou de Belgische regering-Delacroix zich er echter toe verbinden om *alle* circulerende marken om te wisselen in Belgische biljetten, en dit aan de oorspronkelijke koers van 1,25 frank per 1 mark (ministerieel besluit 7/12/1918). In juli 1919 waren zo'n 5,8 miljard marken ingeleverd. Die werden allemaal omgezet in bankbiljetten of rekeningcouranten bij de NBB. Deze operatie werd uitgevoerd door de Nationale Bank én tevens gefinancierd door middel van een renteloos voorschot van de Nationale Bank. Niet de oorlogsinspanning, maar de markeninwisseling werd in België monetair gefinancierd. De markenoperatie was zo verantwoordelijk voor een vervijfvoudiging van de vooroorlogse geldbasis.

²⁸ Dirk Luyten, 'War Finance (Belgium),' in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Berlijn: Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.3.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_belgium.

1.2.2.2 *Kritiek op de markenoperatie*

Deze operatie is achteraf erg bekritiseerd. Voor deze kritieken put ik uit boek van Herman Van der Wee en Karel Tavernier over de Nationale Bank in het interbellum, *De Nationale Bank van België en het monetaire gebeuren tussen de Twee Wereldoorlogen*, (1975) en de enige monetaire geschiedenis die België rijk is, geschreven door Valery Janssens; *De Belgische Frank. Anderhalve eeuw geldgeschiedenis* (1976). De kritieken laten zich als volgt samenvatten:

1. *Slecht geïnformeerd*: de regering zou het aantal marken in omloop drastisch onderschat hebben. Ze kon zich dus geen juist beeld vormen van de precieze consequenties van haar besluit.²⁹
2. *Te hoge koers*: de koers waaraan de marken werden omgewisseld was 1,25 fr per 1 mark. Dat was dus gelijk aan de gedwongen koers, die in feite al te hoog was en in 1918 helemaal in elkaar was gestuikt. Deze overgewaardeerde wisselkoers maakte het illegaal binnensmokkelen van marken een hoogst lucratieve operatie. Schattingen maken gewag van een clandestiene invoer van minimum 2 miljard mark.³⁰ Dat was een zeer substantiële uitbreiding van de geldhoeveelheid. Dit zou daarenboven in de kaarten van de Duitse overheid spelen bij de onderhandelingen over de terugbetaling van de marken. Daarnaast formuleerde Valery Janssens de hypothese dat deze ten onrechte ingewisselde marken hadden bijgedragen aan “de aanwezigheid van een vrij belangrijke hoeveelheid Belgische geld in het buitenland waar die liquiditeiten tijdens de volgende periode (...) een zeer labiele factor vormden in de wankele positie van de frank”.³¹ Deze smokkel zou dus ook hebben bijgedragen aan de kwetsbare internationale positie van de Belgische frank.
3. *Naïviteit*: de Belgische regering ging er in de eerste plaats vanuit dat ze zowel alle oorlogsschade als alle gedwongen ingevoerde marken op de Duitse overheid zou kunnen verhalen. Ze zag de operatie dus louter als het verzamelen van alle verschillende vorderingen, waarop ze vervolgens één gigantische schadeclaim zou

²⁹ Valery Janssens, *De Belgische Frank. Anderhalve eeuw geldgeschiedenis*, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1976, p. 168.

³⁰ Idem, p. 173.

³¹ Ibidem

maken aan de Duitse staat.³² In werkelijkheid kreeg de Belgische overheid de markenkwestie nooit ingeschreven in het Verdrag van Versailles. Ook de onderhandelingen met de Duitse overheden verliepen zeer moeilijk. Net als in de kwestie van de herstelbetalingen zou de regering van een zeer bekaaide reis thuiskomen.³³

4. *Timing*: de regering kondigde haar beslissingen af in een gedesorganiseerd land dat nauwelijks over *nationale* communicatiekanalen beschikte. Ze kon op dat moment daarenboven weinig controle uitoefenen over de landsgrenzen om smokkel te verhinderen. Daarnaast was de Nationale Bank fysisch niet in staat de operatie te uit te voeren. Pas eind december 1918 kon de inwisseling beginnen. Van der Wee en Tavernier beoordeelden de aanpak eenvoudigweg als traag en “nonchalant”.³⁴ De overhaaste aanpak in samenspel met de overgewaardeerde wisselkoers, waren cruciale factoren in de voormelde smokkel.

Waarom nam de regering dan deze beslissing? In de twee monografieën worden volgende pistes gesuggereerd. Janssens stelde dat de regering de omwisseling aan de overgewaardeerde koers uitvoerde uit “eerbied voor de traditionele rechtsverhoudingen tussen schuldeiser en schuldenaar”.³⁵ Van der Wee en Tavernier wezen ook op dit “ethische argument”.³⁶ Janssens stelde tot slot dat het geloof dat de marken een geldige claim op de Reichsbank vormden, geworteld lag in verouderde denkschema's: “het geloof in de 19e eeuwse rechtsorde bleef lange tijd onaangetast en men verwachtte niet dat die orde door de kracht van de economische nood zou worden overspoeld.”³⁷ Van der Wee en Tavernier bevestigden dat er “in vooroorlogse termen van onaantastbaarheid der bankbiljetten”³⁸ werd geredeneerd.

³² Dirk Luyten, ‘Post-war Economies (Belgium),’ in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Berlin: Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.3.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_belgium.

³³ Van der Wee en Tavernier, *Nationale Bank*, p. 40-48. Janssen, *De Belgische Frank*, p. 172.

³⁴ Van der Wee en Tavernier. op. cit. p. 40.

³⁵ Janssens, op. cit., 174.

³⁶ Van der Wee en Tavernier, op. cit., p. 39.

³⁷ Janssens, op. cit., p. 170.

³⁸ Van der Wee en Tavernier, op. cit., p. 37.

1.2.2.3 Alternatieven voor de markenoperatie

Het is zinvol om bovenstaande kritieken in het perspectief van de aangereikte alternatieven te bekijken. In 1936 schreef een zekere Henry L. Shepherd een werk over de 'Belgische monetaire ervaring' in een serie uitgegeven door de Universiteit van Princeton. Hij stelde dat het publiek relatief weinig marken op de schatkistbons van Monetair Herstel had ingeschreven in de overtuiging dat "the enactment of a cash conversion measure"³⁹ snel zou volgen. De overheid had dus expliciet de obligaties als *enige* optie voor het omruilen van de marken moeten voorstellen. Vraag blijft hoe dat mogelijk zou zijn geweest in een gedesorganiseerd land waar bovendien de vraag naar liquiditeiten zeer hoog was. Shepherd meende dat de overige munthouders daarna op zichzelf aangewezen waren.

"Those holders of marks who did not care to take bonds would then have had, as an alternative, recourse to the foreign exchange market."⁴⁰

Het hoeft weinig betoog dat dit een weinig plausibele piste was. Allereerst, deze beslissing zou zeer veel weerstand hebben opgeroepen op een moment dat de Belgische staat zeer zwak stond. Ten tweede, een (weinig aannemelijke) massale toevlucht naar de FOREX-markt zou de koopkracht van deze marken dan ook gevoelig doen kelderen. De operatie zou dan ook niet bijzonder positief ontvangen zijn. Ten derde, de omloop van Duits geld werd door de regering in 1919 simpelweg verboden.⁴¹ Het formuleren van dit alternatief is wel zinvol omdat het aantoonde welke politieke manoeuvreerruimte de Belgische regering na de oorlog daadwerkelijk had.

Herman Van der Wee en Karel Tavernier formuleerden een minder radicaal alternatief. Zij wezen erop dat de toename in zichtverplichtingen van de Nationale Bank beperkt had moeten worden door de inschrijving op staatsfondsen *deels* te verplichten. Zo had de expansie van de zichtverplichtingen van de Nationale Bank beperkt kunnen worden. Zij formuleerden de hypothese dat de invloed van de privé-banken in het *niet-nemen* van deze beslissing een grote rol heeft gespeeld. Een groot deel van hun potentiële deposito's zou zo

³⁹ Henry L. Shepherd, *The Monetary Experience of Belgium, 1914-1936*. Princeton: Princeton University Press, 1936, p. 28

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Janssens, *De Belgische Frank*, p. 173.

immers geblokkeerd hebben gezeten in vastrentende lange termijn fondsen.⁴² Een laatste optie was dat de regering een hogere belasting op de oorlogswinsten had moeten heffen. Als ze deze had aangewend om haar schuld aan de Nationale Bank terug te betalen, had ze een groot deel van de geldhoeveelheid kunnen vernietigen. Door het chaotische karakter van de operatie, maar ook omdat het mogelijk was anoniem in te schrijven op de Schatkistbons, liet de regering een grote kans verloren gaan om een deel van de overliquiditeit te vernietigen.⁴³

1.2.2.4 *Een politieke beslissing*

In het licht van de geformuleerde kritieken, alternatieven en verklaringen voor het beleid van de regering, wil ik in dit deel wijzen op drie elementen die in deze betogen vaak buiten beschouwing worden gelaten.

Allereerst staat vast dat één derde van de ingeleverde marken afkomstig waren van de Nationale Bank, tezelfdertijd ook de instelling die het voorschot voorzag om deze operatie te financieren. Leon van der Rest, gouverneur van de Nationale Bank, zei hierover in 1920:

“Il est exact, comme vous nous le faites observer (...) que plus du tiers des marks à échanger se trouvaient dans nos caisses, mais il n'en est pas moins vrai que ces marks y avaient afflué en paiement des effets escomptés par nous en monnaie belge ou d'avances faites par nous en cette dernière monnaie.”⁴⁴

We mogen niet vergeten dat de Nationale Bank ook een commercieel bedrijf was, met aandeelhouders die winst wensten te maken. De Bank had er dus zelf baat bij om de marken aan de best mogelijke voorwaarden in te wisselen. Dit verklaart ook de soepele instemming (op mondeling akkoord) met een operatie die volledig tegen de eigen statuten inging.⁴⁵

De regering koos ook op een andere manier voor de weg van het minste weerstand. De voorwaarden waren administratief weinig gecompliceerd: *alle* marken op Belgisch grondgebied werden ingewisseld “sans distinction entre les porteurs”.⁴⁶ Er waren geen

⁴² Van der Wee en Tavernier, *Nationale Bank*, p. 40

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Idem, p. 441.

⁴⁵ Janssens, *De Belgische Frank*, p. 173.

⁴⁶ Van der Wee en Tavernier, loc. cit.

gedupeerden daar *alle* merken aan de aanvankelijke koers werden ingewisseld. De operatie moet door contemporainen ook zeer positief geëvalueerd zijn. Ook Ernest Mahaim zou in 1926 een positief oordeel over de operatie vellen:

“Opération souvent critiquée aussi, mais plus dans sa forme et dans ses procédés que dans son essence: on considérait comme suprêmement injuste de faire supporter par tous les porteurs de la monnaie imposée par l'envahisseur, la perte qui résulterait de la moindre valeur de cette monnaie.”⁴⁷

We kunnen aannemen dat dit de algemene teneur moet zijn geweest: alle markenhouders kregen geld, en daar had (nog) niemand last van. Tot slot, hoewel er in de meeste letterlijke zin van het woord geldschaarste bestond na de bevrijding, hadden de verschillende andere overheden zich tijdens de oorlog bijzonder inventief getoond met de uitgifte van eigen geld (bv. het gemeentegeld). De operatie moet dan ook beschouwd worden als een herbezetting *door*, en een re-legitimering *van* de Belgische staat. Naar analogie met wat onderzoekers hebben aangetoond voor het geweldsmonopolie, herinstalleerde de Belgische overheid haar geldmonopolie.⁴⁸ Het omwisselen van de merken was in de eerste plaats een herstel van de nationale soevereiniteit, en meer bepaald de nationale geldsoevereiniteit.

1.2.2.5 *Monetaire financiering*

Het is belangrijk in te zien dat deze vorm van ‘monetaire financiering’ in essentie een vorm van belasting was. Zo schreef John Maynard Keynes reeds in 1923 in zijn *Tract on Monetary Reform*:

“A government can live for a long time, even the German government or the Russian government, by printing paper money. (...) It is the form of taxation which the public find hardest to evade and even the weakest government can enforce, when it can enforce nothing else.”⁴⁹

Het gebruik van geld kan, net als het gebruik van wegen en water, belast worden.

⁴⁷ Ernest Mahaim, ‘La fortune,’ p. 673.

⁴⁸ Pieter Leloup, Xavier Rousseaux & Antoon Vrints, ‘Banditry in occupied and liberated Belgium, 1914–21. Social practices and state reactions, *Social History*,’ 39(2014): 1, 83-105.

⁴⁹ John Maynard Keynes, *A Tract on Monetary Reform*, 1923, in: John Maynard Keynes, *The Essential Keynes*, London: Penguin Books, 2015 p. 36.

“The conveniences of using money in daily life are so great that the public are prepared, rather than forgo them, to pay the inflationary tax, provided it is not raised to a prohibitive level.”⁵⁰

Het was Keynes' inzicht dat burgers minder afkerig stonden tegenover prijsstijgingen dan hogere belastingen of lagere nominale lonen. De inflatie kwam dan ook op een moment waarop de onderhandelingen over de distributie van de oorlogskosten in de klassieke politieke instituties zeer stroef en langzaam verliepen. Lange tijd werden de kosten zo achter het doek van de prijsstijgingen verdeeld. Vanaf het moment dat de oorlog voorbij was, moesten oorlogsstaten zich opnieuw transformeren in vredeseconomieën. De mate waarin een staat een restrictief of expansief monetair beleid kon voeren hing in grote mate af van in hoeverre staten capabel waren (geweest) hun uitgaven te financieren d.m.v. belastingen. Zo was de Engelse overheid er in geslaagd om een relatief groter deel van de oorlogskosten te financieren door middel van uitzonderlijke belastingen. Dit wortelde enerzijds in de overtuiging van burgers dat “all borrowing by the state [was] the harbinger of unwelcome increments of state activity”⁵¹, maar anderzijds in de capaciteit van de staat om deze belastingen af te dwingen en te innen. *In casu* Duitsland en Frankrijk was de grotere toevlucht tot monetaire financiering ook een gevolg van de relatieve zwakte van het staatsapparaat om belastingen te innen, en de grote vijandigheid van bepaalde groepen t.a.v. staatstaxatie. Ook in België zouden de grote belastinghervormingen pas na de oorlog plaatsvinden, en de inkomsten ervan lange tijd achterop hinken.

1.2.2.6 *Verder verloop van het basisgeld*

Van der Wee en Tavernier wezen erop dat de terugkeer naar de vooroorlogse goudpariteit het officiële beleidsmotief bleef van de Nationale Bank en de regering. Zo lanceerde Minister Delacroix de idee om alle bankbiljetten in te trekken. Zijn ander voorstel betrof het invoeren van grootse staatslening waarvan de opbrengst voor een groot deel ter aflossing van het voorschot zou dienen. Zijn voorstellen bleven echter bij voorstellen.⁵²

⁵⁰ Idem, p. 37.

⁵¹ Holtfrerich, *The German Inflation*, p. 105.

⁵² Van der Wee en Tavernier, op. cit., p. 82-84.

De onmogelijkheid om de geldhoeveelheid te verlagen inde naoorlog, was politiek.⁵³ Pas in 1925 zou voor het eerst terug een begroting in evenwicht worden gepresenteerd. Waar het totaal van overheidsuitgaven vlak voor de oorlog 800 miljoen bedroeg, was dat in 1919 een bedrag van 7 miljard.⁵⁴ Dat bedrag zou nooit meer naar zijn vooroorlogse niveau teruggebracht worden. Allereerst financierde Belgische staat de volledige wederopbouw. Maar ook de nieuwe sociale wetgeving bracht nieuwe kosten met zich mee (in de eerste plaats: de werkloosheidssteun). De regering had dus een enorme behoefte aan liquiditeiten in de naoorlog. De inkomsten van het hervormde belastingstelsel hinkten echter sterk achterop. Al die tijd werd aangenomen dat alle kosten op Duitsland zouden kunnen verhaald worden. Het ineenstuiken van deze onderhandelingen markeerde een definitief kantelpunt. De marken zouden niet vervangen worden door goud uit de Reichsbank. De illusie dat het hier louter om een monetaire operatie ging, kwam ten einde. Het ging om een kredietoperatie. Vanaf dan was de regering haar voornaamste bezorgdheid de wisselkoers te stabiliseren. Impliciet stapte ze dus af van haar aanvankelijke leidmotief. De Bank bleef echter aandringen op een terugkeer naar de vooroorlogse goudpariteit. Daartoe zou een strikt deflatiebeleid gevoerd moeten worden. Zo stelde de jonge Paul van Zeeland voor om de geldomloop van 6 miljard naar 3 miljard te verminderen.⁵⁵ Dit restrictief beleid werd in feite echter definitief onmogelijk gemaakt door een verdere expansie van de overheidsschuld. We kunnen besluiten dat in de naoorlog geen enkele serieuze poging werd ondernomen om de geldbasis te verminderen, wel integendeel. De verdere uitbreiding van het basisgeld bleef tot 1926 wel beperkt.

1.2.2.7 *De privé-banken*

De opkomst van de privé-banken markeerde een fundamentele verandering in de monetaire structuur. Dit was een evolutie die reeds voor de oorlog in gang was gezet. Van der Wee en Tavernier noteren een stijging van 300 vestigingen in 1913 naar 1120 in 1926. De privé-banken waren een rendabel toevluchtsoord voor de liquiditeiten ontstaan door de massale markenwissel. Deze ontbolstering van het privaat krediet heeft een cruciale rol gespeeld bij

⁵³ Luyten, 'Post-war economies'.

⁵⁴ B.S. Chlepner, 'Les finances, la monnaie et le marché financier,' in: Ernest Mahaim, *La Belgique Restaurée*, p. 401.

⁵⁵ Janssens, op. cit., p. 180.

het herstel van de Belgische industrie. Deze privé-expansie van de geldhoeveelheid ontsnapte volledig aan de controle van de Nationale Bank.⁵⁶

1.2.2.8 *Invloed op de prijzen*

De geldhoeveelheid per productie-eenheid werd zo geïnfleerd tot 5,4, in vergelijking met 1913.⁵⁷ Stijgende prijzen absorbeerden dit inflatoir onevenwicht. Volgens dit “too much money, too few goods”-principe hadden de prijzen na de oorlog in feite nog veel hoger moeten liggen. Dat was niet het geval. Om dit te begrijpen, moeten we de twee andere determinanten in ogenschouw nemen.

1.2.3 Goederenstroom

Het is evident dat schommelingen in het aantal goederen dat verhandeld werd (en dus geproduceerd of ingevoerd wordt) de prijzen van deze goederen zou bepalen. Zo zou de economische activiteit in België tijdens de oorlog met zowat *de helft* afnemen.⁵⁸ Deze afname in de binnenlandse productie vond haar oorsprong in de zeeblokkades, oorlogsvernielingen (voornamelijk in West-Vlaanderen) en de Duitse bezettingspolitiek. Een samengestelde index van Peter Scholliers die de economische bedrijvigheid in België aangeeft, toont aan dat in 1923 terug het vooroorlogse peil werd bereikt.⁵⁹ Andere bronnen situeren dit moment in 1924.⁶⁰ De globale depressie in 1921 verhinderde een sneller herstel. Dit herstel in absolute cijfers verhult vanzelfsprekend een moeilijk te berekenen verlies van tien verloren jaren en de internationale positie van België als economische grootmacht. In ieder geval lijkt het onevenwicht tussen vraag en aanbod vooral in de eerste jaren na de oorlog een sterke opwaartse druk te hebben uitgeoefend op de prijzen. Deze opwaartse druk het meest

⁵⁶ Van der Wee en Tavernier, p. 62-71.

⁵⁷ Idem, p. 413.

⁵⁸ Peter Scholliers, ‘Koopkracht en Indexkoppeling. De Brusselse levensstandaard tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, 1914-1925,’ in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 9(1978): 3-4, p. 336.

⁵⁹ Idem, p. 337.

⁶⁰ Emmanuel Gerard, ‘De democratie gedroomd, begrensd en ondermijnd. 1918-1939,’ in: Michel Dumoulin, Emmanuel Gerard, Vincent Dujardin en Mark van den Wijngaert (eds.), *Nieuwe Geschiedenis van België. II 1905-1950*, Tielt: Lannoo, 2006, p. 955.

prangend voor goederen die ondanks significante prijsstijgingen niet minder geconsumeerd kunnen worden, zoals voedsel en huizen. Aangezien de productie gedurende de periode die we bestuderen geleidelijk aan bleef stijgen, moet besloten worden dat het vooral de omloopsnelheid en de geldhoeveelheid waren die en opwaartse druk hebben uitoefenden op de prijzen.

In zekere zin zou betoogd kunnen worden dat deze 'economische determinant' geenszins politiek gedetermineerd is. Dat is niet helemaal waar. Hoewel hier in België minder onderzoek naar is, hebben onderzoekers een zeer gunstige relatie vastgesteld tussen economische groei en inflatie in de periode na de Eerste Wereldoorlog. Holtfrerich toonde *in casu* Duitsland aan dat:

“The inflation eased the conversion of the productive economy to a war basis in 1914 and its reconversion to a civilian basis in 1918/19. It stimulated growth and full employment in postwar Germany; and in particular it insulated Germany from the influences of the world slump of 1920/21.”⁶¹

Samengevat: al dit nieuw geld vormde de brandstof om de transitie van oorlogs- naar vredeseconomie te maken. Duitsland was niet het enige land waar deze gunstige relatie of een, omgekeerd evenredige, ongunstige relatie werd vastgesteld.⁶² Dit toont hoe het fenomeen van de stijgende prijzen complexer is dan louter de geschiedenis van een probleem. Er is natuurlijk een verschil tussen een restrictieve monetaire politiek, en een iets restrictievere monetaire politiek. Zulke onderzoekspistes zijn onderwerp van tegenfeitelijk onderzoek. Zo hebben onderzoekers in een tegenfeitelijk scenario aangetoond dat als Frankrijk in de eerste jaren na de oorlog haar munt had gestabiliseerd, zichzelf in feite failliet zou hebben verklaard, door de schuldeflatie.⁶³ Gezien de hoge schulden van de Belgische overheid, zou eenzelfde schuldeflatie ook hier nefast geweest zijn. Brits historicus Niall Ferguson toonde in een tegenfeitelijk scenario aan welke economische alternatieven er voor

⁶¹ Holtfrerich, *The German Inflation 1914-1923*, p. 332.

⁶² Peter Scholliers. *Loonindexering en Sociale Vrede*. Brussel: Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis VUB, 1985, p. 362; Irving Fisher, 'A Statistical Relation between Unemployment and Price Changes.' In: *International Labour Review*, vol xiii (1926), 6, p. 787.

⁶³ Michal D. Bordo en Pierry-Cyrille Hautcoeur, 'Why didn't France follow the British stabilisation after World War I,' *European Review of Economic History*, 11(2007), 1, 3-37.

het gevoerde beleid van de Duitse regering waren, en maakt daarbij een interessant onderscheid tussen “the economically difficult” en “the politically impossible”.

“That is not to say that there is no point in thinking about a counterfactual economic policy, simply because it was politically impossible ... The point of considering economic policies which would have been better is not to condescend to the past, but to understand better what did happen.”⁶⁴

Zo'n tegenfeitelijk scenario zou *in casu* België hoogstwaarschijnlijk aantonen dat een veel restrictiever monetair beleid tot een trager economisch herstel zou hebben geleid.

1.2.4 Omloopsnelheid

De laatste determinant is de omloopsnelheid van het geld, ofwel: hoe vaak dezelfde geldeenheid van hand tot hand gaat. Die omloopsnelheid is omgekeerd evenredig aan de hoeveelheid geld die mensen willen bijhouden. Het zijn verwachtingen omtrent de toekomstige koopkracht van een munt die bepalen in hoeverre mensen geld zullen aanhouden of uitgeven. Als de verwachtingen verslechteren zal de vraag naar geld afnemen (en naar activa toenemen), waardoor de waarde ervan zal dalen, en de prijzen dus stijgen. De volatiliteit van deze verwachtingen verklaren waarom de omloopsnelheid opeens zeer snel kan toenemen, of omgekeerd.⁶⁵

Verschillende onderzoekers hebben vastgesteld dat in verhouding tot de geldhoeveelheid de prijzen in België eigenlijk hoger hadden moeten liggen. De oorzaak van dit uitblijven was een fel vertraagde omloopsnelheid in de naoorlog.⁶⁶ B.S. Chlepner formuleerde hiertoe twee hypothesen:

“Les campagnes sont actuellement plus riches qu'auparavant. Or, la circulation y est toujours plus lente que dans les villes, et la thésaurisation y est encore fréquente. De même la hausse des salaires réels provoqua certainement aussi

⁶⁴ Niall Ferguson, 'Constraints and Room for Manoeuvre in the German Inflation of the Early 1920s,' *The Economic History Review*, 49(1996), 4, p. 661.

⁶⁵ Holtrerich, *The German Inflation*, p. 185.

⁶⁶ Shepherd, *The Monetary Experience*, p. 70-71.

un ralentissement de la circulation, puisque les sommes touchées par un ouvrier ne rentrent pas dans le mouvement aussi rapidement que celles touchées par un commerçant ou un industriel.”⁶⁷

Dit citaat illustreert hoezeer de inflatie ook een herverdelingsproces vervatte. Meer algemeen hadden de houders van Belgische franken (in binnen- en buitenland) na de oorlog klaarblijkelijk een groot vertrouwen dat de frank in waarde zou toenemen. Franken werden massaal gespaard. De oorsprong van de twee duurteperiodes (1920 en 1923-voorjaar 1924) lag dan ook allereerst in het feit dat de verwachtingen over de toekomstige waarde van de munt danig verslechterden. In 1920 was dit het stopzetten van dollarkredieten door de Amerikaanse regering en het mislukken van de onderhandelingen in London over een lening in ponden.⁶⁸ De bezetting van de Ruhr in 1923 luidde een verdere verwachtingsverslechtering in. De hoop op een opwaardering van de munt, of terugkeer naar de goudstandaard, werd definitief opgegeven. Vooral in de eerste maanden van 1924 was er sprake van een ware wisselkoerscrisis.

1.2.4.1 *De wisselkoers*

Buiten dat het internationale conflict dezelfde nationale dynamieken had ontketend, waren er ook internationale dynamieken die het proces van inflatie versterkten. Met uitzondering van de dollar, werd de convertibiliteit in goud bij aanvang van de oorlog door de meeste landen opgeschort. De oorlog betekende zo het einde van de negentiende-eeuwse goudstandaard. Aangezien de centrale banken in de naoorlog niet intervenieerden op de wisselmarkten, betekende dit dat de wisselkoersen volledig vrij waren bepaald door vraag en aanbod op de internationale valutamarkten. Barry Eichengreen schreef over dit natuurlijk experiment: “the first half of the 1920s thus provides a relatively clean example of a floating exchange rate regime.”⁶⁹

⁶⁷ B.S. Chlepner, ‘Les finances, la monnaie et le marché financier,’ in: Ernest Mahaim, *La Belgique Restaurée*, p. 423-424.

⁶⁸ Idem, p. 456.

⁶⁹ Barry Eichengreen, *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*, Princeton, Princeton University Press, 1998, p. 47

Dit nieuwe regime markeerde een scherpe breuk met het verleden. Zo schreef Chlepner in 1926:

“En Belgique la question du change ne s’est donc posée que depuis l’armistice. Depuis lors, et surtout depuis la seconde moitié de 1919, les cours du franc constituèrent constamment un des éléments les plus importants de la situation économique du pays.”⁷⁰

De koers van de Belgische munt werd dus volledig bepaald door vraag en aanbod naar deze munt op de internationale valutamarkt. Voor België betekende dit concreet een schoksgewijze maar besliste ontwaarding van haar munt. Van belang voor dit onderzoek is natuurlijk de invloed die de wisselkoers uitoefent op de binnenlandse prijzen. Chlepner stelde in 1926 inderdaad vast dat een causaliteit tussen wisselkoers en prijzen vast te stellen was, eerder dan omgekeerd (zoals voor de oorlog).

“La théorie de la parité des pouvoirs d’achat pourrait se vérifier aux époques où les fluctuations du change ont une faible amplitude. Mais lorsque les variations sont brusques et amples, le phénomène inverse se produit: le change au lieu d’être déterminé par les prix, en détermine les fluctuations.”⁷¹

De reden is enerzijds dat de invoer van producten duurder werd. In een open economie als de Belgische was dit een cruciale dynamiek. Valery Janssens noemde dit de “autonome inflatiefactor”.⁷² Bij vlottende koersen en een florerende markt voor korte-termijnleningen (zie schatkistbons Belgische regering), werd het verhuizen van kapitaal echter ook een lucratieve praktijk. Dit opende ruimte voor speculatie tegen of op de Belgische frank. De wisselkoers moet ook begrepen worden als *een functie van het vertrouwen dat munthouders hebben in de waarde van de munt*. Zo kon de dalende wisselkoers ook binnenlandse munthouders aansporen om zich van hun munten te ondoen: “l’intérieur du pays se contentant de suivre le mouvement”.⁷³ Chlepner beschreef dit nieuwe element als “de psychologische factor”.⁷⁴

⁷⁰ Chlepner, ‘Les finances publiques,’ p. 417.

⁷¹ Idem, p. 428.

⁷² Janssens, *De Belgische Frank*, p. 184

⁷³ Chlepner, ‘Les finances publiques,’ p. 432.

⁷⁴ Idem, p. 435.

1.3 Deelbesluit

Staten sloegen er na de oorlog niet in om terug te keren naar een vooroorlogs uitgaveniveau, zowel niet in absolute als relatieve termen.⁷⁵ Dat zeg iets over de klevigheid van staatsuitgaven. Het zegt net zo goed iets over de klevigheid van inkomsten. De oorlog had immers de capaciteit van staten om inkomsten te derven gevoelig uitgebreid.⁷⁶ In internationaal perspectief was België echter een uitschieter omdat de verhoging van de staatsuitgaven in se geen gevolg was van de oorlogsinspanning, maar juist van de bezetting. Deze staatsuitgaven werden grotendeels monetair gefinancierd. We zagen dat de Belgische overheid in de naoorlog weinig politieke manoeuvreerruimte had om een radicaal *ander* beleid te voeren, en er bovendien op gebrand was haar (geld)-soevereiniteit te herstellen.

Dit bevestigt de stelling dat de naoorlogse prijsstijgingen in de eerste plaats bepaald waren door de mate waarin overheden al dan niet een inflatoire politiek voerden. Inflatie (of deflatie) is nooit het beleid van eerste keus. Het is Charles Maiers inzicht dat inflatoire en deflatoire impulsen gegeven worden door wisselende coalities van belangenroepen.⁷⁷ Zo kon er zich een 'inflatoire consensus' vormen rond een beleid van monetaire expansie, door een coalitie van arbeid en industrie die belang hadden bij grote tewerkstelling, grote vraag en goedkoop krediet, *ten koste van* prijs- en loonstijgingen.⁷⁸ In landen waar men bereid was, ten koste van hoge werkloosheid en hoge belastingen, de vooroorlogse waarde van de munt te herstellen, vormde zich een deflatoire consensus: bijvoorbeeld in Groot-Brittannië. In veel gevallen vormde er zich na een periode van een inflatie, een consensus rond een stabilisatie van de munt. Dit gebeurde bijvoorbeeld wanneer de kost van de continue loon- en prijsonderhandelingen als te zwaar werd gezien of omdat de groepen die belang hadden bij een stabiele kapitaalaccumulatie terug aan kracht hadden gewonnen. Ook in België zou dit in

⁷⁵ Vito Tanzi en Ludger Schuknecht, *Public Spending in the 20th Century. A Global Perspective*, Cambridge: Cambridge University, 2000, p. 6.

⁷⁶ Tanzi en Schuknecht. *Public Spending*, p. 8.

⁷⁷ Charles S. Maier, 'The politics of inflation in the twentieth century,' in: Charles S. Maier, *In Search of stability. Explorations in Historical Political Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 187-224.

⁷⁸ Idem, p. 205.

1926 gebeuren. Tot die tijd was er in België echter een inflatoire consensus gericht op de snelle wederopbouw van het land. Het is tot slot interessant erop te wijzen dat de Belgische ervaring grote gelijkenissen vertoonde met de Franse: “rebuilding was pursued energetically but in the hope that the financing of capital expenditure would be charged to the German taxpayer”.⁷⁹ Beider wisselkoersen zouden verslechteren na de gezamenlijke inval in de Ruhr. Volgens mij moeten de Duitse herstelbetalingen in beide niet gevallen niet per se begrepen worden als iets waar bestuurders verkeerdelijk op hoopten, maar als een *excuus* om een inflatoire politiek te voeren. De ervaring van beide landen illustreert echter ook dat niet elke vorm van inflatie na de Eerste Wereldoorlog onvermijdelijk tot een hyperinflatie moest leiden, maar een economisch succesvolle wederopbouwpolitiek kon zijn. De dominantie van de Duitse hyperinflatie in onze herinneringscultuur is dan ook veelzeggend, en die dominantie volgens mij vooral heel ideologisch geïnspireerd.

Tot slot, er is consensus dat een periode van inflatie het nationale inkomen herverdeelt in meer egalitaire richting. Reële loonverschillen worden uitgevlakt en geaccumuleerd financieel kapitaal vermindert drastisch in waarde. Thomas Piketty ziet in zijn historisch onderzoek deze waardevermindering van kapitaal dan ook als grootste “gelijkmaker”: “the secular decline in income inequality is primarily a capital income phenomenon”⁸⁰ Ernest Mahaim schreef dit in feite in 1926 al over België:

“Le travail manuel, prend dans le revenu national une part plus forte que celle qu'il avait avant la guerre ... Tandis que la monnaie se déprécie le rendement des capitaux doit, d'une manière générale diminuer; le travail devient, pour tous, la grande ressource.”⁸¹

Het is evenwel te kort door te bocht om inflatie als louter een vernuftige kapitaalheffing te zien. Het is onmiskenbaar zo dat inflatie in de eerste plaats schuldeisers treft. Holtfrerich merkt op dat het voor schuldeisers mogelijk was deze belasting om te vormen tot een subsidie door nòg meer schulden af te sluiten: “under inflation, financial proficiency matters more than status or long established fortune, and the state's power to exact taxation is

⁷⁹ Maier, ‘Inflation and Stabilization,’ p. 115.

⁸⁰ Thomas Piketty, ‘Income Inequality in France, 1901-1998,’ in: *Journal of Political Economy*, 111 (2003): 4, p. 1014.

⁸¹ Mahaim, ‘La fortune,’ p. 575-576.

partially abdicated to its citizens.”⁸² Het is dus voor een individu mogelijk zich in te dekken tegen de gevolgen van inflatie. Dit verklaart waarom ook voor de staat een inflatie op langere termijn een nadelige zaak is. Zo was de verhoging van de geldhoeveelheid een politieke keuze (de markenoperatie en *deficit spending*) en dit was een fundamentele voorwaarde voor de prijsstijgingen. Het precieze prijsverloop echter, was bepaald door de verwachtingen van de munthouders over de toekomstige waarde van de munt, in binnen- en buitenland. Ook deze verwachtingen waren gekleurd door politieke keuzes (het afspringen van de internationale onderhandelingen in 1920, en de Ruhrbezetting in 1923).

⁸² Holtregerich, *The German Inflation*, p. 121.

Deel 2

2 **Waarom worden prijzen gecontesteerd? Een historiografische verkenning.**

2.1 **De voedselrel: een Zadelrijds fenomeen**

2.1.1 Onze dagelijkse prijzen

Prijzen kwamen in de vroegmoderne tijd een steeds centralere rol te spelen in het alledaags leven van veel Europeanen. Charles Tilly verklaart deze ontwikkeling als volgt: „the population of Europe tripled from 1500 to 1800, and the numbers of persons producing too little food for their own survival multiplied many more times than that.”¹ Een steeds grotere groep mensen werd afhankelijk van de voedselproductie door een steeds kleinere groep. Zo kwamen prijzen ook een steeds dwingendere rol te spelen, aangezien ze steeds meer mensen noodzaakten zich te integreren in een geldeconomie. Ik noem dit: De Grote Commodificatie. Deze *vermarkting* van voedsel (en brood in de eerste plaats) transformeerde ook de schaal waarop verhandeld werd in, wat John Bohstedt beschreef als, „a growing network of a private long-distance wholesale trade from farm to merchant to urban outlets”.² Lokale, gesloten voedselmarkten werden geïntegreerd in één steeds grotere voedselmarkt, aaneengeschaakt door groothandelaars die buiten deze lokale marktplaatsen stonden. Dit had tot gevolg dat de meeste alternatieve lijntjes tussen producent en consument in de negentiende eeuw zo goed als verdwenen waren.³

¹ Charles Tilly, ‘Food Supply and Public Order in Modern Europe,’ in : Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press, 1975, p. 419.

² John Bohstedt, ‘The Moral Economy and the Discipline of Historical Context,’ *Journal of Social History*, 26(1992), 2, p. 268.

³ Tilly, ‘Food Supply,’ p. 428.

2.1.2 Thompsons “morele economie van de meute”

De Grote Commodificatie was een differentiatieproces dat steeds meer mensen aan elkaar schakelde, maar creëerde tegelijkertijd nieuwe ongelijkheden en tegenstellingen.⁴ De commercialisering van het dagelijks brood produceerde immers nieuwe vormen van kwetsbaarheid: marktdeficiënties hadden levensbedreigende gevolgen voor grote groepen ‘marktafhankelijken’. De Prijs vormde zo een steeds duidelijkere demarcatielijn binnen samenlevingen; tussen vrager en aanbieder, consument en producent, koopkrachtige en minder koopkrachtige consumenten. Het was een artikel van Edward Palmer Thompsons artikel in 1971 dat het historisch onderzoek aanjoeg naar de conflicten die zich rond de prijsvorming realiseerden: ‘The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century’.⁵ In dat artikel beschreef hij hoe in het 18e eeuwse Engeland graan- en broodprijzen zowel van bovenaf (nationale wetgeving, en door lokale adel en magistraten) als van onderuit (petities en voedselrel) gecontesteerd werden.

Thompson's centrale stelling was dat hoge prijzen een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde waren voor voedselrellen. Hij ageerde daarmee tegen wat hij spasmodische geschiedschrijving (hoge prijzen->rellen) noemde. Deze eerste stelling lijkt nauwelijks nog op tegenstand te kunnen rekenen. Zijn verklaring waarom mensen *dan wel* actie ondernamen, is invloedrijk maar controversiëler. Thompson stelde dat de acties wortelden in de *verwachtingen* van deelnemers over hoe een markt georganiseerd hoorde te zijn. Deze verwachtingen stamden enerzijds uit (a) de schaarstementaliteit van gesloten subsistentie-economieën, waarin voedselproductie lokaal en de verkoop rechtstreeks van producent tot consument gebeurde, en anderzijds uit (b) de herinnering aan paternalistische reguleringen, waarbij de lokale machthebber de belangen van de lokale consument liet primeren, en de markt in zijn voordeel reguleerde. Dit geheel aan verwachtingen (“a consistent traditional view of social norms and obligations”⁶) constitueerde volgens Thompson “de morele economie van de meute”. Deze “morele economie” moet begrepen worden als iets tussen

⁴ Manfred Gailus, *Contentious Food Politics: Sozialer Protest, Märkte und Zivilgesellschaft (18.–20. Jahrhundert)*, Berlijn, Discussion paper AGZG, 2004, p. 14.

⁵ Edward Palmer Thompson, ‘The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century,’ *Past&Present*, 50(1971), p. 76-136.

⁶ Idem, p. 79.

mentalité, denkschema en verwachtingspatroon. Deze morele economie spiegelde zich aan de “paternalistische economie” van de traditionele, lokale gezaghebbers, dat voedselinterventies t.v.v. de lokale consumenten rechtvaardige vanuit paternalistische idealen. De prijs-demarcatielijn liep immers niet alleen dwars doorheen de markt, maar markeerde ook steeds duidelijker de aanwezigheid van een derde speler, ‘de autoriteiten’. Hoewel later vooral de aandacht vooral op het fenomeen van de voedselrel kwam liggen, besteedde Thompson in zijn artikel ook veel aandacht aan het ingrijpen van deze autoriteiten. Juist al de potentiële invullingen van deze ‘derde speler’ zou de precieze invulling ervan, onderwerp van strijd maken.

Deze twee economieën, of verwachtingspatronen, kwamen onzacht in aanraking met de vroegmoderne transformatie van de graanhandel, die de handel in toenemende mate *buiten* het bereik van volks en paternalistisch ingrijpen plaatste. Op een tijds- en ideologische schaal krijgen de voedselrellen zo het karakter van een conservatieve verzuchting naar toelorgegane gebruiken: „the consumer defended his old notions of right as stubbornly as (perhaps the same man in another role) he defended his craft status as an artisan.”⁷ Deze oude modellen werden, volgens Thompson, van de markten verdreven door de opkomst van een nieuw, anti-model: de “nieuwe politieke economie”. Dit model stond helemaal aan de andere kant van de ideologische schaal omdat hierin het primaat van vrije prijsvorming werd gehuldigd. De graanmarkt moest ‘vrijgemaakt’ worden van reguleringen. De prijzen zouden ‘s lands voorraden zo op de meest efficiënte wijze rantsoeneren. Op die manier kon Thompson de voedselrellen verklaren als frictie op een tijds- en ideologische schaal, waarin twee oude marktmodellen kampten tegen de praktijken van een nieuw, amoreel, marktmodel. Ik zal hieronder eerst ingaan op de belangrijkste onderzoeksresultaten die in navolging van Thompson werden geboekt, en vervolgens op de belangrijkste kritieken.

2.1.3 De voedselrel: belangrijkste onderzoeksresultaten

Veel onderzoekers hebben de retoriek, acties en wetten door Thompson beschreven, herkend in andere landen. Dit opende het pad naar een populair onderzoeksthema: de

⁷ Idem, p. 132.

voedselrel. We kunnen de onderzoekresultaten van een halve eeuw onderzoek naar de voedselrel (in West-Europa weliswaar) als volgt samenvatten:

- (a) de *Sattelzeit* (1750-1850) was de gouden tijd van de voedselrel. In deze periode kwamen het meeste voedselrellen voor. Het was eveneens de voornaamste vorm van politiek protest in deze periode.⁸ Het was dus geen typisch *Ancien Régime*-fenomeen.
- (b) Voedselrellen kwamen nauwelijks voor in de klassieke hongerregio's van Europa, maar juist in de „marktwirtschaftlich bereits integrierte” regio's.⁹ Gelijkaardige conclusie: instigatoren van deze acties waren in de eerste plaats de 'werkende armen' (en niet de allerarmsten). Dat mag niet verwonderen: het waren juist die groepen die zich op de markt door een nauwe "margin of survival" wisten te wringen, en door bruuske prijsstijgingen uit de markt werden geprezen.¹⁰ Groepen die in een non-marktcircuit vertoefden (bv. van voedselbedeling), kwamen niet tegen marktdeficiënties in opstand.
- (c) Er was geenszins sprake van een eenvormige traditie, maar van een heel repertoire aan "contentious food politics". Al deze acties hadden op één of andere manier tot doel in te grijpen op de, bijna uitsluitend, broodprijs; op het niveau van de bevoorrading (*entraves* of onderscheppingen); op het niveau van de verdeling (prijssrellen); of op een soort van penitentiair niveau waarbij deelnemers aan de markt bestraft werden (brandstichtingen en plunderingen). Binnen dit repertoire hebben onderzoekers een verschuiving over tijd beschreven van exportblokkades *la taxation populaire* (de prijszettende meute) als dominante vorm.¹¹ Dit lijkt te impliceren dat 'te duur brood' een acuter probleem werd dan 'te weinig brood', en dat de bezorgdheden verschoven van de daadwerkelijke bevoorrading naar de verdeling ervan.

⁸ Bohstedt, 'The Moral Economy,' p. 276.

⁹ Gailus, op. cit., p. 20. Bohstedt, idem, p. 275.

¹⁰ Gailus, idem, p. 21. Bohstedt, *Politics*, p. 263.

¹¹ Cynthia Bouton, 'Provisioning, Power and Popular Protest from the Seventeenth Century to the French Revolution and Beyond,' p. 87 en John Bohstedt, 'Food Riots and the Politics of Provisions in Early-Modern England and France, the Irish Famine and World War I,' in: Michael T. Davis (ed.), *Crowd Actions in Britain and France from the Middle Ages to the Modern World*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015, p. 104.

2.1.4 Kritiek op Thompsons model: vier verschuivingen

Vele onderzoekers hebben de retoriek, acties en wetten door Thompson beschreven, niet alleen herkend in andere landen, maar ook in andere periodes. Dit leidde tot een bijzonder wijdverspreide en elastische toepassing van het morele economie-concept. Thompson zou later echter bepleiten dat dit concept zeer plaats-, en tijdgebonden was, namelijk: het achttiende-eeuwse Engeland.¹² Juist het succes van zijn artikel lijkt er echter op te wijzen dat hij op iets was gestuit dat dit achttiende-eeuwse Engeland ver oversteeg. Zijn stelling dat de acties voortspruiten uit de *mentalité* van autarkische gemeenschappen, is inderdaad minder goed te operationaliseren om gelijkaardige acties aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog te verklaren. Het idee dat die acties stamden in de geïnternaliseerde mores van drie eeuwen eerder, is weinig aannemelijk. Maar Thompsons model met drie alternatieve marktmodellen is echter ook gecontesteerd voor de *Sattelzeit* zelf.

De analyses van Thompson in het artikel zijn accuraat maar het overkoepelend verklaringsmodel zit hem in de weg, op vier punten.

2.1.4.1 *Van vermeende moraliteit naar tactische praxis*

Thompson allieerde morele marktkritieken aan acties die net zeer uitdrukkelijk materialistische objectieven hadden. De acties waren in de eerste plaats crisisinterventies (van bovenaf of onderuit) in een context van schaarste, veeleer dan dat ze in het verlengde van ideologische debatten over ideale marktmodellen lagen. Contestanten deden inderdaad een beroep op morele claims om hun acties te legitimeren. John Bohsted toonde echter aan dat die claims niet zozeer wortelden in „a consistent traditional view of social norms and obligations”, maar dat men zich beriep op een veel minder complex ‘recht’, namelijk: het ‘recht op overleven’.¹³ Dit recht werd uitgedrukt in de recurrente hongerleuze: ‘we worden nog liever opgehangen dan uitgehongerd te worden’.¹⁴ Veeleer dan vermeende validiteit van deze uitspraken te onderzoeken, moeten we inzien dat ze een heel specifieke functionaliteit

¹² Edward Palmer Thompson, ‘The Moral Economy Reviewed,’ in: *Customs in Common*, London: Penguin Books, 1991, p. 336-340.

¹³ John Bohstedt beschreef dit zo: “*at the core of the ‘moral economy’ is a more general ‘law of necessity’ that, in times of scarcity, human needs take priority*”. John Bohstedt in: ‘Food Riots and the Politics of Provisions in Early-Modern England and France, the Irish Famine and World War I,’ p. 104.

¹⁴ Bohstedt ‘The Moral Economy and the Discipline of Historical Context,’ p. 269-270.

had: ze evoqueerde een noodtoestand waarin uitzonderlijke actie gerechtvaardigd was. We moeten de morele leuzes dan ook vooral beschouwen als onderdeel van een tactische praxis, eerder dan als een morele marktkritiek. De stootkracht van de leuze kwam uit het intuïtief moreel appel ervan en “ its elemental political power to suspend normal rules”.¹⁵

2.1.4.2 *Van marktcontestatie naar tekortgedane marktverwachtingen*

Door het hanteren van drie alternatieve marktmodellen gaat Thompson voorbij aan de observatie dat de acties in de eerste plaats juist gemotiveerd waren door tekortgedane ‘marktverwachtingen’. Zo was voedselrel het prerogatief van urbane gemeenschappen van ‘marktafhankelijken’, en niet zozeer van rurale landbouwsamenlevingen. Prijscontestanten stonden geen alternatieve vormen van voedselvoorziening voor. Ze wilden zich juist op de markt kunnen voorzien van hun dagelijks brood (veeleer dan dat ze dat brood als onderdeel van de ‘commons’ beschouwden). Ze kloegen juist het marktfalen aan als de uitkomst van georganiseerde schaarste (vandaar het passief: ‘liever opgehangen dan uitgehongerd (te worden)). Dat marktfalen was iets dat Thompson zelf ook aanwees: “riot may even be a signal that the ancien régime is ending, since there is food in barns ... to be seized or to be got to market, and some bargaining to be done about its price”.¹⁶ Net zomin handelde men vanuit alternatieve opvattingen over prijsvorming, zoals gesuggereerd wordt met “a soaring ,economic’ price in the market, and a traditional ,moral’ price set by the crowd”.¹⁷ Prijscontestanten verkeerden niet in de cognitieve onmogelijkheid om te vatten dat schaarste onvermijdelijk tot hogere prijzen zou leiden. Schaarste maakte het echter mogelijk, zoals Thompson zelf ook beschreef, “to take advantage of their command of a prime necessity of life and to enhance the price to the consumer”.¹⁸ Deelnemers contesteerden dus juist die prijzen die ze niet als uitkomst van vrije prijsvorming, maar van een ongelijke machtsverhouding ervoeren.

¹⁵ John Bohstedt, *The Politics of Provisions. Food Riots, Moral Economy, and Market Transition in England, c. 1550-1850*, Surrey: Ashgate, 2010, p. 10

¹⁶ Thompson, ‘Moral Economy Reviewed’, p. 264.

¹⁷ Thompson, ‘The Moral Economy,’ p. 126.

¹⁸ Idem, p. 93.

2.1.4.3 *Van volks paternalisme naar geïnstitutionaliseerde voedselrel*

Thompson stelde correct dat acties gemotiveerd waren door de verwachtingen van de deelnemers. Dat is correct, maar in de toepassing ervan gaat hij voorbij aan de commercieel-kapitalistische leefruimte van de contestantanten. Niet zozeer de herinnering aan “een kleinere en meer geïntegreerde gemeenschap”¹⁹ met andere economische *mores*, maar juist de marktverwachtingen van de Grote Commodificatie produceerden de acties. Veeleer dan het residu van een autarkische mentaliteit, waren dit uitingen van een proletarische mentaliteit geschapen door marktafhankelijkheid. Dit betekent niet dat dit verlangen niet reëel was. Ook hier is de onderzoeksfocus verschoven van de validiteit van de claim naar de praxis ervan. De claim wordt nu veeleer begrepen als “un ‘mythe mobilisable’ ... qui fonctionnait comme une force capable d’influencer le présent et de légitimer les revendications actuelles en faisant allusion au passé”.²⁰ Inzake de paternalistische interventies kreeg Thompson wel gelijk. Hoewel de acties zich in zekere zin spiegelde aan paternalistische interventies, keert John Bohstedts Thompsons voorstelling van ‘een selectieve reconstructie’ ondersteboven: „perhaps popular control of the marketplace was the original fundamental impulse, with paternalist measures hurrying to catch up and recapture the initiative for elite authority”.²¹ Het is dan waarschijnlijk ook juister om te spreken van geïnstitutionaliseerde voedselrellen, dan van paternalistische imitaties door de meutes.

2.1.4.4 *Van schuldigen naar zondebokken*

Ook het proces tegen de handelaars is meer verfijnd. De onderzoeksfocus verschoof van de daadwerkelijke schuldvraag naar de retoriek ervan. Het beeld van de parasitaire tussenpersoon die niets produceert maar wel winst maakt, is oud als de straat - eerder dan dat het aan een zeer specifieke context gebonden zou zijn. Bohstedt toonde aan hoe de ‘middlemen’ in het lokale politieke krachtveld een dankbare zondebok voor vele groepen waren, en niet in het minst voor het lokaal gezag.²² „Rhetorical scapegoating of traders” was in feite een klassiek, eerste antwoord van gezagdragers in tijden van schaarste. Dit

¹⁹ Idem, p. 131.

²⁰ Cynthia Bouton, ‘Les mouvements de subsistance et le problème de l’économie morale sous l’ancien régime et la Révolution française,’ in: *Annales historiques de la Révolution française*, 319 (jan-mar 100), p. 15.

²¹ Bohstedt, ‘The Moral Economy and the Discipline of Historical Context,’ p. 273.

²² Bohstedt, *The Politics of Provision*, p. 65-69.

gezondebok kreeg vorm in publieke veroordelingen van en strenge strafmaatregelen tegen woekeraars. Het was een strategie met een laag risico, en hoog rendement, om drie redenen. De aantijgingen waren weinig complex, aannemelijk en moeilijk te ontkrachten (wat was immers het verschil tussen een geoorloofde en ongeoorloofde winsten). Daarenboven ging het om een even krachtig als onbestemde vijandbeeld van woekeraars en uitzuigers, die tegelijkertijd overal en nergens waren. Handelaars waren in een nieuwe commercieel-kapitalistische context vaak ook buitenstaanders. Daarnaast gaven de strafmaatregelen tegen woekeraars aan consumenten het gevoel dat de autoriteiten niet bij de pakken bleven zitten, én dat ze dezelfde zorgen als de consumenten deelden. Tot slot was het ook een *eerste* maatregel in die zin dat het lokaal gezag de verantwoordelijkheid van bevoorrading bij de marktbevoorraders legde. De nevelige gemeenschappelijke vijand moest niet alleen de druk van de eigen ketel houden, maar ook de druk kanaliseren naar „traditional limited objectives of market ‘regulation,’ rather than radically blasphemous attacks on property or authority”.²³ In feite kan er een parallel getrokken worden met de tactiek van de „liever opgehangen dan uitgehongerd”-claim van de contestant, in de morele vanzelfsprekendheid van de retoriek: wie kon er nu immers *voor* woeker zijn of wie kon er nu immers *tegen* het recht op overleven zijn.

2.1.5 John Bohstedt: provisiepolitieke onderhandelingen

We verstaan de morele leuzes nu dus veeleer als onderdeel van een help-jezelf-repertoire van consumenten. Dit betekent geenszins een terugkeer naar een spasmodische visie (hoge prijzen->rellen). De nuance is dat we de acties niet meer verklaren als frictie op een wijde ideologische as, maar als praxis van politieke strijd over levensnoodzakelijke goederen binnen lokale en nationale krachtvelden. Het ‘materialisme’ ervan betekent niet dat ze minder ‘politiek’ zouden zijn. Schaarste accentueerde juist kwesties van ongelijkheid en verdeling, en profileerde machtsverhoudingen binnen samenlevingen. De focus verschoof dus naar ‘het onderhandelende’, i.e. het politieke van deze acties. Dit geheel aan straatpolitieke onderhandelingen tussen autoriteiten, consumenten en verkopers, is wat John Bohstedt als *the politics of provisions* omschrijft (hierna: provisiepolitiek). Het is revelerend dat E.P. Thompson zelf nog veel moeite had om het ‘politieke’ karakter van deze acties te erkennen:

²³ Idem, p. 146.

“this moral economy cannot be described as “political” in any advanced sense”.²⁴ Dat kwam omdat, zoals Frank Trentmann betoogde, Thompson’s idee van een ‘morele economie’ wortelde in een bijzonder “sequential view of social systems” waarin de moderne geschiedenis wordt voorgesteld als “the substitution of one social system (tradition) by another (modernity)” (hier: de transitie van een morele naar een politieke economie).²⁵ Deze voorstelling gaat echter voorbij aan de lokale krachtvelden waarin de contestantanten ageerden. Zo was er niet één morele economie, maar talloze lokale morele economieën. Het brood van de ene morele economie betekende - door het afknippen van voorraden - vaak de dood van de andere. Bohstedt wees daarenboven op de noodzaak van sterke horizontale banden en verticale hefboomen binnen dit krachtveld: enkel tekortgedane marktverwachtingen waren niet voldoende om collectieve actie mogelijk te maken.

De banden tussen consumenten moesten allereerst voldoende sterk zijn om collectieve actie mogelijk te maken. John Bohstedt beschrijft hoe de Grote Commodificatie juist deze collectieve banden had gecreëerd, nieuwe gemeenschappen van marktafhankelijke arbeiders ‘zonder landheer of patroon’. Het waren juist deze gemeenschappen van marktafhankelijken die zich ten volle bewust waren dat prijzen (maar ook: lonen, huren en schulden) altijd uitkomst van een onderhandeling zijn. Het beeld van de onderhandelingstafel is toepasselijk: een onderhandeling hoeft immers niet te impliceren dat die vrijwillig gebeurde, laat staan met gelijke middelen. Eenmaal aan een onderhandelingstafel gelden er echter andere dynamieken, die de intrinsieke kracht van de partijen kan overstijgen. Wat deze gemeenschappen kenmerkte was dat ze, bij deze onderhandelingen, niet langer politiek onderdanig waren aan degenen die hen van voedsel voorzagen.

“As commercialization partially separated political power and economic power, wage-earning families could find political space to take successful direct action without risking their livelihoods. In short, food riots may have been the first form of politics accessible to semi-autonomous workers or ‘masterless men.’”²⁶

²⁴ Thompson, ‘Moral Economy,’ p. 79.

²⁵ Frank Trentmann, ‘Before “fair trade”: empire, free trade, and the moral economies of food in the modern world,’ *Environment and Planning D: Society and Space*, 25(2007), p. 1096.

²⁶ Bohstedt, *The Politics of Provision*, p. 22.

Zo creëerde commercialisering een nieuwe ruimte om 'aan politiek te doen': materiële afhankelijkheid betekende niet meer hetzelfde als politieke afhankelijkheid. Dat consumenten niet politiek afhankelijk waren, betekent niet dat de prijs geen ongelijke machtsverhouding vervatte, maar dat er meer politieke ruimte was om deze te onderhandelen. Het is dan ook geen wonder dat het voornaamste voorwerp van contestatie de broodprijs was. De markt voor brood was immers "a seller's market". De levensnoodzakelijkheid van brood liet de consumenten weinig andere keuze dan aan de gevraagde prijzen te kopen. De consument was op deze markt dus zeer beperkt in haar handelingsruimte; ze kon zich niet als een 'homo economicus' gedragen. Het was op zulke inelastische markten²⁷ dat de ongelijke verdeling van macht zich het duidelijkst manifesteerde. Vanaf dat de prijzen zo stegen dat bepaalde groepen met het water aan de lippen, definitief werden ondergedompeld, beschikten sommige consumenten echter over een help-jezelf-repertoire aan acties om zich van hun dagelijks brood te voorzien. Zo trachtten ze de ongelijke marktonderhandeling te verplaatsen naar een haar gunstigere onderhandelings sfeer, waarin andere spelregels golden.

Prijzen komen immers altijd tot stand in een prijsdriehoek, waarin autoriteiten de prijzen afdwingen en eigendomsverhoudingen doen respecteren. Deze dynamiek kan echter ook omgekeerd werken, d.m.v. verticale hefboomen zijn, i.e. de mate waarin consumenten in onderhandeling met de autoriteiten kunnen treden (hier speelde zowel de bereidheid tot interventie op de prijzen, als terughoudendheid inzake repressie). Deze verticale hefboomen laten zich beschrijven als 'de mate waarin wederkerige verplichtingen tussen gezag en onderdanen bestonden'. Bohstedt beschrijft deze wederkerigheid in de vorm van een sociaal contract: "vertical' reciprocity implied that rulers provided a safety net, an early version of 'social contract,' to justify popular acquiescence in inequality".²⁸ Consumenten aanvaardden politieke, sociale en materiële ongelijkheden in ruil voor een zekere waarborg door de autoriteiten van de levensstandaard Waar die wederkerigheid niet bestond (in koloniale gebieden bijvoorbeeld) of het lokaal gezag machteloos stond, waren er dus ook geen hefboomen. Tot slot is het ook belangrijk er op te wijzen dat consumenten de verticale banden

²⁷ De gevraagde hoeveelheid brood vertoonde een weinig - of zelfs omgekeerd - evenredige relatie tot de broodprijs had.

²⁸ Bohstedt, op. cit., p. 59.

konden aanwenden, omdat gemeenschappelijke materiële belangen gedeeld werden. Naast autoriteiten, waren autoriteiten immers per definitie ook consumenten, en geen producenten. Hoewel de differentiatie tussen een economische en politieke sfeer vaak afgeschilderd wordt als een heel moderne *constructie*, is het belangrijk te erkennen dat deze constructie wel degelijk in een realiteit wortelde, namelijk dat materiële afhankelijkheid niet meer hetzelfde betekende als politieke afhankelijkheid. Dit betekent niet dat materiële afhankelijkheid geen ongelijke machtsverhouding meer vervatte, maar wel dat er meer ruimte was om deze ongelijke machtsverhouding te 'heronderhandelen'. Deze nieuwe 'marktafhankelijken' waren zich wel ten volle bewust dat de *differentiatie* tussen deze twee sferen slechts een constructie was, omdat een prijs altijd tot stand komt binnen een prijsdriehoek en uitkomst is van onderhandeling. Deze prijscontestatanten stonden dus veel minder ver van ons af dan Thompson suggereerde

"It is difficult to re-imagine the moral assumptions of another social configuration. It is not easy for us to conceive that there may have been a time ... when it appeared to be "unnatural" that any man should profit from the necessities of others, and when it was assumed that, in time of dearth, prices of "necessities" should remain at a customary level, even though there might be less all around"²⁹.

De acties wortelden echter niet in oude tijd, maar in nieuwe tijd. In die zin moet ook Thompsons verklaring voor het verdwijnen van de voedselrel (het verdwijnen van een *mentalité*, de overwinning van een nieuwe marktideologie) herzien worden.

2.2 Waarom verdwijnt de voedselrel?

2.2.1 Europa's *Grand Escape*

Het jaar 1850 vormde een waterscheiding in de geschiedenis van de prijscontestatie: na een *grande finale* in 1848 verdween de voedselrel als protestvorm zo goed als definitief van het

²⁹ Thompson, 'The Moral Economy,' p. 131-132.

toneel.³⁰ De belangrijkste oorzaak hiervan was wat als Europa's *grand escape* wordt beschreven: de evolutie van een continent met recurrente schaarstecrises naar één met voedseloverschotten. Eric Vanhaute beschreef dit proces als volgt: "after 1850 a massive increase in food availability went hand in hand with more food security, declining relative food prices and a decimating agricultural population".³¹

Europa's ontsnapping was in de eerste plaats een gevolg van de West-Europese hegemonie in een geglobaliseerde wereldeconomie, waarbij zeer goedkoop uit Oost-Europa en later de Verenigde Staten (de graanschuur van Europa) kon worden ingevoerd - en overtollige arbeiders uitgevoerd. Ook hier bleek de één zijn brood niet zelden de ander zijn dood: er zijn bijzonder veel aanwijzingen dat de toestand van boeren en landarbeiders *buiten* Europa na 1850 dramatisch verslechterde, juist als een gevolg van deze globalisering.³² Men zou dus kunnen betogen dat Europa nogal voedselregerige praktijken toepaste op wereldschaal, om zijn markten van hun dagelijks brood te kunnen voorzien. De prijszettende meute verdween in eerste plaats dus van het toneel door een combinatie van provisiepolitiek ingrepen die de meest acute prijsaberraties uitvlakte, en vanaf 1870 zelfs een neerwaartse druk op de prijzen zou uitoefenen.

Het waren de nieuwe West-Europese aspirerende natiestaten die deze hegemonie op wereldschaal bereikten. Hun hegemonie resulteerde ook in ingrijpende veranderingen in de lokale krachtvelden. Deze krachtvelden werd in toenemende mate beroofd van hun provisiepolitieke prerogatieven (zowel de paternalistische, als de volkse) ten bate van het primaat van de natiestaat.³³ Nieuwe wetten en een gesofisticeerd repressie-apparaat zouden drastisch de handelingsvrijheid van toekomstige contestanten beperken. De natiestaat was - naast het vrijwaren van zijn claim op het geweldsmonopolie - immers ook materieel afhankelijk van een goedwerkende, geïntegreerde *nationale* markt. Deze markt moest de in de eerste plaats de aanvoer verzekeren naar de hoofdstad, leger, en een uitdijend apparaat

³⁰ Gailus, *Contentious Food Politics*, p. 36.

³¹ Eric Vanhaute, 'From famine to food crisis: what history can teach us about local and global subsistence crises,' in: *Journal of Peasant Studies*, 38(2011): 1, p. 55.

³² Mike Davis, cited in: Eric Vanhaute, art. cit., p. 56.

³³ Lynne Taylor, 'Food riots revisited,' *Journal of Social History*, 30(1996), 2, p.483.

aan marktafhankelijken in de overheidsinstellingen.³⁴ Lokale krachtvelden werden dus in toenemende geïsurpeerd door een nationaal krachtveld. Ook de nieuwe economische machtsbastions waren afhankelijk van de overvloedige aanvoer van goedkoop brood - de motor van de industrialisatie - en niet gebaat bij de verstoring van die aanvoer door de dynamieken in lokale politieke krachtvelden. Zo realiseerde de nieuwe elite van industriëlen in feite wel, waar de 'oude' paternalistische elites niet in sloegen: structureel lage voedselprijzen voor de arbeiders.³⁵ Het lijkt dan ook juister te stellen dat de Smithiaanse *freetraders* met hun goedkoop graan de voedselrel hebben doen verdwijnen, eerder dan dat ze de markt definitief gedemoraliseerd zouden hebben. Het verdwijnen van de voedselrel is dus ook het succes van de voedselrel. Daarbij is het belangrijk te erkennen welk belang de nieuwe aspirerende natiestaten toekenden aan het oplossen van dit provisiepolitieke probleem, en welke interventies ze hiertoe bereid waren te nemen. Zo beschreef Maarten Van Dijck hoe in België "het recht op goedkoop brood voor de arbeiders ... figuurlijk in de muren van het Parlement gegrift" stond.³⁶

2.2.2 Van rellen naar staken: zin en onzin van protestrepertoires

Ook contestatievormen maakten tijdens deze periode een opmerkelijke transitie door. In de historiografie wordt deze ontwikkeling ruwweg op drie verschillende manieren beschreven: als een transitie van pre-industrieel naar industrieel protest, een transitie van wanorde naar rede en consensus, of een transitie naar meer zelfbeheersing.³⁷ Hoewel de beschreven verandering reëel is - demonstraties, meetings en stakingen gingen inderdaad prevaleren als dominante vormen van straatpolitiek - worstelen onderzoekers met het lineaire moderniseringsnarratief dat deze beschrijvingen impliciet of expliciet hanteren (de mens wordt steeds rationeler, beheerster, en protest wordt steeds *beter*).

³⁴ Charles Tilly, 'Food Supply and Public Order in Modern Europe,' p. 380-455.

³⁵ Antoon Vrints, 'Sociaal protest in een bezet land: voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,' *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 124(2011), 1, p. 32.

³⁶ Maarten Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgische landbouwbeleid, 1830-1884*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2008, p. 391.

³⁷ Mark Harrison, *Crowds and History: Mass Phenomena in English Towns, 1790-1835*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 19.

Eén onderzoeker die hier in het bijzonder mee worstelde was de Amerikaanse socioloog Charles Tilly. Hij kwam op verschillende momenten terug op zijn oudere theorieën uit toenemende onvrede met het ontwikkelingstheoretisch perspectief ervan.³⁸ Om dit probleem op te lossen, zou hij een theatermetafoor gebruiken; die van het repertoire. Net als het repertoire van een toneelgezelschap, is protest tijd- en plaatsgebonden en gedetermineerd door specifieke historische omstandigheden. Daarom zullen in verschillende periodes verschillende *vormen* van protest prevaleren. Tilly beschrijft deze verandering zodoende als een transitie van een repertoire dat “parochiaal” (lokaal gesitueerd, belangen van één lokaliteit), “vervorkt” (doelen worden vertaald in directe actie of door middel van appel aan lokale patroons), en “particulier” was (grote variaties in protestvormen) naar een “kosmopolitisch” (oversteeg de belangen van één lokaliteit, associaties op grotere schaal), “modulair (weinig variatie in protest-vorm, bv. de demonstratie), en “autonoom” (doelen niet vertaald in *directe* actie, maar gecommuniceerd, weinig invloed van en appel aan patroons, *eigen* initiatief) repertoire.³⁹ De voedselrel is dan de perfecte illustratie van dit parochiale repertoire; lokaal, directe actie t.o.v. doel, appel aan traditionele patroons. Tilly verklaarde de transitie dan als de “parliamentarization and nationalization of claim-making”⁴⁰, i.e. politieke strijd migreerde naar daar waar de oplossingen van problemen gesitueerd werden; het nationale of industriële krachtveld. Deze krachtvelden vergden een andere manier van communiceren en onderhandelen, en dus: andere repertoires. Het waren de macht van het getal, en juist het *overstijgen* van de lokaliteit die de balans konden doen omslaan binnen deze krachtvelden.

Desondanks blijkt ook in Tilly's werk onderhuids een sterk lineair moderniseringsnarratief aanwezig.⁴¹ Allereerst wordt ‘politiek’ zeer nauw en eigentijds gedefinieerd, waardoor de theorie een soort van zelfbevestigende lens krijgt. Ten tweede, acties die aan dit parochiale repertoire voldoen maar in een andere context voorkomen, krijgen binnen deze theorie per definitie een anachronistisch stempel (zonder dat daarbij ruimte is om deze vorm net als een

³⁸ Zie in het bijzonder: Charles Tilly, *Popular Contention in Great Britain 1758-1834*, Cambridge: Harvard University Press, 1995, p. 46-48.

³⁹ Idem, p. 364.

⁴⁰ Idem, p. 49-51.

⁴¹ Goed voorbeeld: “They portray a decisive shift away from short-term effectiveness toward long-term cumulation of efforts”. Idem, p. 364.

bewuste keuze te beschouwen). Tot slot, Tilly gaat voorbij aan het feit dat de marginalisering van 'andere' protestvormen juist een zeer actieve machtsstrategie was van *zowel* autoriteiten *als* andere groepen binnen de samenleving. Zo speelden de nieuwe sociale bewegingen in deze transitie zelf een cruciale rol door het hanteren van een zelfdiscours gedrenkt in beheersing, waardigheid en respectabiliteit. Dit combineerden ze met een (blijkbaar succesvol) marginaliseringsdiscours t.a.v.. 'oude', 'traditionele' of 'primitieve' protestvormen. Zo beschrijft Manfred Gailus *in casu* Duitsland hoe de arbeidersbeweging tegenover de voedselrellen stond.

Dem aufgeklärten Arbeitervereinsdenken galt die Marktunruhe als fehlgeleitete, törichte, kindische Rebellion, als verstaubtes Relikt alter Zeiten, als unzeitgemäßes Aufbegehren des „Pöbels“ oder „Janhagels“ und der „Weiberröcke“, als unnütz und politisch schädlich.⁴²

Vraag is dus in hoeverre de beschreven transitie niet in hoge mate een zelfdiscours was (het zichzelf als modern of moderner beschouwen) eerder dan dat de historicus ze per sé ook als moderner moet gaan beschouwen. Dit alles doet vanzelfsprekend niets af aan het repertoire-concept zelf, namelijk: de manier waarop gecontesteerd wordt, wortelt in de machtsverhoudingen van de samenleving waarin men leeft. Deze machtsverhoudingen zijn vanzelfsprekend niet onveranderlijk, maar toch behoorlijk duurzaam. Dit verklaart waarom we kunnen spreken van dominante repertoires in bepaalde periodes.

Het verdwijnen van de voedselrel kunnen we dus als volgt verklaren; ze verdwijnt (a) door het bijzondere belang dat de nieuwe Europese elites aan het oplossen van dit probleem toekenden – wat tot gevolg heeft dat we deze zaken vandaag bijna als iets apolitieks beschouwen, (b) doordat lokale markten in nationale markten werden geïntegreerd, en lokale gemeenschappen van hun (volkse en paternalistische) prerogatieven werden beroofd, ten voordeel van de aspirerende natiestaat, (c) omdat een actieve marginaliseringstrategie t.a.v. dit type protest werd gevoerd door zowel concurrerende overheden als andere groepen binnen de leefgemeenschap.

⁴² Gailus, *Contentious Food Politics*, p. 40.

2.2.3 Van liga's, bonden, verenigingen en coöperaties: mutaties van provisiepolitiek

De laatste jaren wordt er echter betoogd dat een te nauwe focus op het verdwijnen van een bepaalde protestvorm verhindert de mutaties van de “contentious food politics” vanaf 1850 te zien. Marcel Streng kaartte dit probleem aan in 2013: „the food riot, as it was presented by historical-protest research, tended to become an essential social reality of and by its own”.⁴³ Hij wees erop dat prijscontestatie bleef voortbestaan in georganiseerde boycotts en *shaming* van ‚oneerlijke handelaars’ op affiches en in kranten. Ook Manfred Gailus wees erop hoe het nieuwe toverwoord ‘Streik’ niet enkel in loonconflicten, maar ook in prijsconflicten ingang vond (in de vorm van de Kaüferstreik).⁴⁴ Streng betoogde dat ook prijscontestanten zich in dit moderne discours gingen inschrijven: liga's en bonden in de schoot van hiërarchische organisaties, geobsedeerd met legaliteit en zelfdiscipline. De belangrijkste nieuwe organisatievorm van deze slag was de verbruikerscoöperatieve; een vereniging waarbij de gemaakte winsten op verschillende manieren terug aan de leden werden uitgekeerd. Door middel van schaalvoordelen zouden er zo lagere prijzen aan de deelnemers gegarandeerd worden. Onderzoekers hebben deze verbruikerscoöperatieven binnen dezelfde Thompsoniaanse morele economie gekaderd (Thompson zelf trouwens ook⁴⁵); in de strijd tegen ‚overtollige handelaars’ en ‚ongeoorloofde winsten’. We hebben dit beeld van de morele economie reeds genuanceerd. Hoewel de verbruikerscoöperatieven dit discours waarschijnlijk wel hanteerden (in combinatie met andere morele claims; zoals een appel aan de solidariteit), heeft bijvoorbeeld Peter Scholliers voor de Vooruit in Gent aangetoond dat deze coöperatieven bijzonder commerciële organisatie waren, die d.m.v. vernuftige propaganda en doorgedreven productierationalisering, de rol van prijsbreker wilden spelen.⁴⁶ De Vooruit was zeker niet minder gedreven door een winstlogica, veeleer wendde ze de

⁴³ Marcel Streng, ‘The food riot revisited: New dimensions in the history of ‘contentious food politics’ in Germany before the First World War,’ *European Review of History*, 20(2013), 6, p. 1076

⁴⁴ Gailus, op. cit., p. 40.

⁴⁵ Thompson, ‘Moral Economy,’ p. 136.

⁴⁶ Peter Scholliers, ‘The Social-Democratic World of Consumption: The Path-Breaking Case of the Ghent Cooperative Vooruit Prior to 1914,’ *International Labor and Working-Class History*, 55(1999), p. 71-99.

winsten anders aan. De verbruikerscoöperatieven waren simpelweg betere kapitalisten, veeleer dan dat het antikapitalisten waren.

Een ander invloedrijk idee van Thompson is de evolutie van een “bread nexus” naar een “cash nexus”: “economic class-conflict in nineteenth-century England found its characteristic expression in the matter of wages; in eighteenth-century England the working people were most quickly inflamed by rising prices”.⁴⁷ Het zou echter naïef zijn om te denken dat prijzen vanaf 1850 geen onderdeel meer vormden van het dagelijks ‘problemenpakket’. We kunnen wel besluiten dat vanaf 1850 een gunstig prijzenklimaat (als een resultaat van mondiale provisiepolitieke ontwikkelingen) consumenten toestond om *zelf* een neerwaartse druk op de prijzen uit te oefenen, door ‘economisch’ te handelen (niet kopen, later kopen, op zoek gaan naar lagere prijzen), bijvoorbeeld in verbruikerscoöperatieven of boycotacties. De moreel-economische strijd die Thompson beschreef, verdween niet, maar verplaatste zich inderdaad naar lonen: van ‘bargaining by riot’ naar ‘bargaining by strike’. Bedrijven garandeerden nu de sterke horizontale banden (tussen arbeiders) en de verticale hefboomen (arbeid) die zo cruciaal waren gebleken tijdens de marktellen. Het conflictpotentieel rond de prijs verdween echter niet, zoals vanaf 1908 duidelijk zou worden.

2.3 The Making of the High Cost of Living.

Twenty years ago the whole world was complaining of falling prices and the consequent “depression of trade.” Now we are complaining of rising prices and the high cost of living.⁴⁸

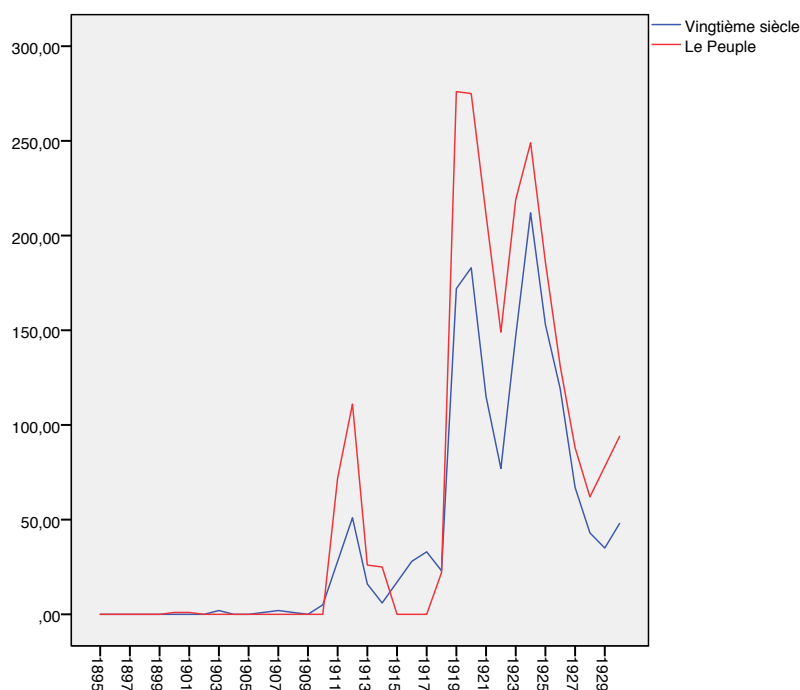
⁴⁷ Thompson, ‘Moral Economy,’ p. 79.

⁴⁸ Irving Fisher, ‘The Monetary Side of the Cost of Living Problem,’ *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 48(jul. 1913), p. 133.

2.3.1 Constructie van een nieuw probleem: de levensduurte

Het probleem van de levensduurte ontstond in West-Europa en de Verenigde Staten in de periode 1908-1912.⁴⁹ Hieronder heb ik voor twee Belgische kranten (het conservatieve *Le XXe Siècle* en het socialistische *Le Peuple*) weergegeven hoeveel keer het lemma “vie chère” voorkwam in de krant, en in de parlementaire zittingen van de Belgische Kamer.

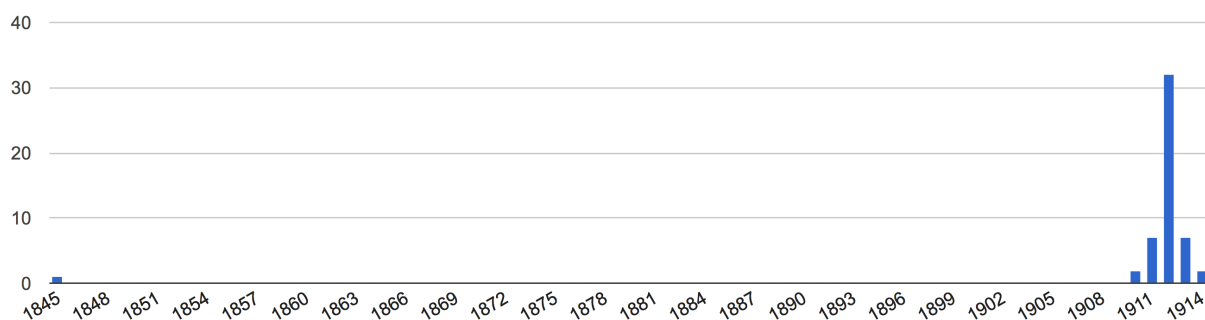
Grafiek 2: Frequentie lemma “vie chère” in twee Belgische kranten, 1895-1930⁵⁰

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld: Karl Kautsky, *High Cost of Living. Changes in Gold Production and the Rise in Prices*, n.p., 1913 (via: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1913/inflation/index.htm> , geraadpleegd januari 2015) en Otto Bauer, *Die Teuerung. (Internationaler Sozialistenkongress in Wien)*, 1914. (via: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/bauer/1914/08/teuerung.htm> , geraadpleegd januari 2015).

⁵⁰ Met behulp van KBR-zoekmachine, *Le Peuple* 1895-1930 (1908-1910 en 1915-1917 ontbreken) en *Le XXe Siècle*, 1895-1930.

Grafiek 3: Frequentie lemma “vie chère” in Parlementaire Handelingen Kamer, 1845-1914⁵¹

Dit lijkt contra intuïtief omdat prijsstijgingen in andere periodes ook stegen, en toen evenzeer als problematisch werd ervaren. Het was echter wel de eerste keer dat het probleem van stijgende prijzen (a) niet meer door de lens van één product werd gezien (van *pain cher* naar *vie chère*)⁵², (b) als een statistisch feit kon worden gepresenteerd (op basis van de gegevens verzameld en geproduceerd door de nieuwe ministeries van Arbeid)⁵³, (c) als een nationaal probleem werd voorgesteld. De constructie van dit probleem sproot natuurlijk voort uit wat vele mensen ervoeren als een reëel probleem. Een milde *turn-of-the-century* inflatie ving in 1896 aan in Europa en de Verenigde Staten. Deze periode markeerde het einde van een lange periode van stabiele, en zelfs dalende (vanaf 1870) prijzen.⁵⁴ Het duurde enkele jaren alvorens deze nieuwe trend voelbaar werd in een significante uitholling van de individuele koopkracht. Zo was aan prijsstijgingen van a rato 1,5% per jaar het leven al een kwart duurder in 1914. In combinatie met de misoogsten en veeziektes, leidde dit in de jaren 1910-1912 tot scherpe prijsstijgingen.

⁵¹ Statistiek samengesteld door middel van zoekmachine op *plenum.be*, een project van Centre for Political History, Universiteit Antwerpen, geraadpeegd op 1.5.2016, <http://dighum.ua.ac.be/plenum/advsearch.py?s=%22vie+chère%22&period=prewar&begin=1844&end=1914&sortedby=chrono>.

⁵² Alain Chatriot en Marie Fontaine, ‘Contre la vie chère,’ *Cahiers Jaurès*, nr. 187-188(2008), 1, p. 97.

⁵³ Adam Tooze, ‘Imagining national economies: national and international economic statistics, 1900-1950,’ in: Geoffrey Cubitt (ed.), *Imagining Nations*, Manchester: Manchester University Press, 1998, p. 216.

⁵⁴ David Hackett Fischer, *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History*, Oxford: Oxford University Press, 1996, p. 181-190.

2.3.2 Prijscontestatie: nieuwe actoren, een oud repertoire?

Het waren marktacties in de periode 1910-1912 die de kwestie 'agendeerde' als een nationale politieke kwestie: „the housewives' crusade' in autumn 1911 charged the issue (vie chère nvdr.) with singular urgency and put it on the agenda of politics”.⁵⁵ Zowel in Amerika (1910), Noord-Frankrijk, België, Wenen (1911) en Berlijn (1912) vonden spontane marktacties plaats.⁵⁶ De marktacties namen de vorm aan van (a) boycotts of consumentenstakingen, (b) gedwongen verkoop aan lagere prijzen, of (c) sabotage en plundering. Het feit dat vlees-, boter-, en eierprijzen onderwerp van contestatie waren - ipv. de gebruikelijke negentiende eeuwse brood- en aardappelprijzen - suggereert een gevoelige verbetering van het arbeidersdieet.⁵⁷ Dit illustreert hoezeer de levensnoodzakelijkheid van een product over tijd en plaats aan verandering onderhevig was. Het feit dat nu meerdere producten als levensnoodzakelijk werden beschouwd, toont de relevantie van het concept van de *levens*-duurte aan.

Vrouwen zonder partijpolitieke affiliatie speelden een instigerende rol bij al deze acties.⁵⁸ De socialistische arbeidersbeweging ageerde in feite reactief op de kwestie, zoals we kunnen uitmaken uit het feit dat het Internationaal Socialistisch Bureau pas *na* de acties stelling innam over de levensduurte.⁵⁹ De arbeidersbeweging trachtte deze acties achteraf wel te

⁵⁵ Marcel Streng, 'Vie Chère,' p. 330.

⁵⁶ Verenigde Staten: Mark Aldrich, 'Tariffs and Trusts, Profiteers and Middlemen: Popular Explanations for the High Cost of Living,' *History of Political Economy*, 45(2013):3 p. 710-712. Frankrijk: Marcel Streng, 'Vie Chère, Violent Protest, and Visions of Protection: The *Vie chère* Controversy on the Eve of WWI in France (1905-1914),' in: Willibald Steinmetz, Ingrid Gilcher-Holtey, Heinz-Gerhard Haupt (eds.), *Writing Political History Today*, Frankfurt: Campus Verlag, p. 322-329. Duitsland en Oostenrijk: Marcel Streng, 'The food riot revisited: New dimensions in the history of 'contentious food politics' in Germany before the First World War,' *European Review of History*, 20(2013), 6, p. 1082. België: Gita Deneckere. *Sire, het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940*. Gent (onuitgegeven proefschrift, Universiteit Gent, 1993-1994), p. 449-451.

⁵⁷ Lynne Taylor, 'Food riots revisited,' *Journal of Social History*, 30(1996), 2, p.486.

⁵⁸ Idem, p. 483-496.

⁵⁹ *Le Peuple*, 27/9/1911.

recupereren en af te leiden naar betogingen en coöperatieven.⁶⁰ Desondanks lag dit actierepertoire haar erg ongemakkelijk. Het protest verloor daarenboven aan bijval vanaf het moment dat het geassocieerd werd met mannelijke syndicalisten.⁶¹ Marcel Streng betoogt dat juist „the massive gendering ... a key condition for its legitimacy” was.⁶² De vrouwen werden beschouwd en beschreven als goede huisvrouwen op een heilige missie voor voedsel.⁶³ Dit gegenderde aspect was iets dat E.P. Thompson reeds in zijn pioniersartikel beschreef. Alleen had hij het voor de desbetreffende periode (Sattelzeit) bij het foute eind; de exclusief vrouwelijke voedselrel ontstond in een latere periode. Veranderingen in de arbeidsmarkt (industrialisatie) en de manier waarop aan ‘politiek’ werd gedaan (de parlementaire natie-staat), leidden tot een vermannelijking van de publieke, politieke sfeer.⁶⁴ De voedselrel bleef zo één van de weinige vormen waarop vrouwen aan ‘politiek’ konden doen.).⁶⁵ Zo zou Lynne Taylor de twintigste-eeuwse voedselrellen beschreven als: “examples of politics happening outside of the political arena, practiced by those who had been effectively silenced (or who remained voiceless, as the case may be), including women, by the shift in the nature and location of politics”.⁶⁶ Deze periode toont aan hoe Tilly’s repertoires naast elkaar, in dezelfde periode, kunnen voorkomen, eerder dan dat hier om een archai of anachronisme zou betreffen.⁶⁷ Ook dit repertoire wortelde in een zeer specifieke machtsverhouding: het was één van de weinige manieren waarop vrouwen aan politiek *mochten* doen. De actievorm beantwoordde aan een dominant maatschappelijk beeld van de vrouw als ‘huisvrouw’, als zij die instond voor het huishouden (eten kopen en koken was een vrouwenzaak).

⁶⁰ Jean-Marie Flonneau, ‘Crise de Vie chère et mouvement syndical 1910-1914,’ *Le Mouvement Social*, 72(jul-sep. 1970), p. 62-65. Deneckere, ‘Volk mort’, p. 451.

⁶¹ Streng, ‘Vie chère,’ p. 326-327.

⁶² Idem., p. 229.

⁶³ Idem, p. 329.

⁶⁴ John Bohstedt, ‘Gender, Household, and Community Politics: Women in English Riots, 1790-1810,’ *Past&Present*, 120(1988), p. 88-122.

⁶⁵ Giselle Nath, *Brood willen we hebben*, p. 241.

⁶⁶ Taylor, ‘Food riots revisited,’ p. 493.

⁶⁷ Bijvoorbeeld Paul Hanson die de acties beschreef als “traditional protests in modern garb”, ‘The vie chère riots of 1911: Traditional protests in modern garb,’ *Journal of Social History*, 21(1988), 3, p. 463-481.

2.3.3 Levensduurte: causaliteit inzet van politieke strijd

De steekvlam aan lokale en spontane agitatie over de prijsstijgingen gaf vervolgens aanleiding tot een langdurig publiek debat in nationale pers en parlement, i.e. in de nationale politieke ruimte. De acties werden dus ‘genationaliseerd’. De oorzaken en oplossingen van de levensduurte werden hierin onderwerp van politieke strijd. Het concept zelf van de levensduurte werd niet gecontesteerd.

Ook in België ontspoon zich dit debat, met als hoogtepunt een parlementaire debat in 1912.⁶⁸ Het causaliteitsdebat entte zich op bestaande breuklijnen: naargelang de politieke kleur werd naar landbouwprotectionisme, douanetarieven, verbruiksbelastingen, hoge lonen, kosten van sociale voorzieningen gewezen.⁶⁹ Opmerkelijk is dat het pleidooi voor meer vrijhandel (dus: afbouw van de protectionistische landbouwprivileges) als remedie voor de levensduurte, een opmerkelijke alliantie tussen Smithiaanse liberalen en socialisten smeedde. De ongehinderde invoer van goedkoop voedsel (vooral: vlees) zou de koopkracht van de arbeiders immers gevoelig doen toenemen.⁷⁰ Dit toont ten andere male aan dat Thompsons tegenstelling tussen morele en politieke economie achterhaald is. Tot slot, een alomtegenwoordig topos in dit debat was de kwalijke invloed van hebzuchtige intermediairen en speculerende tussenhandelaars. Zo schreef Irving Fisher in 1912:

“Another cause is found in the increase of middlemen and middlemen’s charges; the substitution of modern methods of soliciting business by commercial travelers and expensive advertising (...). Many people believe that an explanation lies in cold storage, giving the control of prices into the hands of cold storage organizations and displacing the ‘neighborhood farmer’.”⁷¹

⁶⁸ PHK, 1911-1912, 16,17,18,23,23,25/1/1912.

⁶⁹ Streng, ‘Vie Chère,’. Aldrich, ‘High cost of living,’ p. 701-727.

⁷⁰ Streng, idem, p. 333. Ook Trentmann: ‘Before “fair trade”: empire, free trade, and the moral economies of food in the modern world,’ p. 1090-1091.

⁷¹ Irving Fisher, ‘An International Commission on the Cost of Living,’ *The American Economic Review* 2(1912), 1, p. 98.

Relatief grote consensus heerste er dan ook over de oplossing: “the establishment of ‘first-hand markets’ and the multiplication of direct contacts between producers and consumers”.⁷² Dit bevestigt Bohstedts stelling dat de door Thompson beschreven morele economie veeleer een tijdloze verzuchting met een bijzonder politieke functionaliteit was.

⁷² Streng, idem, p. 337.

3 Prijscontestatie in tijden van wereldoorlog

Aan de vooravond van WOI hadden de prijsstijgingen in de levensduurte zo het karakter van een nationale kwestie en een politiek probleem gekregen. Dus: reeds voor de oorlog waren de prijzen (terug) inzet van politieke strijd geworden. Het militair conflict dat uitbrak in de zomer van 1914, vertaalde zich echter overal, zonder uitzondering, in voortdurende prijsstijgingen - prijsstijgingen waarbij de vooroorlogse inflatie in het niets verviel. Deze prijsstijgingen leidden niet automatisch of onmiddellijk, tot prijscontestatie. Zo maken Belinda Davis en Thierry Bonzon een observatie gelijkaardig aan die van E.P. Thompson, wanneer ze schrijven dat de relatie tussen contestatie en deprivatie tijdens de oorlog “cannot be understood simply by a sort of association linking a given level of material suffering with an equivalent development in social protest”.⁷³ Ze tonen *in casu* Parijs, London en Berlijn aan dat veeler dan louter materiële deprivatie, *de ongelijke verdeling van deze deprivaties* motor voor contestatie was.⁷⁴ Daarbij is het belangrijk in te zien dat net deze ongelijke verdeling ook gereguleerd werd door de prijsstijgingen.

Onderzoek naar hoe de prijzen deze schaarste differentieerden, onthult hoe de oorlog relaties aan het thuisfront sterk onder spanning zette. Rond de prijzen formuleerden zich steeds urgenter vraagstukken van afhankelijkheid en solidariteit. Onderzoekers hebben daarom betoogd dat de consumptiekwestie het *eerste* front van de oorlog was.⁷⁵ Deze

⁷³ Belina Davis en Thierry Bonzon, ‘Feeding the cities,’ in: Jay Winter en Jean-Louis Robert (eds.), *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 339.

⁷⁴ Idem, p. 340.

⁷⁵ Bijvoorbeeld: Giselle Nath, “de samenleving zelf werd een front”, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog in België*, Antwerpen: Manteau, 2013, p. 260; Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, p. 31, p. 35..

sociale realiteit bleef lange tijd echter verhuld achter monolithische voorstellingen van eendrachtige gemeenschappen in oorlog. Deze voorstellingen waren geïnspireerd door een naïef idee van *Burgfriede* of een focus op militaire en diplomatieke kwesties, waarin de natie automatisch als één en ondeelbare onderzoekseenheid geldt.

Hoewel de oorlog de prijsdriehoeksverhouding onder hoogspanning zette, bleef hierbinnen dus ook onderhandelingsruimte waarin politiek gehandeld kon worden. Onderzoek toonde aan dat consumenten geenszins machteloos stonden aan dit thuisfront. Zo ondervond Belinda Davis hoezeer voedselkwesties de Berlijnse politiek domineerden, en dat leidde haar tot het stellen van volgende vraag:

“The ability of the so-called population of lesser means to wield such power begs the question of what constitutes politics, who are political actors, and where they act politically.”⁷⁶

Om te begrijpen waarom de wereldoorlog een nieuwe fase van prijscontestatie inluidde, moeten we dus drie vragen beantwoorden: waarom vertaalde de oorlog zich in prijsstijgingen; waarom werd ongelijke verdeling van schaarste gecontesteerd; en hoe noopten de oorlogsomstandigheden consumenten tot nieuwe onderhandelingsstrategieën.

3.1 Waarom prijsstijgingen?

Alan Kramer stelt over de invloed van de geallieerde zeeblokkade op de Duitse voedselschaarste dat “most historians have not assessed its impact: they have merely asserted it”.⁷⁷ Deze vaststelling kan in feite uitgebreid worden naar een groot deel van de oorlogshistoriografie: er wordt simpelweg aangenomen dat oorlog onvermijdelijk tot schaarste moest leiden. Pas relatief recent is deze provisiekwestie geëvolueerd van

⁷⁶ Belinda Davis, *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2000, p. 237.

⁷⁷ Alan Kramer, ‘Blockade and economic warfare,’ in: Jay Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War. Volume II: The State*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, p. 472.

premissie naar onderzoeksvraag. Op basis van dit onderzoek kunnen we stellen dat prijsstijgingen gevolg waren van drie provisiepolitieke interventies op drie verschillende niveaus: intranationaal, internationaal en nationaal.

Allereerst werden alle oorlogvoerende staten geconfronteerd met de opdracht het leger te bevoorraden.⁷⁸ De oorlog produceerde zo een specifieke intranationale machtshiërarchie, waarin het leger de allerhoogste plaats innam. De aanvoer naar het front was niet competitief met die naar het thuisfront: ze was simpelweg prioritair. Deze *bevoorrechte aanvoer* leidde logischerwijze tot minder voorraden voor burgerlijke provisie. Daarenboven werd niet enkel voedsel, maar ook man-, paarden- en mestkracht in toenemende mate naar militaire doeleinden gealloceerd, wat zowel de voedselproductie als –distributie verder verstoorde. Ten tweede, de wereldoorlog politiseerde internationale handelsrelaties, en dat had verreikende gevolgen in een geglobaliseerde voedselmarkt. Deze politisering betekende allereerst dat landen in oorlog, ook stopten met elkaar te handelen. Kramer heeft erop gewezen dat deze provisiepolitieke interventie in feite veel crucialer was dan de latere zeeblokkade: (*in casu* Duitsland) “the conclusion is inescapable: not the blockade but going to war against its main suppliers drastically reduced food imports.”⁷⁹ Deze politisering profileerde ook internationale machtsstructuren. Het bleek in de eerste plaats de capaciteit om goedkope imports en krediet aan te boren die van cruciaal belang waren, veeleer dan zgn. autarkische capaciteiten: “the success of the Allies in maintaining the supply of wheat, cotton and chemicals illustrates how decisive was Allied control of global resources”.⁸⁰ Deze internationale machtsstructuur oversteeg de klassieke Geallieerden-Centralen tegenstellingen. De prijsstijgingen in deze ‘periferie zonder slagvelden’ blijven nog altijd onderbelicht in onze klassieke oorlogsnarratieven.⁸¹ De verzengende oorlogsvraag naar grondstoffen zette echter de provisiepolitieke arrangementen in kolonies onder grote druk,

⁷⁸ Matthias Blum, Jari Elorante en Osinsky Pavel, ‘Organization of War Economies,’ in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Berlijn: Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.4.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/organization_of_war_economies.

⁷⁹ Kramer, ‘Blockade,’ p. 475.

⁸⁰ Idem, p. 482.

⁸¹ Stefan Goebel, ‘Cities,’ in: Jay Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War. Volume II: The State*, p. 365; Nath, *Brood*, p. 48.

maar ook in andere exportlanden als Spanje en de Verenigde Staten. Tot slot, de belangrijkste binnenlandse provisiepolitieke ingreep was dat de meeste landen bij het uitbreken van de oorlog besloten om *geen* interventie te doen ten voordele van de burgerlijke bevoorrading. De prijsstijgingen werden aan het thuisfront aanvankelijk dan ook als een efficiënt en legitiem mechanisme beschouwd om de geslonken voorraden te rantsoeneren, en aan te zetten tot het consumeren van substituten.

De oorlog produceerde dus schaarste, en dat was in de eerste plaats een gevolg van de ongelijke machtsverhouding tussen front en thuisfront. Opvallend genoeg werd juist deze provisiehiërarchie weinig gecontesteerd.⁸² Tot slot, de oorlog wierp samenlevingen niet terug naar oude schaarstesamenlevingen, maar produceerde schaarste in een volledig nieuwe context: te midden van de disintegratie van het allereerste geglobaliseerde commerciële voedselsysteem.⁸³

3.2 Prijsstijgingen profileren ongelijke machtsverhoudingen

3.2.1 Ongelijkheid in oorlogstijd: de ongelijke toegang tot levensmiddelen

Hoewel burgers in het begin een veelal aanvaardende houding t.o.v. deze prijsstijgingen aannamen⁸⁴, kalfde deze acceptatie af naarmate het vooruitzicht van een korte oorlog verdween. De toegang tot levensmiddelen werd steeds meer een site van conflict, eerder dan van nationale solidariteit. Ontsteker van dit conflict was de *ongelijke* toegang tot

⁸² Bonzon en Davis, 'Feeding the cities,' p. 312.

⁸³ Frank Trentmann 'Coping with shortage: the problem of food security and global visions of coordinatino, c. 1890s-1950,' in: Frank Trentmann en Flemming Just (eds.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006, p. 21

⁸⁴ Dit in anticipatie van een korte oorlog. Besparen en bezuinigen werden beschouwd als een vorm van oorlogsdeelname aan de zijde van de staat. Healy, 'Vienna,' p. 37. Zie over 'zelf-mobilisatie': John Horne, 'Introduction: mobilizing for 'total war', 1914-1918,' in: John Horne (ed.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 1-18.

levensmiddelen: de schaarste-ervaring was tijdens de oorlog immers zeer gedifferentieerd in tijd en ruimte. Dit had verstrekkende gevolgen. Zo beschrijft Maureen Healy *in casu* Wenen hoe “World War I introduced a novel and important variable into the tangled web of ... social identities: one’s access to or distance from food”.⁸⁵ Deze vaststelling kunnen we uitbreiden naar (a) alle andere samenlevingen tijdens de wereldoorlog, en (b) alle soorten van levensmiddelen. Niet enkel voedsel maar ook steenkool, en in zekere zin ook huishuren werden als “noodzakelijk, onmisbaar” en “ongelijk verdeeld” beschouwd.⁸⁶ Vanzelfsprekend bestond deze ongelijke toegang in zekere mate *voor* de oorlog ook al, dus wat veranderde de oorlog?

Ik wil aantonen dat de oorlog deze vorm van ongelijkheid ‘profileerde’; de ongelijkheid werd in toenemende mate als een ongelijke *machtsverhouding* ervaren, die zowel (a) ongelijker, (b) eenvoudiger als (c) zichtbaarder, werd.

(a) Deze ongelijke toegang was allereerst gedetermineerd door regionale(stad-platteland), professionele(koper-verkoper), en vermogensongelijkheden(consumenten onderling). Het onderscheid tussen deze 3 assen is enigszins arbitrair; ze overlappen of werkten in synergie (boeren verkochten voorraden op de zwarte markt aan welgestelde opkopers). Het onderscheid illustreert vooral welke groepen tijdens de oorlog een bijzondere machtspositie genoten; zowel in het veiligstellen van hun eigen positie als in het ‘aansturen’ van de markt. Het was in de eerste plaats op de markten van “levensnoodzakelijk geachte producten”, dat de oorlog meer marktmacht herverdeelde naar deze groepen. Prijzen oefenen hier weinig invloed uit op de vraag. De constante prijsstijgingen beperkte dus danig de handelingsruimte van steeds meer consumenten. Daarom ervoeren ze deze ongelijkheden als een machtsverhouding die steeds ongelijker werd. Het concept van ‘marktafhankelijkheid’ werd wel heel erg tastbaar. Ook tussen consumenten onderling kwamen deze ongelijkheden veel duidelijker aan de oppervlakte. Zo ontstond in veel landen bij aanvang van de oorlog het onderscheid tussen zij die zich het witte brood en gebakjes nog wel konden veroorloven (dat meer graan vereiste) en zij die gedwongen waren het grijze oorlogsbrood te eten.

⁸⁵ Healy, *Vienna*, p. 34.

⁸⁶ Armin Triebel, ‘Coal and the metropolis,’ p. 342-373, en Susanna Magri ‘Housing,’ p. 374-417 in: Jay Winter en Jean-Louis Robert (eds.), *Capital Cities at War*.

- (b) Al deze ongelijkheden entten zich deels op de ‘klassieke’ klasse-ongelijkheden, maar Healy beschrijft hoe “consumers had much more nuanced and fluctuating views of who was to blame for their hunger. Consumers made class assumptions based on appearances rather than on concrete differences in income level”.⁸⁷ Misnoegde burgers ‘zagen’ dus letterlijk wie wel over voedsel beschikte. Het aloude onderscheid tussen *vet* en *mager* kreeg tijdens de oorlog zo een bijzonder politieke lading. Dat was niet geheel onterecht, aangezien het inkomensniveau niet per se een garantie was op een bevoorrechte toegang tot voedsel. Het was de capaciteit “to play the system” die van belang was.⁸⁸
- (c) Het was op deze inelastische markten dat er een heel duidelijke inzet bestond waarrond grote groepen mensen zich konden verenigen: brood, boter en vlees. Een goed voorbeeld van dit *mobiliserend potentieel* waren de lange wachtrijen in oorlogssteden die, op het moment dat de voorraden ontoereikend bleken, zich razendsnel in protestacties konden transformeren.⁸⁹ Het is enigszins paradoxaal dat ‘kleinere’ ongelijkheden veel meer conflictpotentieel vervatten. Dat kwam omdat ze als veel existentiëler werden ervaren. Daarenboven nivelleerden de prijsstijgingen interne ongelijkheden. Zo beschreef Belinda Davis hoe in Berlijn een steeds grotere groep zich als een deel van de *Minderbermittelte* ging beschouwen:

“Those of little means” thus came to represent an alliance of interests that crossed prewar lines to create a new kind of class. The usefulness of the term derived in part from its ambiguity and from its inclusion of an ever broadening population; in some sense, everyone conceived of himself or herself as part of it.⁹⁰

Zo vereenvoudigden de prijsstijgingen vooroorlogse ongelijkheden; ze confronteerden grote groepen met éénzelfde probleem. Daarenboven was het net in die groepen die zich *voor het eerst* met dit soort probleem geconfronteerd zagen, waarin het meeste ongenoegen leefde.

⁸⁷ Healy, *Vienna*, p. 62.

⁸⁸ Davis en Bonzon, ‘Feeding the cities,’ p. 337.

⁸⁹ Goebel, ‘Cities,’ p. 364-367.

⁹⁰ Davis, *Home Fires Burning*, p. 57.

Deze drie processen (ongelijker, eenvoudiger, en zichtbaarder) transformeerden de ervaring van sociale ongelijkheden; ongelijkheden werden nu als tegenstellingen ervaren. Dit verklaart ook waarom niet *alle* sociale ongelijkheden gecontesteerd werden. Het betrof enkel die ongelijkheden die men als een bedreiging voor het eigen welzijn ervoer, waar men zich het kaas van het brood gegeten zag. Dit proces (van ongelijkheid naar tegenstelling) was de *conditio sine qua non* voor collectieve actie.

3.2.2 Ongelijkheden worden vertaald in een nieuwe taal

De oorlog creëerde hier niet alleen de structurele omstandigheden voor, maar introduceerde ook een nieuw 'taal' waarin deze tegenstellingen vertaald konden worden.⁹¹ Deze nieuwe normatieve taal vertaalde de morele referentiepunten die het internationale conflict had geïntroduceerd. Ultieme referentiepunt waren de één en ondeelbare natie, en het offer van de soldaat. Dit beeld van de soldaat vergrootte aanvankelijk de bereidwilligheid tot opofferingen. Gedepriveerde burgers gingen zichzelf echter ook steeds meer als oorlogsslachtoffers identificeren, en *hun offer* niet langer minder, maar evenwaardig aan dat van de soldaten aan het front beschouwen.⁹² Zo ging het beeld van een 'offer' ook de sociale relaties aan het thuisfront reguleren: "popular conceptions of social and economic justice were refracted through the prism of sacrifice".⁹³ Zo representeerden de prijsstijgingen niet langer alleen meer een opoffering, maar hoe langer hoe meer een ongelijke opoffering. Het bemachtigen van voedsel werd een vorm van strijd tegen 'oorlogsvijanden'. Het beeld van de één en ondeelbare natie creëerde dus niet zozeer de verwachting van een gelijke verdeling van goederen, maar van een gelijke verdeling aan offers. Dit illustreerde hoe de oorlogstaal' ook net een omgekeerd, ontwrichtend effect kon genereren. Het was immers cruciaal dat burgers overtuigd waren dat de 'natie' waarvoor ze vochten, ook wel degelijk bestond. En net deze veronderstelde eenheid werd zwaar onder druk gezet door de ongelijke (materiële) verdeling van de offers.

⁹¹ Antoon Vrints, 'Verschuivende tolerantiedrempels: de morele codes van het leven in bezet België (1914-1918),' in: *Volkskunde*, 114(2013):3, p. 317-339.

⁹² Healy, *Vienna*, p. 43.

⁹³ *Idem*, p. 61.

3.3 Politieke en economische onderhandelingsruimte in oorlogstijd

3.3.1 Een nieuw sociaal contract?

Hoewel de economische onderhandelingsruimte van consumenten onweerlegbaar kromp, hebben verschillende onderzoekers ondervonden dat deze consumenten tezelfdertijd wel meer politieke onderhandelingen voerden. Zo werden publieke instanties in Berlijn tot ongeziene interventies op de voedselprijzen gedwongen.

“Hungry Berliners were able through a variety of means to communicate their need for bread to officials at every level, and to convince these officials of the need to respond; and they were practicing an effective form of politics – even if they were not always getting food. And this, in turn helps us to understand politics and political change in the larger sense in World War I Germany.”⁹⁴

Davis' verklaring hiervoor is dat het militaire conflict de machtsverhoudingen tussen staat en burgers fundamenteel had herschikt. Haar basisstelling is dat de nieuwe verplichtingen *voor* burgers hadden ook nieuwe verwachtingen *van* burgers hadden gecreëerd ten aanzien van de staat.⁹⁵ Tezelfdertijd gaf de oorlogsmobilisatie burgers ook de verticale hefboomen om deze verwachtingen te communiceren én af te dwingen, in de vorm van de constante nood aan soldaten, werkkrachten en rust aan het thuisfront. Dit spreekt het monolithische beeld van de oorlogsmobilisatie tegen: om oorlog te voeren moesten burgers immers gemobiliseerd worden, en deze oorlogsmobilisatie was in essentie voorwaardelijk. Onder impuls van John Horne is er een ware, nieuwe 'mobilisatiegeschiedenis' van de Eerste Wereldoorlog geschreven.⁹⁶ Deze geschiedenis maakte komaf met de mythe van de gemilitariseerde loopgraafstaat. Oorlogsmobilisatie was niet louter een *levée en armes*, maar een netelig politiek proces waarin “belligerent populations constantly defined their

⁹⁴ Davis, *Home Fires Burning*, p. 238.

⁹⁵ Idem, p. 237.

⁹⁶ John Horne, 'Introduction: mobilizing for 'total war', 1914-1918,' in: John Horne (ed.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 1-18.

contribution to the war effort through negotiation and bargaining”.⁹⁷ De oorlogsinspanning was dus één lange onderhandeling, waarin burgers hun burgerschap voortdurend heronderhandelden in daadwerkelijke onderhandelingen, maar ook d.m.v. stakingen, munterijen én voedselrellen.

Hoewel deze verklaring overtuigend en elegant is, staat ze niet helemaal. Zo kan ze bijvoorbeeld niet verklaren waarom gelijkaardige fenomenen plaatsvonden in niet-gemobiliseerde landen als Nederland en Spanje.⁹⁸ Ook hier dwongen consumenten gelijkaardige provisiepolitieke interventies af. Hoewel deze prijsstijgingen vanzelfsprekend een rechtstreeks gevolg waren van de wereldoorlog, moest in deze landen geen oorlogsinspanning geleverd worden. Dat betekent dus dat er ook geen gelijkaardige hefboom was om een sociaal contract te heronderhandelen. Ik denk dat het transformatieve karakter van de oorlog, als beschreven door Davis, dan ook gerelativeerd moet worden. We lijken eerder op een veel robuuster contract te zijn gestoten, waarvan de oorlog de premissen onder druk zetten. Bohstedt beschreef dit contract voor het vroegmoderne Engeland als een impliciete verstandhouding waarin “common folk would acquiesce in inequalities of power, property and wealth so long as men of privilege mobilized wealth and power to provision them in emergencies”.⁹⁹ Burgers berustten in ongelijkheden, zowel economisch als politiek, zolang ze in staat bleven in een bepaalde levensstandaard te voorzien. Hoe hoog deze ‘aanvaardende levensstandaard’ was en waarin deze precies bestond, is aan verandering onderhevig over tijd en plaats. Zo leek deze aanvaardende levensstandaard nu uit een grotere korf producten te bestaan dan een honderdtal jaar geleden; naast brood waren daar ook boter, melk, vlees, steenkool.

We moeten de consumentenacties dan ook begrijpen als het expliciteren van een impliciet sociaal contract. Dit contract mag echter niet overgesimplificeerd; burgers verwachtten niet

⁹⁷ Pierre Purseigle, ‘The First World War and the transformation of the state,’ in: *International Affairs*, 90(2014): 2, p. 251.

⁹⁸ Thimo de Nijs, ‘Food Provision and Food Retailing in The Hague, 1914-1930,’ in: Frank Trentmann en Flemming Just (eds.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006, p. 65-87; Lester Golden, ‘The women in command: the Barcelona women’s consumer war of 1918,’ in: *UCLA Historical Journal*, 6(1985), p. 5-32.

⁹⁹ Bohstedt, *The Politics*, p. 59.

dat publieke overheden hen zouden voeden. Burgers leken in het algemeen zelfs eerder afkerig te staan tegenover dit idee, zoals de negatieve reacties op soepbedelingen lijken te getuigen.¹⁰⁰ Hoewel burgers dus geen voedsel willen van hun overheden, leken ze wel te verwachten dat de staat deze machtsverhoudingen niet uit balans liet slaan. Door de orde te verstoren en de eigendomsrechten niet te respecteren, ondermijnden consumenten de staat als ordehandhaver én beschermer van de eigendomsrechten. Maar tegelijkertijd bevestigden ze de soevereiniteit van de overheid door juist aan hen appèl te doen om in te grijpen. Consumenten reactiveerden en expliciteerden zodoende een impliciet sociaal contract, waarin ze de derde speler binnen de prijsdriehoek dwongen om in te grijpen.

3.3.2 Voorbij het contract: een overlevingsstrategie voor de staat

Peter Scholliers heeft *in casu* België gesteld dat de interventies niet alleen een overlevingsstrategie voor consumenten waren, maar tevens een overlevingsstrategie voor de Belgische staat zelf.¹⁰¹ Het is dus belangrijk het eigenbelang van de staat te erkennen, en de provisiepolitieke interventies niet louter als reactief en afgedwongen door consumenten af te schilderen. Scholliers' vaststelling voor België kunnen we dan ook uitbreiden naar anderen staten, en dit om drie redenen. In de eerste plaats omdat de interventie de ultieme bevestiging van de soevereiniteit was: de soeverein is diegene die in staat is een uitzonderingstoestand af te kondigen. Zo bevestigden overheden met het afkondigen van uitzonderingsmaatregelen hun eigen soevereiniteit. Ten tweede, omdat het een rem vormde op de escalatie van andere intranationale ongelijkheden. Zo schreef Winston Churchill in 1911 al hoe 'orde' "depended almost exclusively on the poorer people being able to purchase a certain minimum amount of the staple foods, especially bread, at prices which they can afford".¹⁰² Dit bijzonder citaat releveert het elitaire bewustzijn van welk conflictpotentieel de prijsstijgingen vervatten. Hij besloot dat dit een kleine kost was om de oorspronkelijke machtsstructuren in stand te houden. Ook Giselle Nath toonde aan hoe het

¹⁰⁰ Zie bijvoorbeeld: Davis en Bonzon, 'Feeding,' p. 339.

¹⁰¹ Peter Scholliers, 'The Policy of Survival: Food, the State and Social Relations in Belgium, 1914–1921'. In: John Burnett en Derek J. Oddy (eds.). *The Origins and Development of Food Policies in Europe*. Leicester University Press, London, 1994, p. 39-53.

¹⁰² Winston Churchill, geciteerd in: Margaret Barnett, *British Food Policy during the First World War*, New York: Routledge, 2014 (eerste druk: 1985), p. 11.

ravitaileringssysteem in België “een bron van macht en stabiliteit was: het remde veranderingen af”.¹⁰³ De ongelijkheid die zeker niet tot een tegenstelling mocht escaleren was die tussen front en thuisfront. Ten derde, de staat was ultiem vertegenwoordigd in een staatsapparaat. Dit staatsapparaat was per definitie marktafhankelijk. Wanneer ambtenaren en politieagenten langer hun werk konden doen, betekende dit dat de staat niet langer haar werk kon doen.¹⁰⁴ De provisiepolitieke interventies vormden dus evengoed onderdeel van een elitaire strategie: eigendomsverhoudingen werden gepacificeerd, en de aandacht bleef liggen op ‘kleinere’ ongelijkheden i.p.v. de grotere, structurele ongelijkheden.

3.4 Hoe en wanneer interveniëerden overheden?

De grote internationale verschillen, maar minstens even significante intranationale verschillen doen een zeer divers panorama verschijnen, waarin het moeilijk veralgemenen is. In dit hoofdstuk wil ik vooral de aandacht vestigen op hoe overheden, in zulke verschillende materiële omstandigheden, dezelfde interventies namen. Deze interventies gebeurde overal op dezelfde - de meest inelastische - markten; dus op die markten waar meer macht bij de verkopers lag.

3.4.1 Provisiepolitiek als onderdeel van oorlogsvoorbereiding

De eerste interventie gebeurde overal op de broodprijs. In Parijs werd van bij aanvang van de oorlog onmiddellijk een maximumprijs opgelegd voor brood (daarbij teruggrijpend naar een wet van juli 1791). Deze maatregel werd gecombineerd met het onder militair toezicht plaats van de graanproductie en –aanvoer: een militarisering van de ravitaillering.¹⁰⁵ De

¹⁰³ Nath, *Brood*, p. 261.

¹⁰⁴ Zie bijvoorbeeld: Marie-Bénédicte Vincent, ‘Quand les fonctionnaires doutent de l’État. Le délitement de l’administration allemande pendant la Première Guerre mondiale,’ *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 59(2012), 2, p. 56-84.

¹⁰⁵ Thierry Bonzon, ‘La société, l’état et le pouvoir local: l’approvisionnement à Paris, 1914-1918,’ in: *Guerres mondiales et conflits contemporains*, juli 1996, 183, p. 13.

broodprijs zou in Parijs gedurende de oorlog dan ook nagenoeg constant blijven. Thierry Bonzon gaf aan hoe deze maatregel getuigde van “une claire perception des limites de la mobilisation dans une société urbaine où la sensibilité aux questions d’approvisionnement est particulièrement forte et où les attitudes sont depuis longtemps codifiées”.¹⁰⁶ Een diepgaand bewustzijn van het aanwezige conflictpotentieel maakte de burgerlijke bevoorrading dus een wezenlijk onderdeel van de strategische oorlogsvoorbereiding. Dit bewustzijn was ook in Engeland aanwezig. Zo schreef Winston Churchill, toenmalig *Home Secretary*, reeds in 1911 dat “the maintenance of the food supply in time of war and the prices resulting from its insecurity, touch public order very closely”.¹⁰⁷ Dit bevestigt de stelling dat het provisiepolitieke conflictpotentieel in de tweede helft van de negentiende eeuw niet verdween maar louter bezweerd werd door de aspirerende natiestaat.

Het grootste verschil met de Duitse voorbereiding was dat die volledige berustte op de overtuiging dat het snelle einde van de oorlog vanzelf het probleem zou oplossen.¹⁰⁸ Dat dit niet-ingrijpen een bewuste strategie was, blijkt uit het feit dat de politieke politie van bij aanvang wel nauwgezet de stemming op de markten observeerde.¹⁰⁹ Vanaf het moment dat bleek dat dit plan gefaald had (slag van de Marne), besloot de Bundesrat te interveniëren op de broodproductie: voorraden werden opgevorderd en consumptie gerantsoeneerd. Vanaf januari 1915 werden nationale maximumprijzen voor verschillende andere producten opgelegd. Eind '15 waren de verkoop en consumptie van de meeste basisproducten gereguleerd.¹¹⁰ Duitsland was zo één van de eerste landen dat op de prijzen ingreep. Dit toont aan dat juist de mate waarin overheden deze problemen hadden geanticipeerd, ze in staat stelde om zulke verreikende maatregelen stellen. Zo heeft het niet-interveniëren van de Britse overheid minder te maken met een soort van ingesleten liberalisme, dan met haar toenmalige dominante positie in de wereldeconomie om goedkope imports uit perifere gebieden aan te kunnen blijven boren. Ook de Britse overheid liet haar inlichtingendiensten

¹⁰⁶ Idem, p. 14.

¹⁰⁷ Margaret Barnett, *British Food Policy during the First World War*, New York: Routledge, 2014, p. 11.

¹⁰⁸ Bohstedt, 'Food Riots,' p. 114.

¹⁰⁹ Belinda Davis, 'L'Etat contre la société: nourrir Berlin, 1914-1918,' *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 1996, 183, p. 53.

¹¹⁰ Idem, p. 47-61.

de prijsperceptie nauw opvolgen, voerde propaganda rond bezuinigen en onderhandelde achter gesloten deuren over de steenkoolprijzen.¹¹¹

3.4.2 De derde oorlogswinter: een keerpunt

De derde winter van de oorlog markeerde echter een wereldwijd keerpunt; landen die tot dan toe in grote mate gespaard waren gebleven, werden steeds meer gedwongen te interveniëren op prijzen. Overheden werden hier zonder uitzondering toe gedwongen door woelende consumenten.¹¹² Ook in London werden vanaf mei '17 maximumprijzen voor brood opgelegd, en vervolgens voor vlees, boter, kaas.¹¹³ Allereerst lag dit aan de ontberingen van de derde en tevens koudste oorlogswinter. Ten tweede, een wederzijdse Duits-Geallieerde blokkade scherpte de economische oorlogsvoering aan. In combinatie met een zwak oogstjaar verminderden zo de totale voorraden. Ten derde, de zogenaamde “banalisation du conflit” leek het reservoir aan patriotistische opofferingen te hebben uitgeput, waardoor de intrantionale tegenstellingen in een steeds duidelijker daglicht kwamen te staan.¹¹⁴ De derde oorlogswinter '16-'17 markeerde dus een definitief breekpunt van de moraal aan het thuisfront ten gevolge van de immateriële en materiële deprivaties.¹¹⁵ John Horne toonde aan hoe staten vanaf dit moment gedwongen werden het thuisfront te ‘hermobiliseren’ voor de oorlogsinspanning. Hij besteedde daarbij vooral veel aandacht aan “a broad-front campaign to sustain civile morale for outright military victory”.¹¹⁶ Een ander belangrijk aspect van de hermobilisering, dat Horne buiten beschouwing liet, waren dus de provisiepolitieke interventies die overheden vanaf dit moment namen.

¹¹¹ Jonathan Manning, ‘La guerre et la consommation civile à Londres, 1914-1918,’ *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 1996, 183, p. 29-45.

¹¹² Goebel, ‘Cities,’ p. 367.

¹¹³ Idem, p. 40.

¹¹⁴ Bonzon, ‘La société,’ p. 15.

¹¹⁵ Matteo Ermacora, ‘Civilian Morale,’ in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Berlijn: Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.4.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/civilian_morale.

¹¹⁶ John Horne, ‘Remobilizing for ‘total war’: France and Britain, 1917-1918,’ in: John Horne (ed.), *State, Society and Mobilization*, p. 198.

3.4.3 Rantsoenen en maximumprijzen: twee politieke interventies

Hoewel maximumprijzen en rantsoeneringen twee verschillende interventies zijn, werden ze voor vele producten samen opgelegd. De keuze voor dit nieuwe allocatiemechanisme - in plaats van de vrije prijsvorming - was in de eerste plaats een politieke keuze. De acceptatie van de oorlogsopoffering was in hoge mate gelieerd aan de gelijke verdeling ervan. Overheden ondervonden hoe de taal van de oorlogsmobilisatie ook bepaalde verwachtingen had gecreëerd: “with military mobilization, ... a resonant moral discourse on equality of sacrifice (emerged)”.¹¹⁷ Daarenboven ondervonden overheden hoe ontvlambaar de lange wachtrijen waren wanneer deze vernamen dat de voorraden ontoereikend waren of dat de prijzen plots gestegen waren.¹¹⁸ Het installeren van een zekere *bourgeois*-voorspelbaarheid in het dagelijkse leven, betekende ook de komst van een zekere stabiliteit. Hoewel deze maatregelen dus in de eerste plaats politiek gemotiveerd waren, kan men zich de vraag stellen of onder deze oorlogsomstandigheden de vrije prijsvorming überhaupt wel een efficiënt ‘economisch’ allocatiemechanisme was. Zo beschreef Jonathan Manning hoe in London “si l’on permettait que la richesse déterminât les formes de consommation, d’importantes couches de la population londonienne allaient être menacées d’une privation totale”.¹¹⁹ Tot slot, deze interventies markeerden voor overheden slechts het begin van een loodzware opdracht. De interventie moest immers administratief georganiseerd én bovenal *afgedwongen* worden. Zo kon een inefficiënte maximumprijs opleggen even schadelijk zijn dan het niet-opleggen van een maximumprijzen. De interventies riepen daarenboven zonder uitzondering virulente tegenstand op van nieuwe gegriefden, en creëerden ze nieuwe breuklijnen; want ook in dit systeem kregen groepen geprivilegieerde toegang tot levensmiddelen, nu veelal in de bureaucratische klasse.

Tot slot, als we weten dat quasi alle landen bij aanvang van de oorlog al exportrestricties hadden afgekondigd, zien we hier in feite het klassieke pakket aan provisiepolitieke maatregelen, dat we reeds bij E.P. Thompson zagen. Toch waren er twee belangrijke innovaties.

¹¹⁷ Davis en Bonzon, ‘Feeding the cities,’ p. 340.

¹¹⁸ Stefan Goebel, ‘Cities,’ p. 366.

¹¹⁹ Manning, ‘La guerre et la consommation civile à Londres, 1914-1918,’ p. 44

(a) De schaal: vaak werden deze interventies voor het eerst op *nationale* schaal toegepast, waar dit vroeger in de eerste plaats een lokaal prerogatief was (wat niet wegneemt dat lokale besturen ook een relevante provisiepolitieke actor bleven).

(b) Rantsoeneren: rantsoeneren was de eerste echte “hoogmoderne” provisiepolitieke maatregel was, mogelijk gemaakt door de centralisering van bestuur die een totale oorlog vergde. Dit gecentraliseerde allocatiemechanisme verving volledig het fundamenteel gedecentraliseerde allocatiemechanisme van de vrije prijsvorming. Deze interventie was de logische vertaling van het “gelijke offers”-discours (cf. § 3.3.2). Rantsoenen waren de ultieme “gelijkmakers”.

3.4.4 Revolutionaire honger

Ik wil dit internationaal literatuuroverzicht afsluiten met een tegenvoorbeeld, in de vorm van de Russische ervaring, om aan te tonen welk revolutionair potentieel onder controle werd gehouden.

3.4.4.1 *Een onverwachtse casus: drie cruciale ontwikkelingen*

Dat net het tsaristische regime als eerste het revolutionair potentieel van de prijsstijgingen zou herontdekken, mag enigszins verwonderen. Rusland was voor de oorlog immers een netto-exporteur van graan. Bewindhebbers waren dan ook zelfverzekerd dat ze gedurende de oorlog van schaarste gespaard zouden blijven. De onverwacht lange oorlog maakte deze aanvankelijk juiste inschatting ongeldig. Het roekeloze aankoopbeleid voor het leger, en de reallocatie van transportmiddelen naar het westelijk front deed de uitgestrekte nationale markt snel desintegreren in desorganisatie en interregionale conflicten.¹²⁰ Het gebrek aan voorbereiding in combinatie met deze uitgesproken provisiehiërarchie zou zich uiteindelijk wreken. De Februarirevolutie in 1917 ving aan met betogingen voor meer brood. Lars T. Lih beschreef hoe: “insecurity about the food supply had found expression in a political program, and the result was the end of the autocracy”.¹²¹ Ook Barbara Alpern Engel betoogt dat de ongelijke schaarste-ervaring het Russische systeem deed integreren:

¹²⁰ Lars T. Lih, *Bread and Authority in Russia, 1914-1921*, Berkely: University of California Press, 1990, p. 7-32.

¹²¹ Idem, p. 69.

“The government’s failure to establish an effective rationing system that provided equal access to desirable goods meant that wartime suffering was far from equally shared. (...) Thus, subsistence crises contributed to and deepened the polarization of Russian society in the war years by making the conflict between “us” (the lower class and the working class) and “them” (not only privileged society but also, and at last, the tsarist state) a matter of life and death.”¹²²

Dit revolutionair potentieel werd ontbolsterd door een samenloop van drie ontwikkelingen. Dat is interessant omdat in feite alle staten met deze drie problemen werden geconfronteerd. Allereerst is het van belang in te zien dat nationale overheden met het bewapenen van miljoenen jonge mannen een gigantisch monster hadden gecreëerd, dat gevoed moest worden.¹²³ Vanaf het moment dat niet meer aan deze opdracht voldaan kon worden, ontstond een zeer explosieve situatie waarin de staatslegitimiteit op meer dan één manier ondermijnd werd. Hongerige Russische soldaten keerden zich in toenemende mate tegen hun eigen werkgever. Ten tweede, zoals we onverdroten hebben benadrukt, de prijsstijgingen waren rechtstreeks een gevolg van provisiepolitieke ingrepen t.v.v. het leger. In Rusland leek dit nog extremer het geval aangezien daar de lagere prijzen voor het leger rechtstreeks werden doorgerekend naar de burgerlijke consument. Deze provisiehiërarchie werd aanvankelijk aanvaard door burgers; de volkswoede richtte zich – net als in andere landen - op de hiërarchieën ‘daaronder’. De Russische situatie toonde echter aan dat de acceptatie van deze machtshiërarchie niet eindeloos was. De volkswoede voor brood vertaalde zich hier in een steeds luider klinkend pacifisme. De ongelijkheid tussen front en thuisfront werd nu als een tegenstelling ervaren. Tot slot, een essentieel element was de aanwezigheid van zowel een ‘oude’ speler die geassocieerd werd met de gebrekkige provisiepolitiek als een nieuwe speler die een alternatieve provisiepolitiek voorspiegelde. Zo was een plotse verdubbeling van de maximumprijzen door de Provisionele Overheid “generally overlooked amid the high political drama of those days”¹²⁴, in Rusland de weg vrij voor een nieuwe speler. Lenin vertaalde deze alternatieve provisiepolitiek in een eenvoudig

¹²² Barbara Alpern Engel, ‘Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I,’ in: *The Journal of Modern History*, 69(1997), 4, p. 716-717.

¹²³ Purseigle, ‘First World War,’ p. 252.

¹²⁴ Lih, ‘Bread,’ , p. 105.

programma: vrede, brood en land. Li betoogt hoe de Bolsjeviken “responded to the popular mood in 1917 and 1918 by claiming that food-supply difficulties were the result of deliberate sabotage motivated by class hostility. This definition of the situation was translated into policy in the spring of 1918 with the food-supply dictatorship”.¹²⁵

3.4.4.2 *De Russische ervaring in internationaal perspectief*

Oostenrijk-Hongarije en het Duitse Keizerrijk wisten deze drie elementen lang onder controle te houden, maar zouden uiteindelijk aan een gelijkaardige combinatie bezwijken in 1918. Al lijkt Davis’ stelling hiermee bevestigd dat de relatief snelle interventie van het Duitse bewind na de slag van Marne, waarschijnlijk behoeft voor een eerdere omwenteling.¹²⁶ De Russische ervaring toont enerzijds dus aan welk conflictpotentieel andere landen onder controle wisten te houden. Anderzijds plaatst ze het ‘revolutionaire’ karakter ervan in perspectief; als de revolutie groeide uit het verlangen naar een degelijke en eerlijke voorziening voor steden en arbeiders, dan betekent dat ook, dat dit niet meer dan het verlangen was naar een systeem dat de Engelse en Franse bondgenoten wel hadden opgezet.

Tot slot, het lijkt erop dat democratischere regimes simpelweg beter in staat waren de provisiekwestie op te lossen. Zo was Duitsland, omwille van de politieke dominantie van het leger, minder succesvol in het bevoorraden van de burgerlijke bevolking dan minder autoritaire regimes zoals Frankrijk en Groot-Brittannië. Democratischer georganiseerde regimes waren *receptiever* voor de grieven van zijn burgers, wisten de militaire en burgerlijke belangen beter balanceren en waren simpelweg beter georganiseerd om dit conflict te onderhandelen.¹²⁷ Het kan geen kwaad om te benadrukken dat die democratische receptiviteit zich nauw beperkte tot de eigen democratie, niet zelden ten koste van provisiepolitieke arrangementen in de periferie zonder slagvelden.

¹²⁵ Idem, p. 268.

¹²⁶ Belinda Davis, ‘Food and Nutrition (Germany)’, in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Berlijn: Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.4.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_germany.

¹²⁷ Horne, ‘Introduction,’ p. 16.

3.5 Provisiepolitiek in een bezet land: de Belgische casus

Het is verhelderend om dit internationaal literatuuroverzicht te confronteren met de Belgische *casus*. Die vormt hierin in meerdere opzichten een uitzondering: een grotendeels niet-gemobiliseerd en bezet land, dat bijzonder kwetsbaar was voor marktdeficiënties. De oorlog zou de verhoudingen binnen de prijsdriehoek dan ook zwaar onder druk zetten, maar ook hier bleef politieke onderhandelingsruimte. Ik tracht dezelfde drie vragen te beantwoorden voor de Belgische casus; waarom prijsstijgingen, waarom ongelijkheden, en waarom interventies. Onze kennis over hoe er in België met dit provisieprobleem werd omgegaan, bleef lange tijd beperkt tot wat de ‘weldoeners’ er zelf over hadden geschreven.¹²⁸ In het zog van de internationale ‘sociale wending’ in het oorlogsonderzoek, verrichtte Peter Scholliers belangrijk kwalitatief en kwantitatief grondwerk naar de gevoerde provisiepolitiek. Dit onderzoek verscheen in enkele artikels.¹²⁹ Hij gaf daarmee een vroegtijdige aanzet tot de rehabilitatie van het Brood in het Belgisch oorlogsonderzoek, dat lange tijd gedomineerd bleef door Koning, Ijzer, en Soldaat. Antoon Vrints en Giselle Nath bouwden op dit onderzoek verder, maar hanteerden een ander perspectief.¹³⁰ Ze trachtten de interventies van binnen-

¹²⁸ Albert Henry, *L’Oeuvre du Comité National de Secours et d’Alimentation pendant la guerre*, Brussel, Lébeque, 1920, p. 31.

¹²⁹ Zie: ‘The Policy of Survival,’ p. 39-53; ‘Oorlog en voeding: de invloed van de Eerste Wereldoorlog op het Belgische voedingspatroon, 1890-1949,’ *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 11(1985); 1, p. 30-50; ‘Standards of living and standards of health in wartime Belgium,’ in: Richard Wall en Jay Winter (eds.), *The Upheaval of War: family, work, and welfare in Europe, 1914-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 139-185; en ‘België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921,’ in: Frank Daelemans e.a., *Mensen in oorlogstijd*, Brussel: UFSAL, 1988, p. 151-173.

¹³⁰ Antoon Vrints, ‘Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,’ *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 124(2011), 1, p. 31-47; ‘“All the butter in the country belongs to us Belgians.” Well-being and lower class national identification in Belgium during the First World War,’ in: Maarten Van Ginderachter en Marnix Beyen(eds.), *National identification from below. Europe from the late 18th century to the end of the First World War*, New York: Palgrave Macmillan, 2012, p. 230-249; ‘Beyond victimization: contentious food politics in Belgium during World War I,’ *European History Quarterly*, 45(2015), 1, p. 83-107. Antoon Vrints en Benoit Majerus, ‘De slagschaduw van de honger,’ p. 235-266; Giselle Nath, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen: Manteau, 2013.

en onderuit te onderzoeken, en de interne spanningen bloot te leggen. Voor dit deel berust ik op deze drie verschillende types van literatuur.

3.5.1 Een zeer marktafhankelijk land

België was in 1914 één van de meest marktafhankelijke regio's ter wereld, zowel voor import als export.

Tabel 1: Zelfvoorzienigheid Belgische voedselproductie in 1914¹³¹

	PRODUCTION INDIGÈNE	IMPORTATION
Porcs	365 jours	
Bêtes bovines.....	346 —	19 jours
Œufs	332 —	33 —
Pommes de terre.....	365 —	
Seigle.....	306 —	59 —
Avoine.....	284 —	81 —
Froment	84 —	281 —

Dit manifesteerde zich het meest duidelijk en urgent inzake het dagelijks brood, veruit het belangrijkste voedingsproduct van de Belgische bevolking. Zowat driekwart van alle tarwe werd ingevoerd. Brood werd dan ook snel schaars in de eerste oorlogsmaanden.

“En plusieurs endroits, le pain faisait défaut, et n'eût été l'abondance de la dernière récolte de pommes de terre et l'esprit de la dernière récolte de pommes de terre et l'esprit de résistance qui animait toute la population, on eût pu craindre pour l'ordre public.¹³²

Dit was een gevolg van de dubbele blokkade waar België tijdens de oorlog door omringd was, door Albert Henry beschreven als een “double cercle de fer... le fil allemand barbelé et électrisé qui bordait intérieurement la frontière belge et, au delà, la ligne de blocus maritime des alliés”.¹³³ Alan Kramers stelling (cf. § 3.1) dat het niet de blokkade, maar wel de politisering van handelsrelaties was die de honger veroorzaakte, moet inzake België dan ook danig gerelativeerd worden. De Britten zouden slechts na moeizame onderhandelingen de

¹³¹ Albert Henry, *Le Ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande*, Paris: Les presses universitaires de France, 1924 p. 13

¹³² Albert Henry, *Le Ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande*, Paris: Les presses universitaires de France, 1924 p. 76.

¹³³ Idem, p. 76.

blokkade van de Noordzee opheffen voor de Belgische bevoorrading.¹³⁴ Ook hier betrof het echter een politisering van de handelsrelaties: Belgische burgers werd verboden te handelen met landen waarmee Duitsland in oorlog was, en de geallieerde beschouwden België als Duits gebied. Minstens even cruciaal echter was het feit dat de blokkade België beroofde van zijn belangrijkste inkomstenbron: de exportindustrie. Naast de structurele hindernissen, was er dus simpelweg geen geld om buitenlands voedsel te kopen.¹³⁵ Tot slot, België was bijzonder slecht (niet) voorbereid op een oorlog vanuit provisiepolitiek standpunt.¹³⁶ Daarom zou België ook als één van de allereerste landen maximumprijzen moeten afkondigen (op de Parijse broodprijs na).¹³⁷

3.5.2 “L’hostilité, plein d’amertume”: Belgische ongelijkheden

Op 16 november 1918 schreef Joseph Wauters een brief aan koning Albert I. De brief volgde op het bezoek dat Joseph Wauters samen met enkele andere voormannen van de BWP aan de koning had gebracht in Loppem. In de brief wees hij de koning op de drie grootste conflicthaarden in het land, die zo snel mogelijk ontzenuwd moesten worden. Hij noemde het antagonisme tussen Walen en Vlamingen en het wantrouwen van de arbeidersklasse tegenover de regerende klassen. Het eerste conflict echter dat hij aankaarte was “l’hostilité, plein d’amertume, de villes entre campagnes”.¹³⁸ Zaak was dan ook de voeding te verbeteren, “réduire les prix”, én maatregelen te nemen “(pour) frapper les accapareurs et les gens qui vendent à des prix usuraires”.¹³⁹ Allereerst is het tekenend welk politiek belang Wauters aan de prijsvorming in de naoorlog toekende (hier kom ik in mijn onderzoek op terug). Ten tweede reveleert de brief hoe de oorlog de verhoudingen binnen de prijsdriehoek

¹³⁴ Antoon Vrints en Benoit Majerus, ‘De slagschaduw van de honger: hoe de Eerste Wereldoorlog de Belgische democratie baarde en bijna weer vernietigde,’ in: Koen Aerts, Maarten Van Ginderachter en Antoon Vrints (eds.). *Het Land dat nooit was*, Antwerpen: Bezige Bij, 2014. p. 258-259.

¹³⁵ Henry, *Ravitaillement*, p. 33.

¹³⁶ Nath, *Brood*, p. 42.

¹³⁷ KB 14/8/1914

¹³⁸ Brief geciteerd in: Gita Deneckere, *Sire, het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940*, Gent: onuitgegeven proefschrift, Universiteit Gent, 1993-1994, p. 426.

¹³⁹ *Ibidem*.

onder spanning had gezet, en hoe deze spanningen de sociale realiteit waren gaan domineren.

Ondanks het feit dat contemporaine elites bijzonder politiek belang aan dit probleem toekenden, bleef deze sociale realiteit in het Belgisch oorlogsonderzoek lange tijd verhuuld achter een bijzonder (dominante) consensuele voorstelling van Belgische 'Godsvrede'. Hier zouden "in een geest van vaderlandse eendracht" de intranationale conflicten beperkt zijn gebleven.¹⁴⁰ Dit actief geproclameerde beeld van 'Nationale Unie' toont echter juist aan dat er een reëel conflictpotentieel bestond, waaraan dit beeld tegemoet moest komen. Deze voorstelling is in feite dan ook de één-op-één vertaling van een weloverwogen pacificatiestrategie van de Belgische elites tijdens én na de oorlog. Giselle Nath maakte een gelijkaardige observatie wanneer ze stelt hoe onze herinneringscultuur gedomineerd blijft door soldaten&slagvelden, die de sociale realiteit van de oorlog volledig verdrücken. In haar onderzoek naar stad (Gent) en dorp (Artrijke) in oorlog, toonde ze aan hoezeer plaatselijke politiek in oorlogstijd gedomineerd was (en beperkt bleef) tot schaarste-problemen.¹⁴¹ Antoon Vrints toonde aan dat deze sociale realiteit lange tijd ook verhuuld bleef in een andere, populaire, meer conflictueuze oorlogswaergeving, nl. die van de "gecommunautariseerde" wereldoorlog.¹⁴² Waarin de nadruk in de eerste plaats op Waals-Vlaamse tegenstellingen kwam te liggen. Hoewel deze kwestie tijdens de oorlog vanzelfsprekend niet onbestaende was, waren taal&gemeenschap geenszins de belangrijkste bronnen van conflict. Deze voorstelling was veeleer een afspiegeling van eigentijdse politieke debatten. Uit de Belgische oorlogsbronnen blijkt in de eerste plaats hoezeer het de ongelijke schaarste was die de oorlogservaring domineerde. Vrints stelde in zijn onderzoek naar "tolerantiedrempels" vast hoezeer de morele codes in het bezette land vooral de materiële ongelijkheden trachtten te reguleren. Er was een wijdse intolerantie tegenover privilege, actieve exclusie van het 'profitariaat' en een toegenomen tolerantie tegenover diefstal.¹⁴³ Dit vertaalde zich niet zelden in collectieve acties, waarbij er naar "de boeren werd gegaan" of men tegen marktkramers in

¹⁴⁰ Antoon Vrints, 'Eenheid in verdeeldheid: spanningsvelden in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,' *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 44(2014):2-3, p. 11.

¹⁴¹ Nath, *Brood*, p. 243.

¹⁴² Idem, p. 12.

¹⁴³ Vrints, 'Tolerantiedrempels,' p. 317-339.

opstand kwam.¹⁴⁴ Vrints' onderzoek bevestigt het beeld van de drie assen (regionale, professionele, en vermogensongelijkheid) waarop de ongelijkheden zich profileerden en in toenemende mate als tegenstellingen werden ervaren (cf. § 3.2.1). Al lijkt in België vooral de afkeer t.o.v. de 'boeren' bijzonder uitgesproken.

Tot slot, vanzelfsprekend was er in België nog een andere tegenstelling, nl. die tussen bezetter en bezette. Vrints toonde aan dat deze tegenstelling inderdaad leidde tot een "nationalisering" van de schaarste-ervaring, maar dan vooral in de vorm van een verhoogd Belgisch nationalisme i.t.t. Waals-Vlaamse vertalingen.¹⁴⁵ Daarbij werd Belg-zijn geassocieerd met voldoende voedsel, en *Duitsheid* met de oorlogsdeprivaties. In zekere zin vormde dit inderdaad een rem op het intranationale conflict, en het was daarom ook dat de Belgische elites juist *na* de wapenstilstand bijtjesdag vreesden.¹⁴⁶ Dit verklaart waarom Joseph Wauters in zijn brief wees op het belang om inzake voeding "immédiatement la sensation très nette" te geven "que nous entrons dans une période nouvelle".¹⁴⁷

3.5.3 La volonté de ravitailler: wie intervenueert waar

Ondanks het feit dat België een bezet en niet-gemobiliseerd land was, werden ook in België actief prijzen onderhandeld. In die zin vormt de Belgische ervaring een interessante *casus* om de voorgestelde verklaringen in 3.3. te toetsen en te verfijnen.

3.5.3.1 *La volonté de ravitailler: elites*

De dominante provisiepolitieke speler was het *Comité National de Secours et d'Alimentation* of *Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit* (hierna: NHVC). Deze organisatie was van privaat, Brussels hulpinitiatief uitgegroeid tot nationale voedselverdelers van het bezette België. In alliantie met de *Commission for Relief in Belgium* (hierna: CRB) - een internationale hulporganisatie die de geallieerde blokkade moest (en mocht) overbruggen - organiseerden ze op massale schaal de voedselbevoorrading van en -bedeling in het land. Giselle Nath

¹⁴⁴ Vrints, 'Sociaal protest,' p. 31-47.

¹⁴⁵ Vrints, 'Butter,' p. 230-249.

¹⁴⁶ Nath, *Brood*, p. 72.

¹⁴⁷ Deneckere, loc. cit.

beschreef dit als “de eerste internationale humanitaire hulpactie ooit”.¹⁴⁸ In totaal werd 3 177 428 ton voedsel ingevoerd en verdeeld van januari 1915 tot december 1918.¹⁴⁹ Tekenend was dat dit nog altijd onder de totale voedselimport van het *jaar* 1913 lag (3 960 752 ton).¹⁵⁰ De voorraden waren in feite dan ook *aanvullend* bedoeld. Deze supplementaire maaltijden werden voor steeds meer burgers de enige hoofdmaaltijd.

De oprichting van het NHVC paste binnen een weloverwogen strategie van de Belgische economische elite om de Belgische economie (en dus ook: mankracht) zo ongehavend mogelijk door de oorlog te loodsen.¹⁵¹ Deze elite werd verpersoonlijkt in de industrieel-bancaire alliantie die aan de basis van het comité lag: Emile Francqui, directeur van de Société Générale, en Ernest Solvay, België's grootste industrieel . Dat het initiatief uit deze hoek kwam, toont aan dat het sociaal contract louter de institutionele staatsinstellingen overstijgt: het betrof een heel Belgisch *systeem* van gepacificeerde ongelijkheden. Dit toont daarenboven aan dat er van een *nieuw* sociaal contract tussen staat en burger (verklaring van Belinda Davis cf. § 3.3.1) geen sprake hoefde te zijn.

Dit verklaart waarom de provisiepolitieke interventies onderdeel vormden van een *elitaire*, veelal dan van een *staatse* strategie. We moeten ‘de elite’ echter niet als een monolithisch blok voorstellen. Het punt van het NHVC is juist dat het in zekere zin een *economische* elite betrof, die bijzonder veel nieuwe *politieke* macht wist te verwerven. Het NHVC had immers, in afwezigheid van de Belgische regering en Kamers, belichaamd wat overgebleven was van de Belgische *nationale* ‘politiek’: het was de enige ruimte waarin op een nationaal niveau nog aan politiek gedaan kon worden. Koning Albert I deed in zijn troonrede op 22 november 1918 naast alle veelgeciteerde aankondigingen met grote symbolische waarde¹⁵² ook een zeer belangrijke, minder geciteerde belofte; het werk van het NHVC zou voortgezet worden in de schoot van het Ministerie van Arbeid en Industrie.¹⁵³

¹⁴⁸ Nath, *Brood*, p. 266.

¹⁴⁹ Scholliers, ‘The Policy of Survival,’ p. 42.

¹⁵⁰ Scholliers, ‘Oorlog en voeding,’ p. 32.

¹⁵¹ Scholliers, ‘Policy of Survival,’ p. 40-41. Nath, ‘Brood,’ p. 48-75.

¹⁵² Algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen, Nederlandstalige Universiteit te Gent en afschaffing van het artikel 310.

¹⁵³ PHK, 1918-1919, 22/11/1918, p. 5.

Aangezien meer dan de helft (zo'n 65%) van de bevolking ondervoed was aan het einde van de oorlog¹⁵⁴, valt deze hele operatie misschien moeilijk een succes te noemen. Vast staat wel dat de interventies van het Comité een nog acutere crisis vermeden hebben. Dat dat wel degelijk mogelijk was, bewezen de Oost-Europese voorbeelden, die een veel hogere hongersnood en –dood kenden.¹⁵⁵ Dit bevestigt de stelling dat veeleer dan de zgn. autarkische capaciteiten, het de internationale machtspositie was die cruciaal was in het verzekeren van voldoende voorraden. Al spruite die machtspositie in het geval van België eerder voort uit een soort van 'moreel gewicht' als onschuldig, aangevallen landje.

3.5.3.2 *La volonté de ravitailler: bezetter*

Vanzelfsprekend was de Duitse bezetting dé oorzaak van de algehele penarie: door de blokkade, de exploitatie, en afvoer van Belgische voorraden naar Duitsland. Provisiepolitieke interventies vormden echter ook een cruciaal onderdeel van de bezettingspolitiek. Vanaf 1915 zouden de Duitsers maximumprijzen invoeren, porties rantsoeneren en de landbouwoogsten opeisen (en daarbij in feite de Belgische voedselprerogatieven usurperen). Als reden voor deze interventies worden de Duitse nood aan 'openbare orde' vlak achter het front, en een toenemende onvrede met de macht&invloed van het NHVC geciteerd.¹⁵⁶ Verder is hier niet zo gek veel over geweten. Het is hoe dan ook opvallend dat een buitenlandse bezetter zich niet kon permitteren een handen-af-beleid te voeren, en gedwongen werd in onderhandeling te treden met de bezette bevolking. Ook dit strookt niet helemaal met de nieuwe-sociaal-contract verklaring à la Davis.

3.5.3.3 *Onderhandelingen in een bezet land*

Antoon Vrints en Giselle Nath legden een heel scala aan acties bloot waarmee burgers in onderhandeling traden binnen de prijsdriehoek: prijsrellen, hongermarsen, en strafacties. Dit illustreert hoe zelfs in België politieke onderhandelingsruimte voor burgers bestond.

Vrints toonde aan hoe burgers daarbij in de eerste plaats appelleerden aan lokale overheden. Door de inperking de fysieke bewegingsvrijheid, disruptie van de nationale markt en afwezigheid van een nationale regering "waren de enige Belgische overheden in het

¹⁵⁴ Nath, *Brood*, p. 110.

¹⁵⁵ Alan Kramer, 'Blockade and economic warfare,' p. 480; Davis en Bonzon 'Feeding,' p. 320-322.

¹⁵⁶ Vrints, 'Sociaal protest,' p. 35. Nath, op.cit., p. 84-86.

bezette land tot wie het protest zich kon richten de lokale ... besturen".¹⁵⁷ Dit is wat Sophie de Schaepdrijver beschreven heeft als het levend ingemetseld-zijn van de Belgische bevolking.¹⁵⁸ De bezetting had de nationale bewegingsvrijheid danig ingeperkt. Giselle Nath wees er daarbij ook op dat, ondanks het internationale karakter van de operatie, de daadwerkelijke verdeling nog altijd op lokaal niveau gebeurde.¹⁵⁹ Anderzijds was dit ook niets nieuws: provisiepolitiek was altijd een klassiek lokaal prerogatief geweest (iets dat ook al erkend werd in de noodwet van 4 augustus 1914). De acties onthullen het complexe web waarin de provisiepolitieke onderhandelingen konden worden gevoerd. Zo toonde Vrints aan dat prijsrellen uitbraken, wanneer de opgelegde (dus: Duitse) maximumprijzen niet werden gerespecteerd. In zekere zin werd daarmee de legitimiteit van het Duitse gezag erkend.¹⁶⁰ Tegelijkertijd waren er ook talrijke acties waarbij burgers blokkades opwierpen tegen Duitse export.¹⁶¹ Vergrootte de aanwezigheid van verschillende overheden dan de onderhandelingsruimte van Belgische burgers? Dat lijkt in het Belgische geval nogal mee te vallen: er bleef een grote afkeer t.a.v. de bezetter, en lokale besturen waren in verschillende opzichten niet in staat de geformuleerde problemen op te lossen. Het toont wel aan dat de 'derde speler' binnen de prijsdriehoek een complexer web aan verschillende overheden (die ook concurreren) herbergt, en hoe burgers aan verschillende overheden kunnen appelleren.

Tot slot, deze onderhandelingen bleven niet louter beperkt tot prijscontestatie, hoewel Vrints suggereert dat deze actievorm in België prevalenter was dan in andere landen.¹⁶² Vrints weerlegde Pirenne's stelling dat er nauwelijks tot geen stakingen in het bezette België hadden plaatsgevonden.¹⁶³ De stakingen waren in de eerste plaats een reactie op de prijsstijgingen.¹⁶⁴ Ook groepen, voor wie dat voor de oorlog nog absoluut taboe was, gingen

¹⁵⁷ Vrints, loc.cit.

¹⁵⁸ Sophie de Schaepdrijver, *De Grote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen: Houtekiet, 2013, p. 125.

¹⁵⁹ Nath, 'Brood,' p. 87-96.

¹⁶⁰ Vrints, art. cit., p. 36.

¹⁶¹ Idem, p

¹⁶² Vrints, 'Beyond Victimization,' p. 88.

¹⁶³ Idem, p. 93-97.

¹⁶⁴ Idem, p. 94.

staken.¹⁶⁵ Giselle Nath integreert in haar onderzoek ook de ‘eigendomsmisdrijven’. Ze beschouwt stelen als een infrapolitieke proteststrategie: “het ging om acties die eigendomsrelaties heronderhandelden zonder openlijke politieke claims te maken”.¹⁶⁶ Haar onderzoek toont aan dat (a) stelen (of de dreiging ervan) een zeer effectieve manier was om druk uit te oefenen op elites, (b) dat dit waarschijnlijk een zeer reële beweegreden was voor elites in het voeren van een actieve provisiepolitiek. Dit roept de vraag op of in het onderzoek naar de Zadeltijdse prijscontestatie deze breuklijn niet onderbelicht wordt, én of historici niet nog teveel meegaan in de criminaliseringslogica van contemporaine elites.

¹⁶⁵ Idem, p. 96.

¹⁶⁶ Nath, ‘Brood,’ p. 215.

4 Prijsstijgingen als spil van politieke strijd in de naoorlog

4.1 Einde van de oorlog, einde van het onderzoek

De 'sociale wending' in het onderzoek naar WOI opende een broodnodig, nieuw perspectief op de alledaagsheid van de oorlog, intranationale spanningen in tijden van internationaal conflict, en de politieke handelingsruimte van burgers.¹⁶⁷ Een gelijkaardige comparatieve, transnationale aanpak is echter uitgebleven voor het onderzoek naar de naoorlog. Daarom blijft onze kennis over deze periode, - met uitzondering van de grootse internationale diplomatieke onderhandelingen - enigszins beperkt tot een post-scriptum. Dat is vreemd, juist omdat de 'politieke problemen', die in deze sociale geschiedschrijving werden belicht, niet verdwenen bij de wapenstilstand. De vrede maakte geen einde aan deze prijsstijgingen, wel integendeel.

Tabel 2: Levensduurte in Europa, 1913-1920, 1913=100¹⁶⁸

	<u>GREAT BRITAIN</u>	<u>FRANCE</u>	<u>GERMANY</u>	<u>ITALY</u>
1913	100	100	100	100
1914	103	100	103	100
1915	122	119	129	107
1916	145	134	170	134
1917	174	160	253	189
1918	201	207	313	264
1919	213	259	415	268
1920	247	357	1020	352

¹⁶⁷ Bijvoorbeeld: Jay Winter en Jean-Louis Robert (eds.), *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

¹⁶⁸ James E. Cronin, 'Labor Insurgency and Class Formation: Comparative Perspectives on the Crisis of 1917-1920 in Europe,' in: *Social Science History*, 4(1980), 1, p. 134.

Dit confronteerde zowel burgers als overheden met de vaststelling dat de politieke oorlogsinterventies in vreedstijd even relevant bleven. Met de vijand verdween daarenboven de hele reden die al deze grote offers moest rechtvaardigen

4.1.1 Les mouvements contre la vie chère, Teuerungsunruhen, i moti contro il caroviveri: een transnationale beweging

Deze drie ontwikkelingen (inflatie, politisering, en verdwijnen van de vijand) verklaren waarom in de naoorlog talrijke *mouvements contre la vie chère*, *Teuerungsunruhen*, en *moti contro il caroviveri* opdoken.¹⁶⁹ Deze bewegingen zijn in verschillende artikels beschreven. Dit onderzoek heeft echter weinig navolging gekregen, blijft fragmentair en ontbreekt het aan een overkoepelend theoretisch raamwerk. Er is uit Amerikaanse hoek in 2012 wel een vernieuwende impuls gegeven aan dit onderzoek, in de vorm van Tyler Stovalls monografie *Paris and the Spirit of 1919*.¹⁷⁰ Dit boek hanteert een onorthodoxe periodisering (één jaar) en een nauwe lokale focus (Parijs). Stovall onderzocht hoe Parijzenaars in 1919 op verschillende manieren ‘aan politiek’ deden; dmv. demonstraties, comités, stakingen en marktrellen. Hij toont zo aan hoe de prijsstijgingen in 1919 spil werden van Parijse politieke strijd.¹⁷¹

¹⁶⁹ Overzichtsartikel: Roberto Bianchi, ‘Les mouvements contre la vie chère en Europe au lendemain de la Grande Guerre,’ in: Pietro Causarano e.a. (eds.), *Le XXe siècle des guerres*, Paris: Editions de l’Atelier, 2004, p. 237-245. Frankrijk: John Barzmann, ‘Entre l’éméute, la manifestation, et la concertation: la “crise de la vie chère” de l’été 1919 au Havre,’ in: *Le Mouvement social*, 170(1995), p. 61-84; Tyler Stovall, ‘Du vieux et du neuf: économie morale et militantisme ouvrier dans les luttes contre la vie chère,’ *Le Mouvement social*, 170(1995), p. 85-113. Italië Roberto Bianchi, ‘Voies de la protestation en Italie: Les transformations de la révolte entre XIXe et XXe siècle,’ in: *European Review of History*, 20(2013), 6, p. 1047-1071. Duitsland: Martin H. Geyer, ‘Teuerungsprotest, Konsumentpolitik und soziale Gerechtigkeit während der Inflation: München 1920-1923,’ in: *Archiv für Sozialgeschichte*, 30(1990), p. 181-215; Geyer, ‘Teuerungsprotest und Teuerungsunruhen 1914-1923. Selbsthilfegesellschaft und Geldentwertung,’ in: Manfred Gailus en Heinrich Volkmann (eds.), *Der Kampf um das tägliche Brot. Nahrungsmangel, Versorgungspolitik und Protest 1770-1990*, Opladen: Wetsdeutscher Verlag, 1994, 319-345.

¹⁷⁰ Tyler Stovall, *Paris and the Spirit of 1919. Consumer Struggles, Transnationalism, and Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

¹⁷¹ Idem, p. 284.

4.1.2 Tyler Stovall: drie stellingen

Gezien het transnationale karakter van de prijsstijgingen, lenen Stovalls onderzoeksresultaten *in casu* Parijs zich tot een ruimere toepassing, o.a. op de reeds vernoemde artikels. Ik zou op basis van drie van Stovalls onderzoeksresultaten een kort verkennend literatuuronderzoek willen presenteren over de naoorlog.

1. **Consumenten-activisme:** De naoorlog was een periode van intens politiek activisme, en dit politiek activisme was in de eerste plaats consumptiegericht: “the sharp increase in protest activities in the years immediately following the end of the war arose in large part from the politicization of consumer issues”.¹⁷²
2. **Demobilisatie van het thuisfront:** Stovall contesteert de notie “that France abandoned wartime state controls over the economy” maar portretteert “this process of ideological peacetime conversion as a contested one whose results were far from certain in 1919”.¹⁷³ Deze demobilisatie van het thuisfront was een substantiële kwestie binnen de totale oorlogsdemobilisatie. Centrale vraag was wat er met de oorlogsinterventies moest gebeuren, die in vreedstijd hun nut niet hadden verloren.
3. **Voorwaarde voor stabiliteit:** provisiepolitieke interventies waren een cruciale onderdeel van de mobilisatie en demobilisatie, en een belangrijke motor voor collectieve actie. Hieruit volgt dat de prijzen een essentiële rol speelden in de naoorlogse onrust, *of* stabiliteit.

4.2 Politieke activisme: prijzen als site van strijd

De naoorlog was onmiskenbaar een periode van bijzonder intens politiek activisme, zowel in de Kamers als op straat. Het is omwille van dit activisme dat deze periode vaak als een ‘onrustige’, ‘revolutionaire’, of ‘rode’ periode wordt gekarakteriseerd. Verklaringen hiervoor zijn meestal rechtlijnig; de ontwikkelingen in Rusland hadden arbeiders allerlande

¹⁷² Idem, p. 12.

¹⁷³ Idem, p. 23.

“geïnspireerd” tot revolutionaire daden.¹⁷⁴ Een andere verklaring luidt dat burgers na vier jaren oorlog vonden dat ze een tegemoetkoming hadden ‘verdiend’, als schuldeisers van de staat.¹⁷⁵ De meest rechtlijnige verklaring luidt dat de vele deprivaties simpelweg cumuleerden in een uitbarsting van protest. Geen van deze verklaringen is natuurlijk regelrecht fout; de causaliteit die ze voorstellen is echter bijzonder vaag (revolutie->revolutie, voor wat hoort wat, deprivatie->opstand), en daarenboven dekt ze in feite de aard van de naoorlogse woelingen niet.

4.2.1 James Cronin: politiek activisme was consumentenactivisme

De causaliteit is complexer. Hiervoor steunen we (net als Stovall) op de inzichten uit een artikel van James Cronin uit 1980: ‘Labour Insurgency and Class Formation: Comparative Perspectives on the Crisis of 1917-1920’.¹⁷⁶ Het artikel heeft Thompsoniaanse allures en bevat bijzonder vernuftig inzichten over de naoorlog. Desondanks heeft het ook bijzonder weinig navolging gekregen.

Allereerst wees Cronin op het massale, transnationale (geen internationale beweging) en spontane (los van ‘institutionele’ structuren) karakter van het naoorlogs politiek activisme. Cronin stelde vast dat deze naoorlogse protestactiviteit in de eerste plaats consumptiegericht was; op de prijsstijgingen van voedsel, steen kool en huur.¹⁷⁷ Dit was ook iets dat

¹⁷⁴ Omnipresente claim. Zie bv. Peter Gatrell: “European workers, too, were captivated by the news from Russia of factory committees and urban soviets. The challenge of labour had to be confronted.” Peter Gatrell, ‘War after the War: Conflicts, 1919-1923,’ in: John Horne, *A Companion to World War I*, London: Blackwell, 2010, 558

¹⁷⁵ Eveneens omnipresent, zie bv. Pierluigi Pronti, “Soldiers, workers, invalids and survivors wanted the national “debt of gratitude” paid not only with symbolic pensions, but with extended public programs of economic protection.” ‘Post-war Welfare Policies,’ in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, geraadpleegd op 1.5.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_welfare_policies.

¹⁷⁶ James E. Cronin, ‘Labor Insurgency and Class Formation: Comparative Perspectives on the Crisis of 1917-1920 in Europe,’ in: *Social Science History*, 4(1980), 1, p. 125-152.

¹⁷⁷ Idem, p. 144

contemporaine elites maar al te goed leken te beseffen.¹⁷⁸ Cronin suggereert echter, zoals Thompson, geen spasmodische causaliteit tussen onrust en deprivatie. Hij stelt wel dat juist (a) uit het consumptieve karakter van deze problemen, de capaciteit voor effectieve collectieve actie voortspoot.

“Notions of class solidarity found much more fertile soil in protest over consumption; and the consumerist element imparted a wider sense of class loyalty and class antagonism to the events of 1917-1920 than probably would have developed in a more purely industrial situation.”¹⁷⁹

De prijsstijgingen smeedden grote coalities, omdat meer mensen zich met hetzelfde probleem zagen geconfronteerd; stijgende prijzen. Dit verklaart het *massale* en *transnationale* karakter. In feite vervatten de consumptieve verzuchtingen dus een veel groter mobiliserend potentieel dan het klassieke socialistische productiegerichte programma. Daarenboven had (b) de oorlogservaring aangetoond welke rol de staat *kon* spelen, en aangetoond hoe *flou* de grenzen tussen economie en politiek *konden zijn*. Dit leidde er volgens Cronin toe dat “working people (...) began increasingly to locate the source of their difficulties in politics and to define their solutions in politics as well”.¹⁸⁰ Tot slot betoogde Cronin dat (c) de gebruikelijke ruimte om ‘aan politiek te doen’ tijdens en na de oorlog bijzonder beperkt was. Er was enerzijds simpelweg fysieke, noch ideologische ruimte meer voor politieke strijd temidden van de *Burgfriede*, temeer omdat de belangrijkste oppositiepartij de Arbeiderspartij, overal geïntegreerd werd in het systeem. Anderzijds was in de hiërarchie der problemen van bestuurders en burgers, het vervullen van de basisbehoeftes (misschien wel de *conditio sine qua non* voor andere politieke kwesties) terug de allereerste zorg. Deze twee ontwikkelingen maakten dat noodgedwongen andere politieke bondgenootschappen, zoals de ‘buurt’ en de ‘fabriek’ terug relevanter werden. Misschien waren deze bondgenootschappen wel simpelweg beter in het verwoorden van deze verzuchtingen.

¹⁷⁸ Idem, p. 132.

¹⁷⁹ Idem, p. 145.

¹⁸⁰ James Cronin, ‘The crisis of state and society in Britain, 1917-1922,’ in: Leopold H. Haimson en Charles Tilly, *Strikes, wars, and revolutions in international perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 471.

Hoewel het naoorlogse politieke activisme dus consumptiegericht was, was de concrete vertaling hiervan geenszins eenvormig. We kunnen een onderscheid maken op basis van het voorwerp van contestatie: de loonsverhoging of de prijsdaling.

4.2.2 De naoorlogse stakingsgolf

Het is belangrijk te erkennen dat prijsstijgingen zich allereerst vertaalden in een explosief aantal stakingen.

Tabel 3: Aantal stakers in Europa, 1916-1920¹⁸¹

	<u>France</u>	<u>Germany</u>	<u>Italy</u>	<u>United Kingdom</u>	<u>Netherlands</u>
1916	41,400	14,639	138,508	235,000	18,100
1917	293,800	66,634	174,817	575,000	31,300
1918	176,200	--	158,711	923,000	39,700
1919	1,151,000	--	1,554,566	2,401,000	61,700
1920	1,317,000	1,428,116	2,313,685	1,779,000	64,400

Dat lijkt nu vanzelfsprekend, maar was het op dat moment niet. Het was juist een heel nieuw gegeven. Zo betoogt Hugues Lagrange dat “it is by now a common notion that strikes are form of protest against the high cost of living. But this was not so in 1914”.¹⁸² Voor de oorlog was de staking veeleer het wapen van de arbeiderselite; geschoolde vakmannen die genoten van een sterke onderhandelingspositie. De inflatie en de oorlogsomstandigheden transformeerden de staking echter in een wijdverspreid actiemiddel. Er werd nu ook massaal gestaakt in laaggeschoolde sectoren, waar voor de oorlog nauwelijks werd gestaakt en die een zeer lage syndicalisering kenden.¹⁸³ Dit uitte zich in het spontane *wildcat* karakter van de stakingen; gedecentraliseerde acties “van onderuit”. Martin Geyer toonde aan hoe in Duitsland ambtenaren en bedienden - groepen die zich voor de oorlog afzijdig en zelfs vijandig tegenover deze vorm van “kollektiver Selbsthilfe” hadden opgesteld - na de oorlog

¹⁸¹ Cronin, ‘Labor Insurgency,’ p. 128.

¹⁸² Hugues Lagrange, ‘Strikes and the war,’ in: Leopold H. Haimson en Charles Tilly, *Strikes, Wars and Revolutions in International Perspective*, p. 483.

¹⁸³ Idem, p. 478.

massaal stakten en zich syndicaliseerden.¹⁸⁴ Het is dan ook allereerst in de context van de prijsstijgingen, dat de naoorlogse stakingsgolf begrepen moet worden. Hoewel dit proces reeds aanving in de tweede helft van de oorlog, waren de omstandigheden van de naoorlog cruciaal. Met het beëindigen van de meeste acute voedseltekorten, werd mensen plots veel duidelijker hoezeer hun reëel inkomen was gedaald.¹⁸⁵ Daarenboven had de inflatie de onderlinge loonverschillen uitgevakt, en zodoende meer coherente en compacte ‘klassen’ gesmeed. Een ander essentieel aspect was de grote vraag naar arbeidskrachten in de naoorlog. Arbeiders hadden daardoor een structurele hefboom in handen.

Tot slot: de stakingen zijn in feite verderzetting van praktijken die sinds de oorlog ingang hadden gevonden. Tijdens de oorlog was de staat een meer tegemoetkomende houding gaan aannemen tegenover de arbeiders, om onregelmatigheden in het productieproces te verhinderen. De arbeiders werden zo een volwaardige onderhandelingspartner van de staat. Omgekeerd zorgde dit er voor dat het idee van ‘de staat’ veranderde voor de arbeidersbeweging: “a simple repressive tool in the eyes of pre-war French revolutionary-unionists, the state was now a partner open to arbitration in favour of the workers, and had shown proof of its effectiveness in the organisation of the economy”.¹⁸⁶ In feite appelleerde arbeiders met de stakingen ook aan deze andere, minder repressieve, rol van de staat in de loondriehoek

4.2.3 Prijscontestatie: de andere zijde van de medaille

Stakingen waren dus een belangrijke vorm van politiek activisme in de naoorlog, en een belangrijke reactie op de prijsstijgingen. Onderzoekers stellen echter dat de klassieke focus op lonen slechts één zijde van de medaille heeft (over)belicht. Zo stelt John Barzman *in casu* Frankrijk dat:

¹⁸⁴ Martin H. Geyer, ‘Teuerungsprotest, Konsumentenpolitik und soziale Gerechtigkeit während der Inflation: München 1920-1923,’ p. 187-188.

¹⁸⁵ Geyer, ‘Teuerungsprotest, Konsumentenpolitik und soziale Gerechtigkeit,’ p. 187.

¹⁸⁶ Antoine Prost, ‘Workers,’ in: Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War, volume II: The State*, p. 347.

“Les estimations tirées exclusivement de données quantifiables comme les courbes des grèves, de la syndicalisation et des résultats électoraux risquent de passer à côté d’une sphère importante de la contestation.”¹⁸⁷

Martin H. Geyer en Roberto Bianchi maken een gelijkaardige vaststelling voor respectievelijk Duitsland en Italië.¹⁸⁸ Alle drie stellen op basis van hun onderzoek vast dat prijscontestatie a) in deze landen alomtegenwoordig was in de naoorlog; en b) minstens even politiek-relevant was dan de loonbeweging. Zij hebben getracht deze historiografische leemtes op te vullen. Op basis van hun onderzoek kunnen we drie conclusies over deze acties trekken, inzake periodisering, actoren en repertoires:

4.2.3.1 *Een broeierige zomer*

Onderzoekers hebben vastgesteld dat de zomer 1919 in zowel Frankrijk, Italië als Duitsland een moment van bijzonder intense prijscontestatie was.¹⁸⁹ Vanaf juni (Duitsland, Italië) en juli (Frankrijk) vonden op vele plekken prijsrellen plaats. Het waren geen nationale bewegingen maar ze hadden wel een nationale reikwijdte. Deze acties waren per definitie lokaal en gedecentraliseerd. De zomerperiode was van oudsher vruchtbare grond voor voedselrellen, omdat de algemene verwachting van consumenten was dat o.a. boter- en eierprijzen dan het laagst zijn.¹⁹⁰ Dit onderzoek beperkt zich meestal tot de periode van 1919-1920. Het is dus moeilijk om uitspraken te doen over de jaren erna. *In casu* Duitsland stelde Geyer wel vast dat ook de winter '21, zomers '22 en '23, en winter '23 brandpunten van prijscontestatie waren.¹⁹¹ Het is waarschijnlijk dat het in Frankrijk en Italië ook niet bij deze ene zomer bleef. Wat betreft de zomer '19 kunnen we wel vergelijken met andere landen, en vaststellen dat bijvoorbeeld in Groot-Brittannië en Griekenland (landen waar onderzoek is gedaan) geen gelijkaardige acties voorkwamen.¹⁹²

¹⁸⁷ Barzman, art. cit., p. 83.

¹⁸⁸ Geyer, 'Konsumentenpolitik,' p. 188. Roberto Bianchi, 'Voies de protestation,' p. 1052.

¹⁸⁹ Bianchi, 'Voies de la protestation en Italie,' p. 1053. Barzman, 'Entre l'émeute, la manifestation et la concertation,' p. 68-69. Geyer, 'Teuerungsprotest und Teuerungsunruhen,' p. 324.

¹⁹⁰ Flonneau, 'Crise de vie chère,' p. 60.

¹⁹¹ Geyer, art. cit., p. 331.

¹⁹² Engeland: James Cronin, 'The crisis of state and society in Britain, 1917-1922,' p. 475-472. Griekenland: Nikos Potamianos, 'Moral Economy? Popular Demands and State Intervention in the

4.2.3.2 *Actoren: huismoeders of werklozen?*

Alle onderzoekers benadrukken dat vrouwen een centrale rol speelden bij deze acties.¹⁹³ Ik beschreef hierboven reeds hoe de exclusief vrouwelijke voedselrel in feite een ‘moderne’ uitvinding was. Deze actievorm beantwoordde aan een dominant maatschappelijk beeld van de vrouw als ‘huisvrouw’. Zo beschrijft Barzmann in Frankrijk hoe “on a retiré aux femmes le titre d’ouvrières ou de chômeuses pour leur attribuer celui de ménagères”.¹⁹⁴ Het gegerende aspect van de actievorm lijkt dan ook in de eerste plaats te spruiten uit ongelijkheden op de arbeidsmarkt. In die lijn stelde Geyer vast dat in Duitsland het de ‘werklozen’ waren die de voedselrellen instigeerden.¹⁹⁵ Het één hoeft het andere niet uit te sluiten. Veel vrouwen verloren hun baan bij de terugkeer van de frontsoldaten naar de fabrieken. Marcel Strengs stelling te bevestigen wanneer hij stelt dat de voedselrel in de twintigste eeuw het wapen was van die groepen die niet geïntegreerd waren in de *respectabele* politieke bewegingen (die op een *respectabele* manier aan politiek deden): “working-class women and young men found themselves marginalised and excluded by the organisations of their husbands and peers”.¹⁹⁶ De geïnstitutionaliseerde arbeidersbewegingen hielden zich in de naoorlog inderdaad afzijdig van deze help-jezelf-acties, en veroordeelden ze daarenboven stellig.¹⁹⁷ De keuze voor een bepaald repertoire was dus in grote mate gedetermineerd door de ‘politieke ruimtes’ waar verschillende sociale ruimtes groepen toegang toe hadden, of ontzegd werden. Dit lijkt

4.2.3.3 *Grootste gemeenschappelijke deler: een onderhandeling*

De acties worden allemaal onder de noemer van voedselrellen, *émeutes annonaires* of *Teuerungsunruhen* verzameld. Onder deze noemers schuilt echter een hele waaier aan verschillende soorten acties. De acties verschilden o.m. in grootte, spontaniteit, en gewelddadigheid. Barzman onderscheidt vijf verschillende categorieën: ‘spontane’

Struggle over Anti-Profiteering Laws in Greece 1914-1925,’ *Journal of Social History*, 48(2015): 4, p. 803-815.

¹⁹³ Barzman, art.cit., p. 83; Bianchi, art.cit., p. 1063; Geyer, art.cit. p. 331; Stovall, art.cit., p. 91.

¹⁹⁴ Barzman, art.cit., p. 83.

¹⁹⁵ Geyer, loc. cit.

¹⁹⁶ Marcel Streng, ‘The food riot revisited: New dimensions in the history of ‘contentious food politics’ in Germany before the First World War,’ *European Review of History*, 20(2013), 6, p. 1083.

¹⁹⁷ Geyer, ‘Teuerungsprotest, Konsumentenpolitik und soziale Gerechtigkeit,’ p. 191-192. Stovall, art. cit., p. 103.

prijsselletjes; burgerwachten op de markten; delegaties naar het stadhuis; meetings; en de oprichting van allerlei comités “contre la vie chère”.¹⁹⁸ Ondanks alle verschillen hadden al deze acties één gemeenschappelijke kenmerk. Al deze acties kwamen neer op een prijs-heronderhandeling, en die kon verlopen op een meer of minder ordentelijke manier. Altijd werd op één of andere manier de gevraagde prijs gecontesteerd.

De keuze voor een bepaald repertoire was dus gedetermineerd door de toegang van een sociale groep tot bepaalde politieke ruimtes. Maar: het onderscheid tussen Tilly's twee repertoires werd steeds vager. Zo hebben Barzmann en Stovall beschreven hoe de Franse prijscontestanten zich in een ‘modern’ en ‘rationeel’ vertoog gingen inschrijven, door massaal “comités de vigilances” op te richten.¹⁹⁹ Deze comités oefenden een moderne versie van *taxation populaire* uit; ze trokken naar de marktplaatsen alwaar ze de ‘normale’ prijzen vastlegden en controleerden. De comités zwoeren geweld af. Dit mag echter niet verhullen dat de *dreiging* van geweld (zoals E.P. Thompson reeds aangaf²⁰⁰) een belangrijk onderhandelingswapen van de contestant was. In vorm en vertoog vertoonden de comités dus grote gelijkenissen met de arbeiderssyndicaten en coöperatieven. De leiders waren mannen (vaak de enige mannen aanwezig), ze volgden de strategie van de collectieve onderhandeling, en bepleitten een rationele aanpak van het probleem.

4.2.4 Rol van de arbeidersbeweging in het duurteprotest

Dit is het bewijs dat Tilly's twee repertoires naast elkaar kunnen bestaan, veeleer dan dat ze gebonden zouden zijn aan specifieke periodes. Het feit dat staken in de naoorlog de dominante actievorm was, lijkt Tilly's these (van rellen naar staken) voor een deel wel te bevestigen. Maar waarom kozen de meeste mensen ervoor om te staken, veeleer dan de prijzen te contesteren? Allereerst is het zo dat, geconfronteerd met inflatie (*alle* prijzen stijgen), het de meest efficiënte strategie was op één front te strijden, i.p.v. in verspreide slagorde op verschillende fronten aan te treden. Deze logische verklaring mag echter niet verhullen dat de arbeidersbeweging wel degelijk een actieve rol speelde in het *Teuerungsprotest*. Dat deed ze allereerst door de help-jezelf-acties ten stelligste te

¹⁹⁸ Barzman, art. cit., p. 69-70.

¹⁹⁹ Barzman, art.cit., p. 70. Stovall, art. cit., p. 95-105.

²⁰⁰ Thompson, ‘The Moral Economy,’ p. 120.

veroordelen (cf. § 4.2.3.2). Het was, ten tweede, een actieve politiek van de arbeidersbeweging om de onvrede over de levensduurte naar loononderhandelingen, door haar geleid, af te leiden en zo in “wirtschaftlichen Fahrwasser” te houden.²⁰¹ De arbeidersbeweging voerde daarnaast wel degelijke campagne tegen de stijgende prijzen, in de vorm van resoluties, meetings en grootse demonstraties.

De arbeidersbeweging mobiliseerde dus wel degelijk tegen de stijgende prijzen maar stond een meer institutionele, legalistische vorm van prijscontestatie voor i.p.v. de help-jezelf-acties, prerogatief van andere, concurrerende politieke bondgenootschappen. Nikos Potamianos spreekt in een recent artikel in de *Journal of Social History* van een étatistische interpretatie van het probleem. De oplossing werd gesitueerd in de staat (door het wettelijk opleggen van prijzen, exportrestricties en het gerechtelijk bestraffen van woekeraars).²⁰² Hoewel deze ideeën geenszins van origine socialistisch waren, eigende de beweging zich in de naoorlog deze retoriek toe. Potamianos suggereerde daarbij dat het uitblijven van help-jezelf-acties in Griekenland, het succes was van de arbeidersbeweging, die de onvrede had weten kanaliseren en monopoliseren..²⁰³

4.3 Demobilisatie als gecontesteerd proces

Onder impuls van John Horne is een nieuwe ‘mobilisatiegeschiedenis’ van de Eerste Wereldoorlog geschreven.²⁰⁴ Deze geschiedenis maakte komaf met de mythe van de gemilitariseerde loopgraafstaat. Oorlogsmobilisatie was in essentie een netelig politiek proces van onderhandeling en overtuiging. Dit inzicht bleef echter grotendeels beperkt tot de mobilisatie. Deze demobilisatie-geschiedenis heeft het laatste decennium wel een nieuwe

²⁰¹ Geyer, ‘Teuerungsprotest, Konsumentenpolitik und soziale Gerechtigkeit,’ p. 193.

²⁰² Idem., p. 807.

²⁰³ Nikos Potamianos, ‘Moral Economy? Popular Demands and State Intervention in the Struggle over Anti-Profiteering Laws in Greece 1914-1925,’ p. 805.

²⁰⁴ John Horne (ed.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

impuls gekregen in de vorm van het onderzoek naar culturele demobilisaties²⁰⁵, naoorlogs paramilitarisme²⁰⁶ en de demobilisatie van het thuisfront.²⁰⁷

Van een demobilisatiegeschiedenis, evenwaardig aan deze mobilisatiegeschiedenis, is dan ook nog geen sprake. Dat is in de eerste plaats te wijten aan de ambigue aard van het onderwerp zelf; een periode die gekarakteriseerd wordt als “ni guerre, ni paix”, zonder duidelijk begin noch einde of periodiserend oorlogs-‘doel’. In feite is alle tijd na de oorlog *Nachkriegszeit*. Vast staat wel dat met het verdwijnen van de wereldoorlog, overheden en burgers hun gedrag in een heel andere richting moesten oriënteren. Het was deze heroriëntering die de naoorlog als tijdsgewricht. definieerde Dit sturend proces wordt veelal aangeduid met het begrip ‘demobilisatie’. De moeilijkheid die we ondervinden in het definiëren van het begrip, illustreert alle ambiguïteiten die de naoorlog kenmerkten. Adam R. Seipp schrijft in zijn studie over de demobilisatie in Manchester en München, *The Ordeal of Peace*, hoe ‘demobilisatie’ frequent fout omschreven wordt als eenvoudigweg het ‘terugdraaien’ van de oorlogsmobilisatie.²⁰⁸ Deze definitie gaat allereerst voorbij aan het conflictueuze en moeizaam verloop van dit proces. Ten tweede, demobilisatie was niet een exclusief naoorlogs fenomeen, maar begon al tijdens de oorlog (met bv. gewonde soldaten). Tot slot, de essentie van dit proces was juist dat overheden aan den lijve ondervonden dat ze de oorlogsmobilisatie niet simpelweg konden terugdraaien. Het einde van de oorlog betekende niet het automatische einde van alle oorlogsinterventies. Demobilisatie was geen totale terugtrekking analoog aan die van de soldaten van het slagveld. Wat was demobilisatie dan wel?

²⁰⁵ John Horne (ed.), *Démobilisations culturelles après la Grande Guerre: 14-18, Aujourd’hui-Today-Heute*, 5(2002).

²⁰⁶ Robert Gerwarth en John Horne (eds.), *Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

²⁰⁷ Seipp, *The Ordeal of Peace. Stovall, Paris and the Spirit of 1919*.

²⁰⁸ Adam R. Seipp, *The Ordeal of Peace. Demobilization and the Urban Experience in Britain and Germany, 1917-1921*, Surrey: Ashgate, 2009, p. 7.

4.3.1 Verschillende demobilisaties

Om deze naoorlogse demobilisatie beter te kunnen onderzoeken, wordt ze vaak opgesplitst. Bruno Cabanes spreekt over een demobilisatie met verschillende *ritmes*²⁰⁹ Adam Seipp hanteert verschillende *componenten*: een fysieke, economische, bureaucratische, en culturele demobilisatie.²¹⁰ Ik hanteer hier John Horne'ss opdeling, in vier verschillende *demobilisaties*: een militaire, economische, politieke en culturele demobilisatie.²¹¹ Het meest bekende (en gedocumenteerde) demobilisatie is de militair demobilisatie. Dit was in de eerste plaats een terugtrekking. De terugkeer van miljoenen soldaten confronteerde overheden echter met een moeilijke opdracht: al deze mannen moesten terug geabsorbeerd worden in een drastisch veranderde thuissituatie.²¹² Dit illustreert hoe de militaire demobilisatie tezelfdertijd een economische kwestie werd, in nieuwe werklozen met een duidelijke schuldclaim t.a.v. de staat. De 'economische demobilisatie' wordt meestal gedefinieerd als een *reconversie* van de oorlogs- naar vrede-economie. Maar met economische demobilisatie wordt ook op andere interventies gedoeld, die op productie, prijzen en lonen. Dit laatste viel tegelijkertijd ook onder wat we als 'politieke demobilisatie' wordt gedefinieerd: de ontmanteling van oorlogswetgeving. Tot slot is er de 'culturele demobilisatie', een concept gemunt door John Horne, waarmee de demobilisatie van de oorlogsmentaliteit wordt bedoeld.

Hoewel deze opdeling helpt om de complexiteit van de demobilisatie te ontleden, is ook duidelijk dat ze enigszins arbitrair is; zo was de militaire demobilisatie net zo goed een economische als politieke kwestie. John Horne'ss onderscheid tussen de culturele demobilisatie als complex, dissensueel, en incompleet proces tegenover ("rather different") de politieke, economisch en militaire demobilisatie ("a reversal"), is dan ook vreemd.²¹³ Het

²⁰⁹ Bruno Cabanes en Guillaume Piketty, "Sortir de la guerre: jalons pour une histoire en chantier," *Politique, culture, société*, 2007, 3, p. 3.

²¹⁰ Seipp, *The Ordeal of Peace*, p. 8.

²¹¹ John Horne, 'Demobilizing the Mind: France and the Legacy of the Great War, 1919-1939,' *French History and Civilization*, 2(2009), p. 101-119.

²¹² Joshua Cole, 'The transition to peace, 1918-1919,' in: Jay Winter en Jean-Louis Robert, *Capital Cities*, p. 196-226.

²¹³ Horne, 'Demobilizing,' p. 102.

illustreert hoezeer het concept van oorlogsdemobilisatie nog te lijden heeft onder simplistische definities. De economische en politieke demobilisatie was geenszins een proces analoog aan de terugtrekking van soldaten van een slagveld. Seipp betoogt in zijn onderzoek dan ook hoe “demobilization was a complex and contested process, negotiated between societies and states engaged in bitter conflict”.²¹⁴ Essentie van het demobilisatieproces wat juist dat de precieze invulling ervan inzet van politieke strijd en onderhandeling was.

4.3.2 Oorlog-welvaartsschakel

Er is wel degelijk een onderzoekstraditie die dit inzicht heeft geïncorporeerd, en zelfs tot onderzoeksonderwerp heeft getrouwd, nl. het onderzoek naar de “warfare-welfare-nexus”. Dit onderzoek tracht de invloed van oorlog – en meer bepaald de twee totale oorlogen in de 20^e eeuw – op het ontstaan van de welvaartsstaat te bepalen. Herbert Obinger en Klaus Petersen stellen in een recent overzichtsartikel dat “mass warfare – often in an unintended manner – has paved the way for more public intervention and crowded-out markets from social provision”.²¹⁵ Obinger en Petersen concentreren zich in hun artikel op alle vormen van ‘sociale’ uitgaven die een staat doet. Centrale stelling is dat de oorlog op een fundamentele manier transformeert wat een staat mag, kan en doet. Allereerst verhoogt de oorlog drastisch inkomsten en uitgaven van de staat. Vast staat dat deze inkomsten en uitgaven nooit terugkeren naar hun vooroorlogs niveau (maar ook niet op oorlogsniveau blijven) “due to habituation effects, institutional rigidities and new war-related spending obligations”.²¹⁶ Daarnaast benadrukken ze dat veel oorlogsinterventies werden verlengd en soms in definitieve wetgeving werden omgezet. De meest bekende interventie is waarschijnlijk de werkloosheidsuitkering. Een andere goed gedocumenteerde interventie is de interventie op de huurprijzen. In 1924 schreef de in Versailles opgerichte International Office of Labour:

“The outbreak of war in 1914 marks a turning-point in the history of the housing problem and of the efforts to solve it. The war and its consequences produced

²¹⁴ Idem, p. 23.

²¹⁵ Herbert Obinger en Klaus Petersen, ‘Review Article: Mass Warfare and the Welfare State – Causal Mechanisms and Effects,’ *British Journal of Political Science, FirstView Articles*, juli 2015, p. 3.

²¹⁶ Idem, p. 15.

such a radical change in the situation that in many respects the housing problem of today may be said to date from 1914.”²¹⁷

De oorlog bracht zowel een bouwstop als vernielingen van de aanwezige huisvoorraad. Veel huurders verkeerden daarenboven in de onmogelijkheid de huur te betalen. Hoewel de huur reeds voor de oorlog een belangrijk vraagstuk was, was het juist de verdere verzwakking van de huurder die leidde tot een interventie van de overheden, meestal in de vorm van een bevrozing van de huurprijzen. Deze ad-hoc oorlogsmaatregelen bleken moeilijk terug te draaien toen de oorlog gedaan was. Temeer daar de schaarste des te prangender werd met de terugkeer van vluchtelingen en soldaten.²¹⁸ Bijna alle landen stemden na de oorlog dan ook wetten om de stijging van de huur te beperken. Deze zgn. *rent control laws* bleven vaak langer in voege dan andere prijswetten.

Tabel 4: Huurwetten in Europa na WOI²¹⁹

Country	Date	Percentage increase	Date	Percentage increase
Great Britain	1919	10	1922	40
Belgium	1919	Not more than 30	1923	Not less than 10'
Italy	1920	10—40	1922	20—70
Netherlands	1918	10—20	1923	50 or 37.5
Denmark	1918	10	1922	35
Sweden	1918	15	1921	50
Finland	1919	50	1921	50—100
Czechoslovakia	1920	Not more than 20	1922	20—60
Poland	1920	100—150	1922	2,900—3,900
Hungary	1920	30—35	1923 (Nov.)	23,900
Serb-Croat-Slovene Kingdom	1920	30—75	1921	200—500

4.3.3 Provisiepolitiek als 'sociale' uitgave

Hoewel dit warfare-welfare onderzoek veelal begaan is met uitkeringen, collectieve verzekeringen en andere herverdelingsmechanismen, weten we dat ook de provisiepolitieke interventies een essentieel onderdeel van de oorlogsmobilisatie vormden. Ook dit was een

²¹⁷ 'Housing as a Post-War Problem in Europe'. In: *International Labour Review*, 10(1924), 2, p. 278.

²¹⁸ Daarnaast gingen vele overheden ook participeren in het bouwen van huizen. Hierover schreef the International Labour Office: „it was no innovation for the state to adopt measures for the encouragement of building (...) but its direct financial participation in building schemes became necessary to an extent hitherto unprecedented.” 'Housing as a Post-War Problem in Europe (continued)'. In: *International Labour Review*, 10(1924), 3, p. 278. p. 459.

²¹⁹ 'Housing as a Post-War Problem in Europe'. In: *International Labour Review*, 10(1924), 2, p. 290

belangrijke 'sociale uitgave'. De provisiepolitieke interventies lijkt over tijd echter te zijn weggedeedsterd uit de betekenis van 'demobilisatie'. Hier bestaat dan ook weinig tot geen onderzoek over. Een onderzoek naar de economische demobilisatie, waarin provisiepolitiek wel een prominente rol toebedeeld krijgt, dateert reeds uit de Tweede Wereldoorlog en is geschreven door een zekere Albert Lauterbach.²²⁰ Uit zijn artikelenreeks kunnen we opmaken dat voor Frankrijk, Groot-Brittannië en Duitsland a) tot zeker in 1921 de prijzen van verschillende producten nationaal werden gecontroleerd (meestal met een prominente plek voor brood en granen); b) dat wat er met de oorlogsinterventies *na* de oorlog gebeurd niet als een gepland, lineair proces valt te beschrijven, maar veeleer het omgekeerde. Lauterbach stelt:

“Demobilization in this important field, as in others, took place on a day-today basis rather than according to a well-considered program, and few people had foreseen or wished at the moment of the Armistice the continuation of control for a period of more than two years.”²²¹

Dit resulteerde in (c) een schoksgewijze demobilisatie; zo zagen overheden zich op verschillende momenten gedwongen afgevoerde prijsinterventies terug in te stellen, en soms zelfs nieuwe maximumprijzen in te voeren.

We kunnen dus besluiten dat demobilisatie een gecontesteerd en contingent proces was, en net als 'mobilisatie' oorlogsdemobilisatie één lange netelige onderhandeling was tussen overheden en burgers. Net zoals dat de provisiepolitieke interventies een cruciaal onderdeel van de oorlogsmobilisatie vormden, vormden deze interventies een belangrijk aspect van deze onderhandeling. Niet alleen als onderwerp van onderhandeling, maar ook omdat ze de premisse van een ordentelijke demobilisatie vormden.

²²⁰ Albert T. Lauterbach, 'Economic Demobilization in Great Britain After the First World War,' *Political Science Quarterly*, 57(1942), 3, p. 376-393; 'Economic Demobilization in France after the First World War,' *The Journal of Politics*, 5(1943), 3, p. 237-269; 'Economic Demobilization in a Conquered Country: German 1919-1923,' *The Journal of Politics*, 6(1944), 1, p. 28-56.

²²¹ Albert T. Lauterbach, 'Economic Demobilization in Great Britain,' p. 380.

4.4 Voorwaarde voor stabiliteit

Het politiek activisme in de naoorlog was in de eerste plaats consumptiegericht, zelfs de stakingen. We moeten echter vaststellen dat dit onderzoek nog maar weinig navolging gekregen, ten voordele van ietwat vage verklaringen. De reden hiervoor is dat in de alfa-wetenschappen “consumentisme” vaak nog als iets fundamenteels *apolitiek*s wordt beschouwd. Tyler Stovall voert deze stelling terug tot de Frankfurter School die de consument opvoerde als de eendimensionale, reactionaire tegenpool van de bewuste burger.²²² Binnen deze visie is het consument-zijn iets dat mensen juist verhindert om ‘aan politiek te doen’, eerder dan dat het de politieke identiteit van mensen kan vormgeven. Hoewel deze visie wortelt in een eigentijdse morele paniek, klopt hier in historisch perspectief niets van van.²²³ Dit is ook één van de grote gebreken van Charles Maiers *magnum opus* over het naoorlogse Europa, *Recasting Bourgeois Europe*; één van de weinige comparatieve transnationale onderzoeken naar de naoorlogse periode in Europa.²²⁴ De focus ligt in dit boek vooral op klassieke negentiende-eeuwse productionistische debatten, zoals de socialisatie van industriesectoren. Door een zulke orthodoxe Links-Rechts tegenstelling en nauwe definitie van “politiek” te hanteren, wordt de naoorlog hier gekenschetst als het ‘mislukken’ van de Linkse verzuchtingen. Hoewel dit één van de redenen is dat zijn werk weinig bruikbaar is gebleken voor deze scriptie, heeft Maier toch twee grote verdiensten die we wel kunnen integreren.

4.4.1 Van Revolutionsfrage naar stabilisatiestrategie

Maiers verdienste is wel dat hij de klassieke vraagstelling inzake de naoorlog omdraaide; hij bevraagt de stabiliseringsstrategieën van de vooroorlogse elites, i.p.v. zich op de klassieke *Revolutionsfrage* te concentreren. In die zin is het dan ook vreemd dat hij daarbij geen belangrijkere plek toekende aan de provisiepolitieke interventies. Enkel een korte passage in een artikeltje uit 1987, onthult een dieper inzicht in deze kwestie.

²²² Stovall, *Paris*, p. 12.

²²³ Zie ook: Nath, *Brood*, p. 264.

²²⁴ Charles S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade after World War I*. Princeton: Princeton University Press, 1975.

“Stabilization thus entailed a dual task. It meant re-establishing the contested legitimacy of European social and economic elites – buttressing the hierarchies that even in an age of mass voting still presupposed that only small minorities could share the prerogative of directing human labor. Justifying inequality, in turn, required satisfying criteria of economic performance: figuratively and literally delivering the goods.”²²⁵

Dat impliceert ook dat wanneer overheden wel sloegen in “delivering the goods”, er een belangrijke voorwaarde voor stabiliteit vervuld was. Dit sluit aan bij het sociale contract dat Bohstedt beschreef. Bohstedt stelde dat materiële, politieke en sociale ongelijkheden tot op zekere hoogte aanvaard worden, in ruil voor een zekere levensstandaard. Net de oorlog zette deze levensstandaard zwaar onder druk. Dit sociaal contract gaat, zoals we *in casu* België reeds aantoonde, breder dan louter een contract tussen burger en staat; in België was er geen staat tijdens de oorlog. Het contract slaat op een heel systeem van gepacificeerde ongelijkheden.

4.4.2 Staten integreren om te overleven

Maiers tweede grote inzicht was dat de corporatistische arrangementen in de naoorlog een geslepen stabilisatiestrategie van de gevestigde elites waren. Dit moet begrepen worden in het licht van het desintegrerend potentieel de massale help-jezelf-acties in de naoorlog vervatten. Help-jezelf was “Gegensatz zu Staatshilfe”.²²⁶ En staken was waarschijnlijk de belangrijkste vorm van naoorlogse *Selbsthilfe*. Door middel van corporatisering werden deze loonverzoeken actief afgeleid naar staatse overlegorganen. Zo werden zowel probleem als oplossing in de staat geïntegreerd. De hele looneisen-beweging werd in één klap een staatse beweging i.p.v. een antistaatse. De paritaire comités, met minister aan het hoofd, bevestigden de ultieme soevereiniteit van de staat. Staten integreren om te overleven. Om één of andere redenen is dezelfde vaststelling echter nooit toegepast op de prijsverzoeken. Maar ook hier zien we dat staten hetzelfde doen. Zo zouden verschillende

²²⁵ Charles S. Maier, ‘The two postwar eras and the conditions for stability in twentieth-century Western-Europe,’ in: Charles S. Maier, *In Search of Stability. Explorations in historical political economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 161.

²²⁶ Geyer, ‘Teuerungsprotest und Teuerungsunruhen,’ p. 327.

landen gaan experimenteren met vormen van collectieve onderhandeling inzake de prijsvorming, bv. in Frankrijk met de Commissies voor Normale Prijzen.²²⁷ Waar de paritaire looncomités echter zouden uitgroeien tot actieve determinanten van de lonen, was deze commissies een minder lang leven beschoren. Maar het idee was hetzelfde: conflicten integreren in staatse instellingen. Maar ook d.m.v. strafbepalingen tegen woekeraars, én maximumprijzen zouden staten een heel plethora aan help-jezelf acties (plunderingen, prijsrellen en strafacties tegen woekeraars) trachtten te integreren.

Het succes van de naoorlogse staat school dus niet zozeer in het onderdrukken van deze acties, maar veeleer in de mate waarin ze er in sloeg deze acties in het staatsbestel te incorporeren: in corporatistische arrangementen, maar ook in woekerwetgeving zoals ik hieronder zal aantonen

4.5 Repressieve prijscontestatie: ook een interventie

4.5.1 De wettelijke geboorte van woekerprijzen

De rechtstreekse interventies op de prijzen waren immers niet de enige vorm van staatse prijscontestatie. Zo werd het vragen van “woekerprijzen” tijdens de oorlog een strafbaar misdrijf. Opvallend is dat dit oorlogsmisdrijf met de oorlog niet verdween. Onderzoekers stelden *in casu* Groot-Brittannië (Profiteering Act), Frankrijk (Loi sur la spéculation illicite sur les denrées), Griekenland (wet op “Aischrokerdeia”) en Duitsland (Preistreiberordnung) vast dat de woekerwetten in de naoorlog nog een aantal jaren van kracht bleven, of zelfs terug werden heringevoerd en verscherpt.²²⁸ In de regel ging het hier om oorlogs-, dus:

²²⁷ Barzman, ‘Crise de la vie chère,’ p. 78-79.

²²⁸ Groot-Brittannië: Margaret Morris, ‘In Search of the Profiteer,’ in: Chris Wrigley en John Shepherd (eds.), *On the Move: Essays in Labour and Transport History Presented to Philip Bagwell*, London: The Hambleton Press, 1991, p. 185-293; Griekenland: Nikos Potamianos, art. cit., p. 804-805; Duitsland: Martin Geyer, ‘Konsumentenpolitik,’ p. 198-206. Frankrijk: Albert T. Lauterbach, ‘Economic Demobilization in France after the First World War,’ *The Journal of Politics*, 5(1943), 3, p. 261.

uitzonderingswetten - geen wetten die definitief in de wetboeken werden ingeschreven. De Britannica uit 1922 citeert nog veel meer landen

“The majority of European countries, including Belgium, France, Germany, Italy, Norway, Poland, Portugal, Rumania and Sweden, passed some form of legislation with a view to checking profiteering or speculation in the necessities of life.”²²⁹

Onder deze wetten viel een hele cluster aan handelingen, zoals het verkopen van noodzakelijke goederen met een ‘buitensporige’ of ‘overmatige’ winst, het achterhouden van goederen speculerend op prijsstijgingen of het vervalsen van goederen. Wat al deze handelingen gemeenschappelijk hadden, was dat ze tot hoge prijzen voor de consument leidden. De criminalisering ervan was dus ookeen vorm van prijscontestatie.

Het transnationale karakter wijst erop dat de interventie geen specifieke partijpolitieke kleur had. Het was veeleer een maatregel doorgevoerd door de klassieke naoorlogse coalitieregeringen. Zowel Margaret Morris (Groot-Brittannië) als Martin Geyer (Duitsland) besloten dat de wetten een strategie waren om de “druk” (in de vorm van politieke oppositie, straatprotesten, burgerlijke strafacties) af te houden die nationale overheden voelden. Morris spreekt van “ a political propagande exercise”²³⁰, Geyer van een populistische strategie, met “politisch-taktischen intentionen”.²³¹ Hoewel een zekere pejoratieve bijklank aan deze termen is verbonden, betekent het allebei hetzelfde; de bestraffing van (en op een meer abstract niveau: de woede tegenover) “woekeraars” werd geïntegreerd en gemonopoliseerd.

4.5.2 Woeker als onderwerp van historisch onderzoek

Desondanks is onze kennis over deze interventie niet bijzonder uitgebreid, hoewel ze toch een belangrijke rol in de naoorlogse politiek speelden. In feite is de ‘woekeraar’ maar relatief recent onderwerp van kritisch historisch onderzoek geworden. Francois Bouloc, één van de

²²⁹ ‘Profiteering,’ in: *The Encyclopaedia Britannica, Twelfth Edition*, volume 3, London: The Encyclopaedia Britannica Company Ltd., 1922, p. 155.

²³⁰ Morris, ‘In search of,’ p. 185.

²³¹ Geyer, ‘Konsumentenpolitik,’ p. 201.

pioniers, vat treffend samen welke twee grote valkuilen kritisch historisch onderzoek lange tijd verhinderden:

“Either uncritically repeating contemporary partisan condemnations associated with the polemical subject of war profiteers or deciding not to define the ‘war profit’ on the assumption that it is impossible to do so in an accurate, neutral way.”²³²

In dit deel schets ik a.h.v. de recente werken hoe de woekerkwestie gehistoriseerd kan worden, zonder in één van deze twee valkuilen te trappen. Hoewel ik mij zal toespitsen op de notie van “woekerprijs”, kan dit deel in feite uitgebreid worden naar het hele cluster aan naamwoorden reikend van de woekeraar tot woekeren naar de profiteur, etcetera. Het verschil is dat woekeraar een woord met een nieuwe betekenis was, en profiteur een nieuw woord.

4.5.2.1 *Het woekerdiscours: belang van context*

Een duidelijk voorbeeld van Boulocs “twee valkuilen” is de manier waarop dit woekerdiscours door onderzoekers vaak als *volks* wordt bestempeld. Deze *Apostrophierung* dient echter twee heel verschillende doelen. Ofwel dient ze als legitimering om de beschuldiging zelf niet kritisch te bevragen. ‘Volks’ slaat hier immers op ‘een algemeen gedeelde opvatting’ die spruit uit de gedeelde ervaring van *de* lijdende bevolking. Aan de andere kant kan het predicaat ook juist dienen om dit discours als illegitiem af te doen. ‘Volks’ betekent hier irrationeel en ongefundeerd, waarbij geïmpliceerd wordt dat de bevolking niet in staat is om de *werkelijke* oorzaken van de prijsstijgingen te kennen (te complex), en toevlucht zoekt in simplistische narratieven. Het onderzoek kan zo, nog voor aanvang, gediscredeerd worden als onwetenschappelijk. Het gebruik van dit adjectief is dan ook niet onschuldig, en daarenboven weinig bruikbaar voor historisch onderzoek.

Allereerst is “woekerprijs” geen objectieve categorie, daarom kan ze niet veronafhankelijk worden van de context waarin de notie gebruikt wordt. Dat zijn kranten, parlementen en rechtbanken. Dat wilt niet zeggen dat de notie daarbuiten niet bestond. Het is eenvoudigweg

²³² François Bouloc, “War Profiteers” and “War Profiteers”: Representing economic gain in France during the First World War’ in: Heather Jones, Jenifer O’Brien en Christoph Schmidt-Suppran(eds.), *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, Leiden: Koninklijke Brill, 2008, p. 332-333.

onmogelijk om op basis van deze bronnen te besluiten dat dit discours *volks* was. Dit sluit niet uit dat we aan de hand van de bronnen hierover wel hypothesen kunnen formuleren. Dat heeft Nikos Potamionas aangetoond door een veel specifiekere afkomst te suggereren: “given the fact that the newspapers were written and read mainly by white collar employees, one could argue that it was exactly in this period that a particular consciousness of the ‘petite bourgeois salaried class, employees of the private and the public sector’ was created and emerged in the public discourse”.²³³ De notie lijkt dus in de eerste plaats uit stedelijke, gesalarieerde onvrede geboren. Dat is niet verwonderlijk, want het was een groep die zowel materieel maar ook in status zwaar getroffen werd door de hoge prijzen.

4.5.2.2 *Genese van een woekeraar: de beschuldiging*

De notie kan dus niet zomaar veronafhankelijk worden van de context waarin ze gebruikt werd. Maar wat moet dan onderzocht? Historici kunnen moeilijk gaan bepalen of iemand al dan niet een ‘woekeraar’ of een ‘profiteur’ was (wat ongeveer zou overeenkomen met de historische vraag of iemand een ‘zondaar’ was). Het zijn geen objectieve categorieën. Het onderzoek richt zich dan ook veeleer op de taal en de retoriek. Bouloc maakt een vergelijking met het onderzoek naar hekserij in de Middeleeuwen; onderzocht wordt niet zozeer of magie al dan niet reëel was, maar veeleer de ‘discursieve praktijken’ waarmee de heksenjacht gevoerd werd.²³⁴ Bouloc stelt echter mbt. de “oorlogsprofiteurs”, en dit is één van zijn centrale stellingen, dat het *wel* mogelijk is om objectief vast te stellen of iemand hoge winsten maakte tijdens de oorlog, en dat hier *wel* historische bronnen voor bestaan.²³⁵ Hij gebruikt hiervoor de bronnen van het Franse ministerie van Financiën; belastingaangiften, belastinginspecties, maar ook brieven van anonieme klokkenluiders.

Mijn bedenking is dat Bouloc zo veeleer onderzoek doet naar de attitudes t.o.v. belastingen én belastingontduikers, dan naar woekeraars. Bouloc heeft echter wel een punt wanneer hij stelt dat er daadwerkelijk grote winsten werden gemaakt tijdens de oorlog, als een gevolg van de economische ‘organisatie’ van de oorlog (private sector produceert voor overheid).²³⁶

²³³ Nikos Potamianos, ‘Moral Economy? Popular Demands and State Intervention in the Struggle over Anti-Profiteering Laws in Greece 1914-1925,’ *Journal of Social History*, 48(2015): 4, p. 809.

²³⁴ Bouloc, ‘War Profiteers,’ p. 351.

²³⁵ *Idem*, p. 331-332.

²³⁶ *Idem*, p. 327.

Verder hebben we reeds gezien dat de inflatie meer macht herverdeelde naar producenten en verkopers, en er simpelweg meer kansen bestonden om de markt te manipuleren en 'hoog te houden'. Het woekerdiscours verwees dus naar een economische realiteit, maar dat is niet het hele verhaal. Bouloc wordt in zijn onderzoek immers gedwongen om een neologisme te introduceren voor die groep mensen die hoge winsten maakten tijdens de oorlog, *maar niet* als oorlogsprofiteur werden gebrandmerkt; nl. de "profiters".²³⁷ Ook Jean-Louis Robert stelde in zijn onderzoek naar perskarikaturen vast dat het predicaat van "profiteur" in feite beperkt bleef tot specifieke beroepsgroepen: voedsel en huur.²³⁸

Dit toont aan dat zowel de woeker-prijs, woeker-aar, als het woeker-en in de eerste plaats *beschuldigingen* zijn.²³⁹ De categorie is geen objectieve categorie, maar ontstaat door de inbeschuldigingstelling.

Dat de beschuldiging zich beperkte tot bepaalde beroepsgroepen is veelzeggend. Allereerst illustreert dit de betekenisverschuiving die het begrip doormaakte tijdens de oorlog. Voor de oorlog werd het begrip namelijk gehanteerd door (vnl. agrarische) producenten, waarmee er verwezen werd naar de kwalijke praktijken van kredietverleners. Martin Geyer beschreef hoe het woekerargument zich tijdens de oorlog tegen zijn voormalige woordvoerders keerde.²⁴⁰ Het begrip werd nu ter bescherming van de consument ingeroepen, ipv. die van de schuldenaar. Er was nog een andere betekenisverschuiving; waar woeker voor de oorlog voornamelijk voor "die Ausbeutung des Einzelnotstandes" stond "beim 'Sozialwucher' die des Volksnotstandes im Vordergrund".²⁴¹ Woeker was geen louter interpersoonlijk misdrijf meer, het misdrijf school hem in het misbruik dat van de

²³⁷ Idem, p. 334.

²³⁸ Jean-Louis Robert, 'The image of the profiteer,' in: Jay Winter en Jean-Louis Robert (eds.), *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 140.

²³⁹ Ibidem.

²⁴⁰ Martin H. Geyer, 'Die Sprache des Rechts, die Sprache des Antisemitismus: "Wucher" und soziale Ordnungsvorstellungen im Kaiserreich und der Weimarer Republik,' in: Christoph Dipper u.a. (Hg.), *Europäische Sozialgeschichte. Festschrift für Professor Schieder*, Berlin: Duncker&Humblot, 2000, p. 419.

²⁴¹ Martin H. Geyer, 'Konsumentenpolitik und Soziale Gerechtigkeit 1920-1923'.

noodtoestand van de ‘gemeenschap’ werd gemaakt. Internationale oorlogvoering had op bijzonder urgente wijze de ‘natie’ tot meest relevante politieke schaal gemaakt. Francois Bouloc beschreef hoe de oorlog van naties militante gemeenschappen had gemaakt waarbinnen “a culture of conformity based upon an ideology of sacrifice” domineerde.²⁴² Dit resulteerde in bijzonder strenge collectieve normen, en een grote vijandigheid tegenover buitenstaanders. De ‘woekeraar’ was één van die buitenstaanders. . Tot slot, hierboven toonden we reeds aan dat niet *alle* ongelijkheden in oorlogstijd bron van conflict waren, net zomin als dat *alle* vormen van materieel gewin veroordeeld werden. Het waren die ongelijkheden die steeds meer consumenten als *tegenstellingen* doorheen de oorlog gingen ervaren, die leidden tot contestatie en conflict. Dat was op de markten voor de zgn. “allernoodzakelijkste” goederen. Het is dan ook geen wonder dat we net op deze markten de woekerbeschuldigingen aantreffen, ze vormden een essentieel onderdeel van de contestatie en het conflict.

4.5.2.3 *Politieke functionaliteit: waarom integratie in rechtssysteem?*

Hoewel de ontberingen en ongenoegen onder de bevolking reëel waren, is het belangrijk de politieke functionaliteit van de woekerretoriek te erkennen. De figuur van de woekeraar verbeeldde allereerst een vorm van sociale ongelijkheid (dat is al een eerste functie). In die verbeeldende functie werd het woekerdiscours dan ook aangewend door kranten.

Maar waarom worden deze beschuldigingen ook geïntegreerd in strafwetten en strafrechtbanken? Teruggrijpend naar Bohstedt, zien we hier een klassieke (over tijd en ruimte heen) reactie op hoge prijzen van overheden en ‘woordvoerders’. Bohstedt betitelde dit proces als “rhetorical scapegoating of traders”. Vanuit een antropologisch perspectief kunnen we spreken van een bijna rituele reactie. Tegelijkertijd functioneerde dit vijandbeeld ook als een bliksemafleider. Allereerst leidde ze af van de politieke actoren zelf, die met de productie van dit vijandbeeld aantoonde dat ze de juiste kant ‘kozen’. De strijd tegen de woeker werd in de naoorlog dan ook niet voor niets een breedgedragen, partijoverschrijdende slogan. Ten tweede, het wel erg binaire beeld leidde af van andere sociale ongelijkheden: tussen werkgever- en werknemer, tussen consumenten zelf, maar misschien wel vooral die tussen de *bevoorrechte aanvoer* naar het front en de aanvoer naar het

²⁴² Bouloc, idem p. 344.

thuisfront. Deze ongelijkheden vervatten een even reëel conflictpotentieel. Het 'klassenoverschrijdende' karakter van dit woekerdiscours waar historici vaak op wijzen, was dan ook eerder een actieve betrachtting dan een *objectief* feit (het was juist de bedoeling dat het zou afleiden van de "klassentegenstellingen"). Bohstedt heeft er voor het Zadelzijdse Engeland op gewezen dat het een middel kon zijn om druk uit te oefenen op de prijsvragers - die de druk afleidde van andere eigendomsrelaties. We wezen hierboven reeds *in casu* België op de toename van het aantal eigendomsmisdrijven. Dit lijkt Bohstedts stelling dan ook te bevestigen. Tot slot, naast een verbeeldende en afleidende functie, had het vijandbeeld ook een éénmakende functie. Zo wijst Robert erop dat de pers erop gebeten was om sociale conflicten, als bv. stakingen te minimaliseren, en het beeld van *l'union sacrée* te propageren.

"By concentrating on the large bloc of consumers as a unity, the press presented a fluid society, where common interests – food, fuel, housing – took precedence over particular claims."²⁴³

Thierry Bonzon maakte een gelijkaardige conclusie *in casu* Frankrijk.

"It was ... a means to build and comfort an urban community at war (mobilising consumers against middlemen and profiteers while moving diminishing traditional class divisions) and a way of reinforcing the legitimacy of state power (the state acting as a guarantor of the fair price)."²⁴⁴

John Horne toonde tevens aan hoe het idee van de "vijand van binnenuit" rechtstreeks voortvloeide uit de oorlogsmobilisatie: samenlevingen werden immers gemobiliseerd d.m.v. een krachtig nationalistisch discours met de nadruk op onderlinge solidariteit en de ondergeschiktheid van het eigenbelang (tegenover dat van de natie). Dit discours produceerde zo zijn eigen buitenstaanders. Nu moeten we vaststellen dat dit beeld niet verdween in gedemobiliseerde samenlevingen. Dat is misschien niet verwonderlijk; de prijsstijgingen bleven een reëel probleem. En de prijsstijgingen profileerden de ongelijkheden

²⁴³ Robert, art. cit., p. 139.

²⁴⁴ Thierry Bonzon, 'Consumption and Total Warfare in Paris (1914-1918),' in: Frank Trentmann 'Coping with shortage: the problem of food security and global visions of coordinatino, c. 1890s-1950,' in: Trentmann en Just (eds.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, p. 21.

nog steeds op *verschillende* assen. D.m.v. dit vijandbeeld werd de onvrede verenigd in de strijd tegen een even krachtig als onbestemd en nevelig vijandbeeld.

4.6 Deelbesluit: historiografie 3 en 4

Ondanks alle vernieuwing, heeft dit corpus aan studies, zowel voor de oorlog als naoorlog, te lijden onder het gebruik van een gedateerd concept van “de morele economie van de meute”. Dit staat een volledig begrip van de prijscontestatatie tijdens de oorlog in de weg, en verhindert anderzijds dit corpus zich te integreren in het doorontwikkelde corpus van “de provisiepolitiek”. Specifiek lijkt dit volgens mij tot drie misverstanden, namelijk:

- a) De *du vieux et du neuf*-these: prijscontestatatie wordt geïnterpreteerd als geworteld in een pre-industriële cultuur of als de terugkeer van een traditioneel/pre-industrieel repertoire. Hoewel de acties, wetten en retoriek inderdaad predominant waren in een periode, die *stricto sensu* pre-industrieel was, is het een weinig nauwkeurig adjectief om de acties te definiëren. De acties wortelden juist in de context van een geïntegreerde markteconomie. Deze voorstelling wortelt dan ook in een gedateerd concept van “de morele economie van de meute”. Ten tweede, we hebben aangetoond dat de prijzen zich vanaf 1850 nog steeds in het hart van het alledaagse problemenpakket bevonden, en dat het aanwezige conflictpotentieel niet verdwenen, maar bezweerd was. Tot slot, hoewel dit vanuit een historisch perspectief als een terugkeer kan beschreven worden, kan ik geen enkele eigentijdse beschrijving of zelfbeschrijving terugvinden die de acties als traditioneel beschrijft. De prijsrel zal de contemporain in feite veel nieuwer hebben toegeschenen dan de staking. Het is zelfs aannemelijk dat contemporainen veeleer revolutionaire dan traditionele ijkpunten hadden, in het Maximum van Robespierre.
- b) De *socialisme du guerre*-these: de staatse prijscontestatatie wordt gekaderd binnen het *faux dilemme* van economisch liberalisme \diamond interventionisme. Hoewel de voedselpolitieke ingrepen *stricto sensu* tegen de doctrines van het economisch liberalisme ingingen, speelden was elke doctrinaire economische liberaal tijdens de oorlog per definitie een figuur in de marge. Het is dan ook een nepdebat. Dit sluit niet uit dat deze ervaring achteraf in de ene of de andere richting is geoperationaliseerd. Het is ook geen weergave van de reële conflicten op dat moment. Die conflicten speelden veeleer tussen de bevoorrechte aanvoer en de aanvoer naar het thuisfront,

en naties onderling in het afknippen van voorraden. De acties moeten veeleer begrepen worden als typische provisiepolitieke crisismaatregelen (het afknippen van voorraden, verhinderen van export, en opleggen van prijzen) uit de Zadeltijd die op een veel grotere (nationale of zelfs internationale) schaal werden toegepast.

- c) Er wordt onderkend dat de figuur van de profiteur of de woekeraar een bijzonder politieke functionaliteit had, en dat discours uit bepaalde bronnen (bv. kranten) daarom niet zomaar geëxtrapoleerd kunnen worden. Het lijkt dan ook eerder aannemelijk dat eerder dan van een nieuwe 'bifurcatie', er sprake was van het handig aanwenden van een altijd aanwezige tegenstelling tussen koper en verkoper (zie § 4.5.2).

Door middel van de concepten van "prijsc Contestatie" en Bohstedts "provisiepolitiek" kunnen we twee eeuwen door dezelfde lens vangen. Dat is niet zonder reden. De afstand tussen deze twee eeuwen wordt vaak onnodig vergroot door, wat Trentmann beschreef als, een "sequential view of social systems", een geschiedsopvatting die de geschiedenis voorstelt als de evolutie van een traditioneel naar een modern systeem. Bij Thompson werd dit vertaald in de transitie van een morele naar een politieke economie. We zagen echter dat een te nauwe focus op de 'vorm' (voedselrel) verhindert in te zien dat prijzen nog altijd onderwerp van politieke strijd blijven, en dat politiek allesbehalve definitief van consumptie naar productie migreerde. Ten tweede, we zien dat dezelfde provisiepolitieke interventies nog prevaleren, met als grote verschil (a) de schaal waarop ze toegepast worden en (b) dat andere elites zich de provisiepolitieke prerogatieven wisten toe te eigenen. Tot slot, E.P. Thompson zou in zijn review-artikel over zijn artikel uit 1971 terugkomen op het, al dan niet, politieke karakter van de voedselrel en een veel gematigder standpunt innemen.

"High prices of bread ... could threaten the survival of the poor. That is why they were at once a matter of "politics". It was against this socially-unequal "rationing" by purse that the food riots was a protest and perhaps a remedy."²⁴⁵

Het is dit 'politieke' dat ons in staat stelt om de gelijkenissen tussen de Zadeltijdse prijscontestanten en maximumprijzen tijdens de Eerste Wereldoorlog te benadrukken. Dat

²⁴⁵ Edward Palmer Thompson, 'The Moral Economy Reviewed,' in: *Customs in Common*, London: Penguin Books, 1993, p. 285.

moet ons ook niet blind maken voor de verschillen. Zo was het tijdens de Eerste Wereldoorlog dat voor het eerst het “rationing by purse”-allocatiemechanisme radicaal vervangen werd door een ander, *gelijker* allocatiemechanisme: het rantsoen.

Deel 3

5 Prijscontestatie in België: een onderzoekshypothese

Het aanvankelijke opzet van deze scriptie was te onderzoeken of in België dezelfde vormen van straatpolitieke prijscontestatie plaatsvonden als in Frankrijk, Duitsland en Italië in 1919, en *in extenso* de naoorlog.

5.1 Onderzoekresultaten: weerlegging onderzoekshypothese

Een eerste zoektocht naar straatpolitieke prijscontestatie, met behulp van de KBR-krantenzoekmachine, op o.a. de lemma's "tegen de levensduurte/contre la vie chère", "opstootjes/émeutes", "woelingen/troubles" leverde niets in die richting op. Een tweede poging deed ik door de voltallige jaargang 1919 van de krant *Le Peuple* door te nemen op microfilm. Deze spreekbuis van de arbeidersbeweging berichtte doorgaans goed over alle vormen van straatpolitiek in België. Hoewel boter-, vlees-, brood- en melkkwesties zeer frequent op de voorpagina figureerden, vond ik voor het jaar 1919 geen enkel bericht over rechtstreekse prijscontestatie door consumenten. Enkel in de *Vooruit* van 6 april 1919 trof ik een klein berichtje aan omtrent een "opstootje" in Sint-Niklaas: een massa "ondersteunden" had massaal de voedselbons geweigerd, onder de uitroep: "neen, wij eischen brood en geld. Dan koopen wij wat wij willen." Aan deze eis werd tegemoetgekomen, maar aangezien er niet voldoende geld voorhande was zou de uitbetaling de week daarop gebeuren.²⁴⁶ Deze actie doet denken aan het beeld van de klassieke hongermars, waarbij burgers hun grieven

²⁴⁶ *Vooruit*, 1/4/1919.

collectief aan de lokale overheid richtten. Alleen betrof het hier nu niet enkel meer brood, maar ook een ander levensnoodzakelijk middel: geld. Voor 1921 trof ik in *Le Peuple* wel een bericht, verwant aan de fenomenen beschreven door Stovall, Barzman en Geyer. Het bericht betrof “une vive effervescence” op de markt van Moeskroen. Twee weken nadat het ministerie officieel had opgehouden Regeeringsboter te verkopen (aan 9,5 fr.), revolteerden de marktgangers tegen de stijgingen van de boterprijzen (16-17fr.): “les cultivateurs ont été chassés du marché avec beurre et oeufs”.²⁴⁷ Dit berichtje bevat alle elementen van de archetypisch prijsrel (een allernoodzakelijkst product, verdwijnen van regulering, instigerende werklozen²⁴⁸).

Ondanks deze twee uitzonderingen moeten we besluiten dat in België in 1919, of de jaren daarna, geen gelijkaardige golf van burgerlijke prijscontestatie plaatsvond zoals in Frankrijk, Italië en Duitsland wel gebeurde. We kunnen zelfs redelijk zeker besluiten dat het repertoire prevalent tijdens de oorlog, beschreven door Antoon Vrints, na de oorlog verdween. Dit kunnen we redelijk zeker besluiten omdat *Le Peuple* in 1911 én 1924 wél uitvoerig over zulke acties had bericht. In 1924 zou er wel een kortstondige fase van burgerlijke prijscontestatie uitbreken, al was dit geïnstigeerd door een zeer specifieke actor, nl. de Nationale Strijdersbond. Deze fase bespreek ik in het laatste hoofdstuk. Hoewel mijn aanvankelijke onderzoekshypothese dus weerlegd is, zal ik, met uitzondering van het laatste hoofdstuk, juist het uitblijven van deze acties trachten verklaren. Mijn onderzoek draait dus rond iets dat *niet* gebeurd is.

5.2 Onderzoeksoptzet: verklaringen voor uitblijven

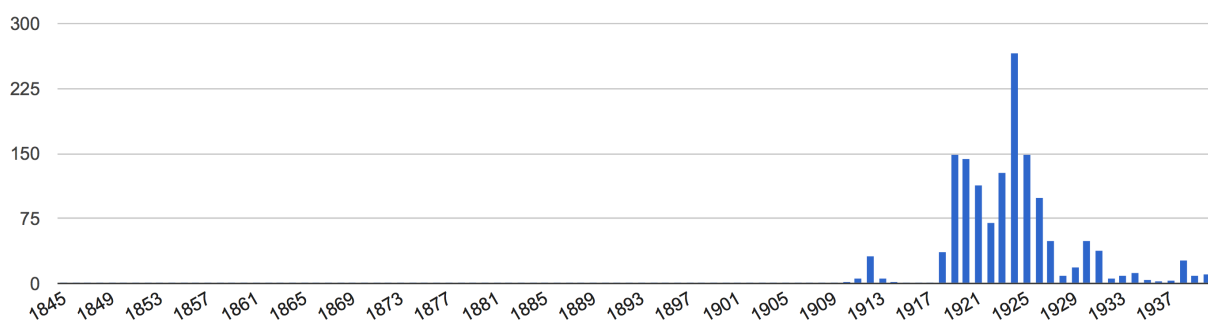
Moet dit uitblijven ons doen besluiten dat de Cronin-Stovall-these inzake de naoorlog gerelativeerd moet worden? Ik denk het niet. Zoals reeds vermeld, stelde ook Nikos Potamianos vast dat dit type acties ook uitbleef in het naoorlogse Griekenland, en het

²⁴⁷ ‘Le commerce libre!!!,’ *Le Peuple*, 23/6/1921.

²⁴⁸ “On peut juger l’impression que cette attitude produit dans une ville où il y a 5000 chômeurs.”
Ibidem.

onderzoek m.b.t. het Verenigd Koninkrijk wijst in dezelfde richting.²⁴⁹ De kwestie van de levensduurte was in deze landen politiek nochtans even relevant. Moet dit ons doen besluiten dat een zulks conflictpotentieel of consumentenbewustzijn in België niet bestond? Dit valt moeilijk te verzoenen met de onderzoeksresultaten van Antoon Vrints, die vaststelde dat deze vorm van straatpolitiek in het bezette België zelfs prelevanter was dan in andere landen. Daarenboven blijkt uit een analyse van de Parlementaire Handelingen dat “la vie chère” wel degelijk een ‘kwestie’ was in de naoorlog.

Grafiek 4: Frequentie lemma “vie chère” in Parlementaire Handelingen Kamer, 1845-1939²⁵⁰

In mijn onderzoek zal ik dus iets trachten te verklaren dat *niet* gebeurd is. Daartoe zal ik drie vragen te beantwoorden: (1) in welk mate stegen of dalen de prijzen na de oorlog, (2) werden prijzen dan op *andere* manieren gecontesteerd dan d.m.v. straatpolitieke onderhandelingen, (3) vertaalden de prijsstijgingen zich in andere vormen van politieke strijd?

5.2.1 Prijsverloop

In tegenstelling tot alle andere Europese landen daalden de prijzen de eerste negen maanden in België.²⁵¹ Dit was louter een gevolg van het feit dat de prijzen zo extreem hoog

²⁴⁹ Engeland: James Cronin, ‘The crisis of state and society in Britain, 1917-1922,’ p. 475-472. Griekenland: Nikos Potamianos, ‘Moral Economy? Popular Demands and State Intervention in the Struggle over Anti-Profiteering Laws in Greece 1914-1925,’ *Journal of Social History*, 48(2015): 4, p. 803-815.

²⁵⁰ Statistiek samengesteld door middel van zoekmachine op *plenum.be*, een project van Centre for Political History, Universiteit Antwerpen, geraadpeegd op 1.5.2016, <http://dighum.ua.ac.be/plenum/advsearch.py?s=%22vie+chère%22&period=prewar&begin=1844&end=1940&sortedby=chrono> .

lagen tijdens de oorlog. Vanaf dat de bezetting voorbij was, verdwenen een aantal structurele 'prijsoptrijvende' hindernissen: het einde van de Duitse exploitatie, en de opheffing van de dubbele blokkade. Dit toont aan dat de relatieve prijsbeweging in feite belangrijker is dan het absolute prijsniveau. Want in 1919 lag de levensduurte in België nog altijd veel hoger dan in Frankrijk én Duitsland. De ervaring van prijsdalingen i.p.v. prijsstijgingen is een belangrijke verklaring voor het uitblijven van acties op een moment van internationale prijscontestatie.

Tabel 5: Vergelijking levensduurte in Europa, 1915-1920, 1914=100²⁵²

	Brussels	FRANCE	GERMANY	ITALY	HOLLAND	SWEDEN	SWITZERLAND	U.K.
1915	128	117	125	109	117	115	113	123
1916	189	135	169	136	128	139	129	146
1917	343	159	252	179	137	166	155	175
1918	534	205	301	268	165	225	191	203
1919	497	259	413	272	177	261	219	214
1920	542	359	1016	359	192	269	227	249

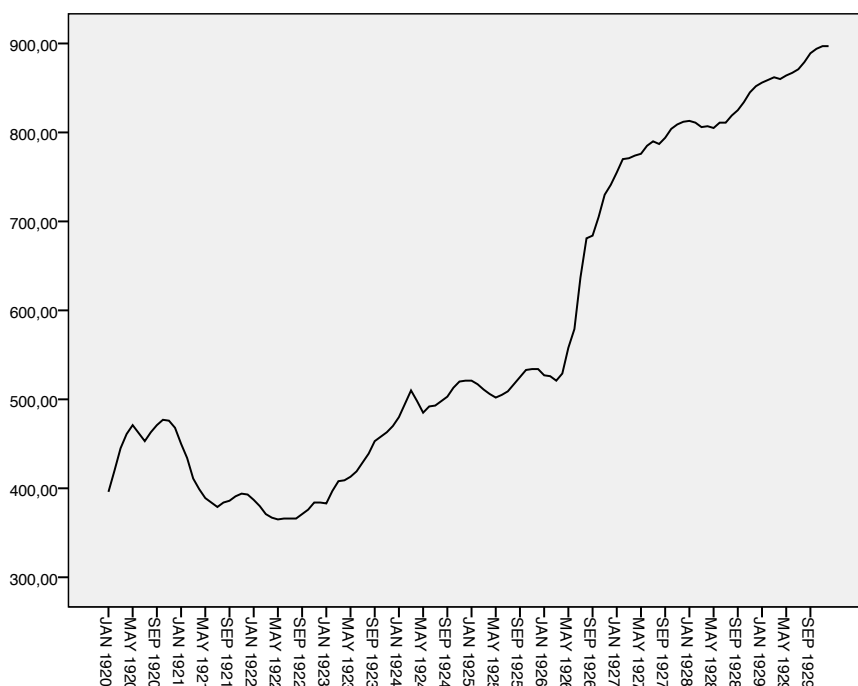
Hoewel de dalende prijzen de eerste maanden nog het geloof sterkten dat de prijzen naar hun vooroorlogs niveau zouden terugkeren, was het snel uit met de pret. De index steeg van een gemiddelde van 346 naar een gemiddelde van 469 in 1920.²⁵³ Hoewel 1920 dus een duurtejaar met een uitgesproken steile prijsbeweging was, bleef ook in deze periode burgerlijke prijscontestatie uit. De twee jaren daarna werden gekenmerkt door dalende prijzen, als gevolg van een wereldwijde economische depressie. In het najaar van 1922 zouden de prijzen echt weer onophoudelijk stijgen, met een zeer uitgesproken piek in de eerste maanden van 1924. We zullen zien dat in deze periode de oud-strijders de prijzen zouden gaan contesteren.

²⁵¹ Peter Scholliers, 'Index-Linked Wages, Purchasing Power and Social Conflict between the Wars: the Belgian Approach (Internationally Compared),' *Journal of European Economic History*, 20(1991), 2, p. 410 (407-439).

²⁵² Idem, p.

²⁵³ Eigenlijk bestaat er geen officieel indexcijfer voor 1919. Ik baseer mij op cijfers uit van Peter Scholliers in: 'Koopkracht en Indexkoppeling. De Brusselse levensstandaard tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, 1914-1925,' in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 9(1978): 3-4, p. 348.

Grafiek 5: levensduurte in België, officieel indexcijfer 1920-1929, 1914=100²⁵⁴

5.2.2 Staatse prijscontestatie

Dat er geen straatpolitieke prijscontestatie plaatsvond, moet ons niet afleiden van het feit dat prijzen wel degelijk gecontesteerd werden in de naoorlog. Alleen gebeurde dit in de eerste plaats door de staat zelf, en meerbepaald door het ministerie o.l.v. de socialistische minister Joseph Wauters. Op deze vormen van *staatse* prijscontestatie wil ik in mijn onderzoek dieper ingaan. Allereerst wil ik in mijn onderzoek aantonen dat:

- (a) deze prijscontestatie het opleggen van maximumprijzen ver oversteeg, maar zich ook vertaalde in strafrechtelijke maatregelen en een breuk met het vooroorlogse handelsbeleid.
- (b) het hier geenszins een 'socialistische' politiek betrof, maar een breedgedragen partijoverschrijdend politiek, die binnens het parlement op grote consensus kon rekenen.

²⁵⁴ FOD Economie, *De Consumptieprijsindex. Historiek vanaf 1920 tot heden*, geraadpleegd op 1.5.2016, <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/economie/consumptieprijzen/>.

(c) het einde van deze politiek niet helemaal samenviel met het einde van de regeringen van Nationale Unie, zoals soms wordt gesuggereerd. Sommige zaken eindigden vroeger, anderen bleven wel degelijk voortduren. Ik zal a.h.v. een kwalitatieve analyse van de wetgevingsactiviteit aantonen dat het einde van deze politiek wortelde in een regimetransitie. Daartoe introduceer ik de concepten van 'prijsregime', 'prijservering' en 'politieke en economische prijsnotie'.

5.2.3 Andere vormen van contestatie

Tot slot zal ik aantonen dat burgerlijke prijscontestatie niet enkel vermeden werd door de staatse prijscontestatie. Ik zal aantonen dat de 'levensduurte als kwestie' in België in feite gemonopoliseerd werd door de arbeidersbeweging. Dat deed ze enerzijds in de vorm van socialistische ministers die een zeer actieve politiek van prijs- én huurcontestatie voerden (zonder dat dit per sé 'socialistisch beleid was), maar evenzeer door de onvrede over de levensduurte actief af te leiden naar loonoverleg, demonstraties en coöperatieven. In dit deel ga ik ook dieper in op hoe de prijsstijgingen zich vertaalden in stakingen, en hoe deze stakingsbeweging op gespannen voet stond met 'de' arbeidersbeweging.

In dit laatste deel ga ik dan tot slot ook in op de prijscontestatie door de oud-strijders in 1924. Deze acties waren echter maar één element van een politiek zeer woelige periode. Ik zal trachten aan te tonen dat deze "woeligheid" wortelde in het feit dat er een discongruentie was ontstaan tussen de dominante prijsnotie in de politieke ruimte, en de dominante prijservaring van een substantieel deel van de bevolking.

6 Staatse prijscontestatie in België

In dit deel tracht ik drie vragen te beantwoorden: (1) hoe werd het einde van de oorlog (en oorlogsinterventies) en de overgang naar vredesinterventies georganiseerd, en hoe werden prijzen gecontesteerd door middel van (2) provisiepolitieke en (3) strafrechtelijke interventies?

6.1 Einde van de oorlog, einde van het Nationaal Comité?

6.1.1 Het Voedingscomité grijpt de macht!

Op één van de laatste ministerraden van de Belgische regering-in-ballingschap in Le Havre, Frankrijk (dd. 29/10/1918), stond de voedselbevoorrading van het land hoog op de agenda.²⁵⁵ De regering wenste hiervoor beroep te blijven doen op het “Comité National”. Dit bewijst de verworven status van het NHVC, dat in feite veel meer legitimiteit genoot in het bezette land dan de regering-in-ballingschap.²⁵⁶ Deze toestand consolideerde zich in de audiënties bij Koning Albert I te Loppem in de periode van 11 tot 15 november. Hoewel hierover nagenoeg niets geweten is, illustreert enkel de lijst van genodigden al hoezeer de oorlog de krachtverhoudingen op het hoogste niveau had omgegooid.²⁵⁷ De conservatieve

²⁵⁵ ARA, *Ministerraad*, 29/10/1918.

²⁵⁶ Wim Nies, *In de ban van de Nationale Unie. De regeringen Delacroix (1918-1920)*, Leuven: onuitgegeven verhandeling, KULeuven, 1996, p. 26-27.

²⁵⁷ Albert Henry beschreef hoe op dinsdag 12 november Janson terugkeerde van een audiëntie bij de koning in Brugge met een lijst genodigden “que l’on désirait consulter à Bruges”. Uitgenodigd waren: senatoren Faverau (KP), Ryckmans(KP) en Ruzette(KP); parlementariërs: Levie (KP), Tibbaut (KP), Janson(LP), Franck(LP), Mechelynck(LP), Hanssens(LP), Wauters (BWP), Bertrand (BWP), Pastur(KP) en Anseele (BWP), en de extraparlamentairen zonder partij: Delacroix, Jaspar en Neyrincx. Tot slot was er nog een vierde categorie: “enfin le quatrième, ayant comme en-tête les mots:

rechterzijde werd na 30 jaar machtsmonopolie buitenspel gezet. Er werd een tripartite regering gevormd waarvan de meerderheid van de ministers afkomstig uit het NHVC was.²⁵⁸ Zowel eerste minister Léon Delacroix als minister van Economische Zaken Henri Jaspar waren daarenboven extraparlamentairen zonder echte banden met de katholieke partij.²⁵⁹ De schaduwregering werd feitelijke regering, het bezette land greep de macht in het bevrijde land. Als deze regering-Delacroix de regering van het Voedselcomité was, dan was het ook de regering van de industrieel-bancaire elite erachter. Emile Francqui, directeur van de Société Générale én het NHVC, speelde de rol van *kingmaker*.²⁶⁰ Hoewel er misschien geen coup in de meest letterlijke zin van het woord werd gepleegd, betrof het wel degelijk een machtsovername van de nationaal-politieke bastions door de elites achter het Voedingscomité.

De tripartite samenwerking markeerde ook de definitieve integratie van de arbeidersbeweging in het Belgische staatsbestel. Dit paste vanzelfsprekend naadloos binnen de politieke strategie van de sociaal-democraten, waarbij de staat van binnenuit veroverd werd. Anderzijds was dit natuurlijk een geslepen overlevingsstrategie van de gevestigde elites (en bleef de BWP systematisch ondervertegenwoordigd). Zo legde het NHVC niet enkel de praktische, maar ook de ideologische basis voor de unionistische politiek van de naoorlog. Het appelleren aan de Belgische natie was echter veel meer discours dan beleidspraktijk.²⁶¹ Net zomin er ooit een absolute ‚nationale unie‘ heeft bestaan, sloeg het NHVC volledig in zijn (geproclameerde) opzet. Het unionistische mantra moet ons dus juist

Comité National, ne contenait qu'un nom, celui de M. Francqui." Albert Henry, *L'œuvre du Comité national de secours et d'alimentation pendant la guerre*, Brussel: J. Lebègue & co, 1920.

²⁵⁸ Franck(LP), Ruzette, Harmignie en Masson maakten allen deel uit van het Uitvoerend Comité. Delacroix en Jaspar worden als "nauwe medewerkers" van Francqui genoemd. Ook Wauters (BWP) maakte deel uit van het NHVC, al lijkt hij niet te hebben gezeteld in het uitvoerend comité. Hoewel Anseele voortduren te maken had met het NHVC voor de bevoorrading van de stad Gent, was hij geen lid van het Comité.

²⁵⁹ Ibidem.

²⁶⁰ Emmanuel Gerard, 'De democratie gedroomd, begrensd en ondermijnd. 1918-1939,' in: Michel Dumoulin, Emmanuel Gerard, Vincent Dujardin en Mark van den Wijngaert (eds.), *Nieuwe Geschiedenis van België. II 1905-1950*, Tielt: Lannoo, 2006, p. 890-895.

²⁶¹ Nath, 'Brood,' p. 92.

wijzen op de aanwezigheid van een bijzonder ontvlambare conflictpotentieel die als bijzonder bedreigend voor natie&staat werd ervaren.²⁶²

6.1.2 Fundament naoorlogse provisiepolitiek: besluitwet 5/11/1918

Op de desbetreffende ministerraad eind oktober werd ook een besluitwet²⁶³ goedgekeurd, betreffende de “voeding van de burgerlijke bevolking”. Ze kwam er op het initiatief van minister van Binnenlandse Zaken, Paul Berryer (KP), en werd op 5 november 1918 door de koning goedgekeurd. Deze wet zou het wettelijk fundament van de naoorlogs provisiepolitiek gaan vormen. De wet autoriseerde de koning, “alle maatregelen van eenigen aard (te) nemen bestemd de voeding der bevolking te verzekeren of te vergemakkelijken” zolang de oorlog duurde.²⁶⁴ Hierbij is van belang te benadrukken dat België officieel in staat van oorlog verkeerde tot op het moment dat het Verdrag van Versailles was getekend.

Deze besluitwet bouwde in feite voort op de de noodwet van 4 augustus 1914, “betreffende de spoedeisende maatregelen door de oorlogsverwickelingen nodig gemaakt”.²⁶⁵ Deze noodwet was op dringende vraag van de koning in allerijl goedgekeurd door de Kamers *op de dag* van de Duitse inval. De wet betrof een rits maatregelen die de koning in oorlogstijd volmachtigde tot het bevriezen van bankdeposito's en het schorsen van handelsverbintenissen. Het meest uitgebreide luik betrof echter “de verzekering of bevordering van de voeding der bevolking”. De noodwet bevatte het klassieke tweeluik aan provisiepolitieke maatregelen: interventie (maximumprijzen opleggen, voorraden opeisen, export verbieden) en repressie (warenwoeker beteugelen).

Het is opvallend dat men reeds van bij aanvang van de oorlog de noodzaak van deze interventies onderkende. Dit illustreert dat men zich ten volle bewust was van het aanwezige conflictpotentieel. De bepalingen inzake “warenwoekeraars/accapareurs” tonen daarenboven dat dit woordgebruik én vijandbeeld allesbehalve uitgestorven was, maar zeer sterk

²⁶² Vrints, 'De slagschaduw van de honger,' p. 257.

²⁶³ In de onmogelijkheid om de wetgevende kamers samen te roepen, nam deze wet de vorm van een besluitwet aan.

²⁶⁴ Staatsblad, 8-9/11/1918.

²⁶⁵ Staatsblad, 5/8/1914.

ingesleten was, en zich ieder moment terug aan de oppervlakte kon begeven. Een ander voorbeeld hiervan was het uitvoerverbod. Twee koninklijke besluiten (30/7/1914 en 2/8/1914) verbieden de uitvoer van “brood, aardappelen, graan en eetwaren van allen aard”. Daarmee greep de regering terug naar een crisismaatregel die sinds 1857 niet meer was gebruikt. Maarten van Dijck beschreef in *de Wetenschap van de Wetgever* hoe deze crisismaatregel het van unaniem aanvaarde interventie (tot 1848) in enkele jaren tot politieke paria (vanaf 1857) had geschopt. Dit onder invloed van de Smithiaanse politiek-economische ideeën die in deze periode een zowat hegemonisch statuut hadden verworven.²⁶⁶ Toch verschijnt deze maatregel na 50 jaar politieke quarantaine nu snel weer aan de oppervlakte. Dit lijkt toch te suggereren dat het veeleer structurele dan idee-ologische factoren waren die de wetgevingsactiviteit beïnvloedden.

6.1.3 Vergelijking noodwet 1914 met besluitwet 1918: drie verschuivingen

De regering achtte de nieuwe besluitwet vlak voor de Wapenstilstand nodig om de verschillende koninklijke besluiten uitgevaardigd tijdens de oorlog²⁶⁷ samen te vatten, opdat de verschillende overheden beter hun eigen bevoegdheden zouden kennen. Hoewel de besluitwet in 1918 dus in de eerste plaats een verlenging was, vallen er toch drie belangrijke verschuivingen te noteren t.a.v. de noodwet in 1914.

1. “Rantsoeneren” werd in 1918 expliciet toegevoegd aan de volmachten van de koning, naast het prijszetten en opvorderen van voorraden. Dit bevestigt mijn stelling dat het rantsoeneren een moderne provisiepolitieke interventie was (cf. § 3.4.3).
2. De straffen t.a.v. de warenwoekeraars werden aanzienlijk verstrengd. De regering stelde dat deze nieuwe strafbepalingen duidelijkheid moesten verschaffen aan de rechtbanken, opdat “die niet zouden aarzelen strenge straffen toe te passen”.²⁶⁸ In 1914 was voor warenwoekeraars nog een gevangenisstraf voorzien van 1 tot 8

²⁶⁶ Maarten Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgische landbouwbeleid, 1830-1884*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2008.

²⁶⁷ KB 14/8/1914, KB 6/10/1914, 9/1/1917 betreffende maximumprijzen en opeisingen, KB 15/1/1917 betreffende de regeling van de landbouwvoortbrengst, besluitwet 3/2/1918 betreffende volmachten voor de provinciegouverneurs.

²⁶⁸ Staatsblad, 8-9/11/1918.

dagen of een boete van 50 tot 500 frank.²⁶⁹ Dat werd met deze wet opgetrokken naar een gevangenisstraf van 15 dagen tot twee jaar *en* een boete van 100 tot 10.000 frank. Daarenboven werd bepaald dat een straf ook geafficheerd moest worden aan de winkel van de veroordeelde. Daarnaast werd er ook nog een gevangenisstraf van 8 dagen tot 6 maanden en een boete van 26 tot 1000 frank voorzien voor eenieder die boven de maximumprijzen verkocht. Deze aanzienlijke verstrenging illustreert welke ernst men aan dit nieuwe misdrijf was gaan toedichten.

3. Waar de besluitwet in 1914 enkel nog sprak van “provinciale en gemeentelijke autoriteiten” waaraan deze volmachten gedelegeerd kon worden, spreekt de nieuwe besluitwet nu ook van “instellingen van openbaar nut”. In oktober 1914 had de Koning, na een korte periode van nationale maximumprijzen, nog snel alle provisiepolitieke volmachten naar provinciale comités gedelegeerd. Dit toont aan hoezeer provisiepolitiek tijdens de oorlog, in de schoot van het Nationaal Comité, een nationaal prerogatief was geworden.

6.1.4 Joseph Wauters: een regimetransitie

In mei 1919 zetten het Commission for Relief en het Nationaal Hulp- en Voedingscomité alle activiteiten stop. Beide organisaties hadden op vraag van de regering hun activiteiten nog enkele maanden verdergezet. Deze regime-transitie verliep echter moeizaam. Albert Henry beschreef hoe de leden zich zo snel mogelijk wilden terugtrekken, de Komiteitsgoederen plots in onmin vielen bij de bevolking, en er een giftige perscampagne tegen het NHVC werd gevoerd.²⁷⁰ Ook de integratie in het Belgische staatsbestel viel de leden moeilijk.

“On sentait dans les milieux administratifs une sorte d’hostilité contre les particuliers qui avaient osé se substituer à l’administration et contre les agents de l’Etat qui avaient été choisis pour prêter leurs concours.”²⁷¹

In deze passage lezen we wat er in feite aan het hart van deze ongemakkelijke transitie lag. De transitie was immers die van een private, apolitieke, en liefdadige (of zo luidde toch de

²⁶⁹ KB 14/8/1914, BS 15/8/1914.

²⁷⁰ Albert Henry, *L’œuvre du Comité national de secours et d’alimentation pendant la guerre*, Brussel: J. Lebègue & co, 1920, p. 117-132; 223-229.

²⁷¹ Idem, p. 124.

zelfbeschrijving) *club* naar een publieke, politieke en bureaucratische instelling. Dit was voor de heren, die gewoon waren hun zaken in een “esprit du salon” te regelen, een hoogst ongemakkelijk positie.²⁷² Ze wouden dan ook zo min mogelijk geassocieerd worden met deze nieuwe, staatse organisatie - hoewel die eigenlijk louter hun werk verderzette. Zoals aangekondigd zou deze nieuwe dienst, de Bevoorradingdienst, ressorteren onder het ministerie van Nijverheid en Arbeid.²⁷³ Deze regime-transitie kon niet duidelijker verpersoonlijkt worden dan in de nieuwe bevoegde minister: de BWP-parlementariër Joseph Wauters. De mysterieuze *fixer* Francqui werd opgevolgd door een beroeps politicus, die tevens dé verpersoonlijking was van de definitieve integratie van de arbeidersbeweging in de Belgische staat.

Joseph Wauters (8/11/1875-30/6/1929) speelde een bijzonder actieve politieke rol in het naoorlogse België, zowel inzake de pensioenen, werkloosheidsuitkeringen als uitbouw van het loonoverleg. Desondanks is zijn academische biografie nog niet geschreven. De biografische gegevens die we wel hebben, tonen een opmerkelijk beeld. We weten dat Wauters afkomstig was uit Waremmes (4000 inwoners, provincie Luik), zoon van een veehandelaar en de oudste van 10 was. Hij studeerde chemie aan de universiteit Luik; alwaar hij werkzaam werd in het lederlaboratorium en doceerde aan de technische school voor leerlooiers. Dit combineerde hij met een bijzonder hevig politiek activisme; hij stampte eigenhandig het socialisme uit de grond in het rurale Waremmes en bij uitbreiding het hele Haspengouw. Dit resulteerde in een zetel in het parlement voor de BWP (voor het arrondissement Hoei-Waremmes) in 1908. In 1910 zette hij zijn werkzaamheden aan de universiteit stop om Louis de Brouckère op te volgen als directeur van de socialistische krant *Le Peuple*.²⁷⁴ Tijdens de oorlog verdiende Wauters zijn strepen door de arbeidersbeweging te vertegenwoordigen bij de regering in Le Havre (op een missie met Louis Varlez in 1914), bij de Duitse bezetter (Wauters voerde het protest aan tegen de arbeiderdeportaties) en binnen het NHVC. Wauters' toetreding in 1916 tot het NHVC illustreert hoe de “geest van nationale eenheid” allerm minst een plotse goddelijke bevliesing was. In zijn hagiografie lezen we dat:

²⁷² Over deze “esprit du salon”, zie Sophie De Schaepdrijver, op. cit., p. 120.

²⁷³ Cf. art. 2 besluitwet 5 november 1918; KB 21/11/1918 en KB 30/12/1918)

²⁷⁴ Delphine Hajaji, *Une vie de vagabond. Arthur Wauter (1890-1960): een biografie*, Gent: Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2002, p. 73-81.

“Il fallut batailler ferme pour que la classe ouvrière organisée fût représentée, comme elle y avait droit, au Comité National, aux comités régionaux et locaux.”²⁷⁵

Hoewel hij een zeer actieve rol in het Comité wordt toegedicht door zijn hagiografen, komt zijn naam niet voor in het werk van Albert Henry. Deze actieve rol zal toch niet bijzonder overdreven zijn, want hij was, naast Edward Anseele en Louis Bertrand, één van de enige drie socialistische genodigden in Loppem. Na die onderhandelingen werd hij één van de allereerste socialistische ministers in de Belgische geschiedenis²⁷⁶, naast Emile Vandervelde en Edward Anseele.

6.2 De Bevoorradingdienst: staatse prijscontestatie

6.2.1 “La préoccupation dominante”: lage en stabiele prijzen

In de inleiding van het bijzonder lijvige *Rapport Général sur l'activité des Services du Ravitaillement du 11 novembre 1918 au 1er Septembre 1921*, vat Wauters samen wat de centrale doelstelling was van de Bevoorradingdienst.

Les efforts qui ont été tentés ont pris les formes les plus variées et, si rien de neuf a été imaginé, rien non plus, de ce qui fut tenté à l'étranger, n'a été négligé pour amener ou maintenir le prix de vie à un taux raisonnable. La préoccupation dominante de nos efforts a été de stabiliser, le mieux possible, le prix des choses, et au lendemain de l'armistice, quand le pays se trouva devant les plus grandes difficultés en toute matière, d'éviter des soubressauts qui eussent pu

²⁷⁵ *La Noble Vie de Joseph Wauters*, Brussel: L'Eglantine, 1929, p. 24.

²⁷⁶ In vredestijd welteverstaan. Vandervelde was tijdens de oorlog reeds toegetreden.

jeter ce trouble au sein des masses et empêcher la reprise de l'activité nationale dans une atmosphère de confiance et de paix relatives.²⁷⁷

Deze inleiding is veelzeggend om drie verschillende redenen. Wauters onthult hier dat de Belgische regering zich ten volle bewust was van het conflictpotentieel dat de prijsstijgingen vervatten, en het ontwrichtend karakter dat eventuele schaarste-geïnspireerde *soubressauts* konden hebben (zie ook brief § 3.5.2).²⁷⁸ Gita Deneckere toonde in haar doctoraat *Sire, het volk mort* reeds aan hoe centraal de honger figureerde in de bezorgdheden van de Belgische elites.

“Het valt op hoezeer dit thema bepalend werd geacht voor het uitbreken van oproer, veel bepalender in ieder geval dan revolutionaire intenties van links of extreem-links. Hongeroproer zou in het machtsvacuüm van de onmiddellijke naoorlog immers tot revolutionaire resultaten kunnen leiden.”²⁷⁹

Uit alle bronnen blijkt dus hoezeer de prijsstijgingen niet alleen de hiërarchie der problemen van burgers, maar ook van de elites domineerden. Ten tweede, Wauters vertaalde hier wat in essentie het enige programma van alle naoorlogse regeringen (én politieke partijen) was, nl.: het economisch herstel van het land, “la reprise de l'activité nationale”, en de materiële lotsverbetering van de burgers. Ook bij het BWP primeerde het nationaal economisch herstel op het realiseren van het socialistisch programma (waaraan in de vorm echter geen afstand van gedaan werd).²⁸⁰ De lotsverbetering van de arbeiders was prioriteit. Tot slot, Wauters stelt expliciet dat het doel niet enkel redelijke, maar ook stabiele prijzen was. Dit toont aan hoezeer niet alleen de absolute prijzen, maar ook de relatieve prijsbewegingen een belangrijke politieke factor waren in het garanderen van een zekere politieke stabiliteit. We beschreven dit in § 3.4.3 als het installeren van *bourgeois*-voorspelbaarheid in het dagelijkse leven.

²⁷⁷ Joseph Wauters, ‘Introduction,’ in: Ministerie van Industrie, Arbeid en Bevoorrading. *Rapport Général sur l'activité des Services du Ravitaillement du 11 novembre 1918 au 1er Septembre 1921*, Jette: Imprimerie Veuve Corneille De Clercq, 1921, p. 1-2.

²⁷⁸ Wauters had reeds eerder in een brief aan de koning blijk gegeven van dit bewustzijn (cf. 3.5.3)

²⁷⁹ Gita Deneckere, *Sire, het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940*. Gent: onuitgegeven proefschrift, Universiteit Gent, 1993-1994, p. 425.

²⁸⁰ Wim Nies, *In de Ban van*, p. 130-134.

6.2.2 Prijscontestatie op drie niveaus

De hele *raison d'être* van de Bevoorradingdienst was dus: redelijke, en stabiele voedselprijzen. Dit doel heiligde de interventies in “les formes les plus variées”. In essentie lieten “les formes les plus variées” zich ruwweg samenvatten als drie interventies op drie niveaus op de prijzen in te grijpen:

- A. op het niveau van de grenzen: door middel van een licentiesysteem voor import en export van goederen.
- B. op het niveau van de voorraden: door middel van invoer uit Noord-Amerika, opeising van binnenlandse voorraden, en de bouw van een gigantische koelopslagplaats in de Antwerpse haven
- C. op het niveau van de verdeling: door middel van wettelijke maximumprijzen.

6.2.2.1 *Licentiepolitiek: een breuk met het vooroorlogs beleid*

Dit licentiesysteem markeerde een opmerkelijke verandering t.a.v. het vooroorlogs beleid. Waar het vooroorlogse beleid vooral de binnenlandse producenten wou beschermen, moest het nieuwe licentiesysteem in de eerste plaats de belangen van de consument dienen. Waar het vooroorlogs beleid hogere prijzen beoogde, moest het naoorlogs beleid juist lagere prijzen teweegbrengen. Zodoende werd de import nagenoeg vrijgelaten, terwijl de export van nagenoeg alle binnenlandse “eetwaar van allen aard” aan het systeem onderworpen was. Ook een hele reeks andere producten, zoals zeep, lucifers, tabak en schoenen was aan het systeem onderworpen. Het licentiesysteem kwam in essentie vaak neer op een uitvoerverbod. In het geval van aardappelen en suiker (producten met een binnenlands surplus) werd de uitvoerlicenties gekoppeld aan voorwaarden die moesten garanderen dat er voldoende én goedkope voorraden in België bleven.²⁸¹ Suikersmokkel was – omwille van de hogere prijzen in het buitenland - een reëel probleem, en de reden dat in 1920 ondanks de goede oogst, terug een suikerrantsoen werd ingesteld.²⁸² Voor steenkool, ook een surplus-product werd een gelijkaardige licentiepoltiek gevoerd. De steenkoolproductie was nauwelijks aangetast tijdens de oorlog omdat het een waardevolle industrie voor de bezetter

²⁸¹ Ministerie van Industrie, Arbeid en Bevoorrading, *Le Régime des Licences en Belgique*, Jette: Imprimerie Veuve Corneille De Clercq, 1921.

²⁸² *Rapport Général*, p. 268-309.

was.²⁸³ Deze steenkoollicenties vielen echter onder het ministerie van Economische zaken, o.l.v. Henri Jaspar. Daarnaast bleven de vooroorlogse douanetarieven het eerste anderhalf jaar ongewijzigd (wat gezien de inflatie een drastische verlaging betekende). Het douanetarief werd daarna wel verhoogd, maar nog altijd niet aangepast aan de inflatie.²⁸⁴ Ook zo verdween er protectionistische druk op de prijzen.

Dit resulteerde in een explosieve toename van de invoer van vlees (+410% t.a.v. 1908) en zuivelproducten (+723% t.a.v. 1908).²⁸⁵

6.2.2.2 *Bevoorrading: tarwe, Regeeringsboter en corned beef*

In de periode van mei 1919 tot augustus 1921 voerde de Bevoorradingdienst zo'n 2,5 miljoen ton voedingswaren in.²⁸⁶ Veruit het overgrote deel daarvan was tarwe uit Noord-Amerika (zo'n 2,2 miljoen ton).²⁸⁷ Op een verre tweede plaats stond de invoer van slachtvee (zo'n 28 5000 ton in de periode van 1919-1920). Het departement eiste in 1919 en 1920 ook de volledige inlandse graanoogst op.²⁸⁸ Ook de ganse suikerproductie werd opgeëist en gereguleerd. Suikervoorraden mochten de fabrieken enkel verlaten mits toestemming van het ministerie. In feite werd daarmee het beleid van de *Zuckerverteilungsstelle* tijdens de oorlog verdergezet. De Dienst zorgde ervoor dat allereerst de voorraden voor de "consommation de bouche" verzekerd waren, en vervolgens de voorraden voor de stroop-, confituur- en chocoladefabrikanten. Daarnaast waren er ook nog de Handelsdiensten: een commerciële overheidsdienst die de functie van groothandelaar vervulde door a) liquidatie van oorlogsstocks en b) invoer van boter, melk, Bahia-koffie, rijst maar ook *corned beef*. Doel

²⁸³ Dirk Luyten, 'Post-war Economies (Belgium),' in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Berlin: Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.3.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_belgium.

²⁸⁴ Peter Scholliers. *Loonindexering en Sociale Vrede*. Brussel: Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis VUB, 1985, p. 83-84.

²⁸⁵ Scholliers, 'Oorlog en voeding,' p. 41.

²⁸⁶ Dit heb ik kunnen berekenen ahv. volgende cijfers uit het *Rapport Général*: 2,2 miljoen ton tarwe; 124.132 ton meel; 130.000 ton rogge; 15.000 ton gerst; 28.481 ton vee; 37 ton schapen; 626 ton aardappelen = 2.469.775 ton.

²⁸⁷ Idem, p. 226-267, p. 540-541.

²⁸⁸ Idem, p. 144-147.

was om zo de marktprijzen te doen dalen, o.a. door het publiek dmv. advertenties in kranten (Carré du Ravitaillement) warm te maken voor deze producten.²⁸⁹ Zo verkochten de Handelsdiensten in de periode van januari 1920 tot mei 1921 3.895 ton Regeeringsboter aan zeer lage prijzen.

Tot slot, een bijzonder belangrijke interventie was de bouw van een koelopslagplaats in de Antwerpse haven die zo'n 8.000 ton ingevroren vlees (Entrepot Frigoferique) kon herbergen. De bouw van deze koelopslagplaats werd aangevuld door een net aan regionale koelopslagplaatsen doorheen het land.²⁹⁰ Dit nieuwe product moest het binnenlandse vleesdeficit opvangen, en vermijden dat al het inheems vee geslacht zou worden. De Parijse overheid had een gelijkaardige interventie tijdens de oorlog gedaan om de vleesschaarste op te vangen.²⁹¹ In Groot-Brittannië was bevroren vlees reeds langer ingeburgerd als een goedkoper alternatief voor de arbeiders. Ook dit markeerde een breuk met het vooroorlogse beleid. Voor de oorlog was de invoer van bevroren vlees in België immers nog een heikele politieke kwestie. De invoer van dit soort vlees werd lange tijd verhinderd door hoge taksen en strenge hygiënevoorschriften - dit om de binnenlandse veeboeren te beschermen. België was voor vlees immers nagenoeg zelfvoorzienend (cf. tabel 1). Deze wettelijke hindernissen waren een grote ergernis van de linkerzijde. Goedkoper vlees voor de arbeiders was voor hen een belangrijke verzuchting.²⁹² Zo zou Joseph Wauters n.a.v. het debat over de oorzaken van de levensduurte in 1912 al de volgende woorden in de Kamer spreken:

“Si la viande congelée était introduite en Belgique, la classe ouvrière, qui actuellement se jette sur la viande de cheval, consommerait avec délices cette viande de l'Argentine; bientôt elle aurait pris l'habitude d'en manger, car il ne

²⁸⁹ Idem, p. 379-402.

²⁹⁰ Idem, p. 403-451.

²⁹¹ Thierry Bonzon, 'Consumption and Total Warfare in Paris (1914-1918),' in: Frank Trentmann en Just (eds.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, p. 55.

²⁹² De bevroren vleeskwestie was een centraal onderwerp in de debatten over de levensduurte in het parlement in 1912 (cf. § 2.3.3). Zie de debatten n.a.v. de interpellaties van Daens, Bertrant, Wauters, Persoon en Augusteyns "sur les causes de la cherté des vivres": PHK, 1911-1912, 16, 17, 18, 24, 25, 26/1/1912.

faut pas oublier qu'il y a des ouvriers qui ne connaissent pas même le goût de la viande."²⁹³

Ditzelfde punt werd ook door alle andere interpellanten van de BWP én Liberale partij herhaald. Na de oorlog konden al deze maatregelen echter doorgeduwd worden, evenals het publiek initiatief voor de bouw van een gigantische koelopslagplaats genomen worden.

Het product leek echter niet onmiddellijk op de gunst van de bevolking te kunnen rekenen. Zo schreef men in 1921 dat het verlies geleden door (of de subsidie gegeven aan) de Koel- en Vriesdiensten gebillijkt was "door de noodzakelijkheid, onder het publiek een verbruiksartikel te brengen, waarvan het zich wars toonde, onder den invloed van een belachelijk vooroordeel dat hem het bevroren vleesch voor minderwaardig deed aanzien."²⁹⁴ De Koel- en Vriesdiensten herbergden dan ook een propagandadienst die de consumenten van de kwaliteiten van dit vlees moest overtuigen.²⁹⁵ Dit toont aan de naoorlogse provisiepolitiek niet enkel een kwestie was van absolute kilocalorieën, maar evengoed een belangrijke culturele component vervatte.

6.2.2.3 *Maximumprijzen: rechtstreekse prijscontestatie*

Wauters intervenieerde ook rechtstreeks op de prijzen zelf door middel van maximumprijzen. Hoewel maximumprijzen in de negentiende eeuw op lokaal niveau niet ongebruikelijk waren, was dit – met uitzondering van enkele weken in 1914 – de eerste maal dat dit op *nationaal* niveau gebeurde. Uit een analyse van de ministeriële besluiten blijkt dat deze politiek het langst (tot ver in 1921) van kracht bleven voor de brood, vlees, en suiker.²⁹⁶ Voor andere producten (boter, confituur en siroop) werd deze politiek vrij snel weer opgegeven (in het voorjaar van 1919). In het geval van brood was dit logisch, aangezien het product van oogst tot verkoop door de staat was gemonopoliseerd (ook de prijzen van het gist, en de restproductie tarwegries en zemelen waren vastgelegd). Hetzelfde gold voor de suikerproductie. Ook de prijzen van bruine suiker, candis-suiker en melasse (voor op het brood) waren vastgelegd. Verder waren de kleinhandelsprijzen van quasi alle stukken vlees

²⁹³ PHK, 1911-1912, 17/1/1912, p. 481.

²⁹⁴ PDK, 1920-1921, nr. 372.

²⁹⁵ *Rapport général*, p.

²⁹⁶ *Rapport général*, p. 328-371.

bepaald: “stukken om te roosteren of te bakken; stukken om te stoven of te braden; stukken om te stoven of te braden; stukken om te koken; gehakt vleesch; gesmolten en ongesmolten vet”.²⁹⁷ We kunnen besluiten dat de maximumprijzen slechts voor een zeer beperkt aantal producten werden opgelegd. Samen verschaften deze producten wel minstens de helft van de dagelijkse portie benodigde calorieën aan de modale Belg.²⁹⁸

6.2.3 De Broodkwestie: een politiek probleem

Uit het beeld dat we schetsten, blijkt dat de gevoerde prijscontestatie zeer geconcentreerd was op een heel beperkt aantal producten: brood, vlees, suiker en boter. In feite was de interventie nog veel geconcentreerder. Veruit de belangrijkste interventie (zowel in tonnage, franken als geleden verlies) was die op de broodprijs.

6.2.3.1 *Ons dagelijks brood*

Dat was niet zonder reden. Uit cijfers van Yves Segers blijkt dat broodgranen aan de vooravond van de wereldoorlog minstens 2/5 van de dagelijkse calorieën verschaften.²⁹⁹ Peter Scholliers stelt dat dit voor een volwassen man in 1910 zowat de helft moet zijn geweest.³⁰⁰ Brood, en meer bepaald wit tarwebrood was aan de vooravond van de oorlog dus veruit het belangrijkste product in het Belgische dieet. Brood was dan ook omnipresent in het dagelijks leven: het vergezelde de Belg van het ontbijt, naar het werk tot aan het slapen. Over een halve eeuw tijd waren Belgen ook meer én beter brood gaan eten.³⁰¹ De massale invoer van tarwe uit Amerika (de “Agricultural Invasión”) had de andere graansoorten (spelt, boekweit, masteluin, en rogge) naar de veevoedermarkt gedreven.³⁰² België was in 1913 maar voor ¼

²⁹⁷ KB 21/1/1919.

²⁹⁸ Peter Scholliers, ‘Verschuivingen in het arbeidersconsumptiepatroon, 1890-1930,’ *BTNG*, (13)1982, 2-3, p. 291.

²⁹⁹ Yves Segers, *Economische groei en levensstandaard. De ontwikkeling van de particuliere consumptie en het voedselverbruik in België, 1800-1913*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2003, p. 268-269.

³⁰⁰ Scholliers, loc. cit.

³⁰¹ Segers, idem, p. 259.

³⁰² Idem, p. 258, p. 356-357.

zelfvoorzienend in zijn broodgraanvoorziening.³⁰³ De overige $\frac{3}{4}$ werden uit Noord-Amerika ingevoerd. Het leeuwendeel van wat het NHVC tijdens de oorlog zou invoeren was dan ook tarwe (2,3 miljoen ton, of zo'n 59% van de totale invoer door het Comité).³⁰⁴ Dit was echter nog altijd minder dan wat voor de oorlog per *jaar* werd ingevoerd.³⁰⁵ De broodrantsoenering viel tijdens de oorlog dan ook snel terug naar minder dan *de helft* (250 gram) , en in bepaalde periodes naar minder dan $\frac{1}{3}$ (190 gram) van wat een volwassen man in 1910 consumeerde, zo'n 660 gram.³⁰⁶ Het dagelijks brood verschafte niet alleen de dagelijkse calorieën, maar reguleerde ook de koopkracht.³⁰⁷ Uit de cijfers die we hebben uit de periode voor de wereldoorlog, kunnen we afleiden dat de brooduitgaven in de meeste families nog altijd *minstens* $\frac{1}{10}$ van de totale uitgaven in beslag namen, maar dat bedrag zal in veel (minder kapitaalkrachtige) gevallen nog hoger hebben gelegen.³⁰⁸ Ter illustratie: brood was als uitgavepost evenwaardig aan de uitgaven voor de huishuur. De Agrarische Invasie had wel geleid tot een depressie van de broodprijzen. Met dit vrijgekomen budget kon meer vlees, zuivel en suiker worden geconsumeerd. Er werd echter niet minder maar meer brood geconsumeerd. Brood reguleerde de koopkracht omdat het iets was waarop de Belg niet bespaarde. Het is daarom dat een stijging van de broodprijs een bijzonder ingrijpende invloed uitoefende op het dagdagelijkse leven van de Belgen.

In mei 1919 publiceerde het ministerie van Arbeid, Nijverheid en Bevoorrading de prijzen van 22 producten in 1914, 1918 en 1919. Ik heb ervoor gekozen om de prijzen in absolute

³⁰³ Zelfvoorzieningsgraad 28%, Segers, op. cit., p. 357.

³⁰⁴ Henry, *Oeuvre*, p. 150.

³⁰⁵ 2 827 683 ton in het jaar 1908. Cijfer uit: Scholliers, 'Oorlog en voeding,' p. 41.

³⁰⁶ Idem, p. 36. Scholliers, 'Verschuivingen' p. 291.

³⁰⁷ Idem, 353.

³⁰⁸ Over het precieze aandeel van brood in het totale bestedingspakket bestaan niet echt sluitende gegevens. Uit de cijfers van Yves Segers leid ik in 1913 een aandeel van 8% af voor *granen* in de *totale* particuliere consumptie; het zou hier dus over een gemiddeld gezin dat alle zaken in Segers' rekeningen ook aankoopt; dat is een weinig waarschijnlijke assumptie, daarenboven was brood duurder dan granen, p. 515. Segers publiceert ook een onderzoek over het consumptiepatroon bij arbeiders in Gent. Daaruit blijkt dat in een Gent arbeidersgezin in 1910 de brooduitgaven 12,3% van de totale uitgaven, ongeveer evenveel als de huur (12,4). *Economische groei en levensstandaard*, p. 254.

termen weer te geven, omdat dit een betere impressie geeft van de *prijsservaring* van consumenten.

Tabel 6: Prijzen verschillende producten in België, 1914, 1918, en 1919³⁰⁹

Hoogste prijs dat jaar, in fr.	1914	1918	1919
Brood, kg			
Brussel	0,32	0,88	0,8
Luik	0,37	0,80	0,80
Gent	0,32	0,75	0,7
Boter, kg.			
Brussel	3,6	40	18
Luik	3,6	48	17
Gent	3,4	45	17
Ei, stuk			
Brussel	0,11	1,6	0,6
Luik	0,10	2,25	0,55
Gent	0,11	1,4	0,5
Rundvlees, rumpsteak, kg.			
Brussel	3,5	28	12
Luik	3,5	28	11
Gent	3,6	25	14
Aardappelen, kg.			
Brussel	0,15	3,5	0,3
Luik	0,2	5,5	0,4
Gent	0,13	5,5	0,4

De prijs van één van de grootste uitgaveposten én belangrijkste caloriewerschafter steeg in een periode van 50 maanden dus met meer dan het dubbele. Consumenten konden niet uitwijken naar andere producten, want die stegen zo mogelijk nog harder. De prijsstijgingen verhullen daarenboven dat het oorlogsbrood ook nog eens van steeds slechtere kwaliteit werd (gemaakt van aardappelmeel en veevoeder).³¹⁰ Zo schreef de Vooruit in 1918 over het oorlogsbrood: “het brood dat wij moesten eten was slecht, archi slecht, en op zekere

³⁰⁹ *Revue du Travail*, 20(1919), 4, p. 295-296.

³¹⁰ Scholliers, ‘Oorlog,’ p. 39.

oogenblikken zelfs niet etelijk”.³¹¹ Dit verklaart waarom de Broodkwestie één van de meest prangende naoorlogse politieke problemen was.

6.2.3.2 *Een nationaal graankartel*

Om dit probleem op te lossen monopoliseerde Wauters de graanhandel van oogst tot brood. Hij installeerde in feite een nationaal graankartel, waarbij d.m.v. maximumprijzen (in klein- en groothandel) zowel getracht werd (a) de winstmarges van handelaars en producenten in te perken, als (b) de lonen van bakkers en molenaars voldoende hoog te houden. De aankoop werd gecentraliseerd in twee Aankoopcommissies; voor “uitheemsch” en “inheemsch” graan. In totaal werd zo’n 2.870.177, 842 ton aan broodgranen (en een beetje meel)³¹² aangekocht over een periode van zo’n 2,5 jaar. Kwantitatief was dat dus een veel grotere inspanning dan die van het Nationaal Comité, die 2,3 miljoen ton broodgranen invoerden over een periode van 4,5 jaar. Vanzelfsprekend gebeurde dit in veel gunstigere omstandigheden: er waren geen blokkades, de wereldproductie nam toe, en de regering beschikte vrij over haar fondsen. Toch is het illustratief hoeveel een verandering in toon en zelfbeschrijving kan veranderen aan een historische erfenis. De herinnering aan de staatse Bevoorradingdienst is nagenoeg onbestaande, terwijl die in essentie hetzelfde deed als het burgerlijke Nationaal Comité, die als ‘weldoeners’ wel een centrale, positieve plek in onze herinneringscultuur wisten te veroveren.

Tot slot, het is van belang in te zien dat het een operatie was die draaide op private ondernemingen. In de Aankoopcommissies zetelde de grote vooroorlogse graancommerçanten naast ambtenaren van het ministerie. De overslag en vervoer werd verzorgd door een officieel erkende coalitie van graanhandelaars, verzameld in de “Groupement des Grains”. Zij verdeelden het graan, volgens een ratio bepaald door het ministerie, over de Belgische Coöperatie van Molenaars. Alle industriële molenaars (78) van het land hadden zich verzameld binnen deze coöperatieve, en kregen een

³¹¹ Bij het stopzetten van hun activiteiten werd zo’n 331 000 ton graan nagelaten, voldoende graan tot in september 1919.

³¹² Dit cijfer betreft dus niet alleen de invoer. Van dit cijfer was 124 132 ton meel (uit Amerika), 211 350 ton afkomstig van de binnenlandse oogst. Waarschijnlijk zit hierin inbegrepen ook de 331 00 ton die het NHVC naliet. Al het overige graan kwam uit Noord-Amerika. PDK, nr 240, 1921-22, en *Rapport Général*, p. 130-266.

exclusiviteitscontract. De bakkers bleven vrij maar kregen een eigen molen toegewezen binnen hun provincie. Het beleid betrof dus een ook rationalisering en centralisering van productie, die een zo laag mogelijke kostprijs moesten garanderen.

6.2.3.3 *Wit brood willen we hebben*

Het objectief was niet enkel meer, maar ook *beter* brood. Bij de bevrijding werd onmiddellijk beslist dat het „pain fait de farine intégrale” vervangen zou worden door een *grijs* brood, (gemaakt van meel, gezeefd aan 80 procent). Dit “grijsachtig brood” viel niet in de smaak van de bevolking, die sinds 1915 geen wit brood meer had gegeten, en volgens de Vooruit sinds de Wapenstilstand “er op verlekkerd was - en niet zonder reden- zoodra de wapenstilstand kwam, goed, smakelijk, en *wit* brood te eten”.³¹³ Met de massale graaninvoer uit Amerika waren de Belgen, net als in andere Europese landen, gehecht geraakt aan wit tarwebrood. Voor de oorlog aten de Belgische arbeiders alleen wit brood.³¹⁴ Dit was niet alleen een kwestie van graansoorten, maar ook van productieproces. Niet alle tarwebrood was wit brood. Wit brood werd gemaakt van de grondstof bloem, en die werd verkregen door het zeven van gemalen tarwe, waarbij de kiemen en zemelen werden afgescheiden. Bij dit proces ging zowat ¼ van de oorspronkelijke grondstof verloren. Dit productieproces werd tijdens de oorlog dan ook als te verspillend gezien, en dat ging ten koste van het wit brood voor een meer gevezeld brood. Deze ontwikkeling ging echter gepaard met een groot gevoel van verlies onder de bevolking. Wit brood was voor de oorlog (net als in andere landen) niet alleen een product dat als een “verworvenheid”, maar simpelweg “lekkerder” werd beschouwd. Deze positieve associatie werd vanzelfsprekend alleen maar versterkt toen het product tijdens de oorlog helemaal van de markt verdween. Wit brood werd een staatszaak. Hoewel er eind maart 1919 voldoende graan in het land was en de broodrantsoenering opgeschort kon worden, schreef minister Wauters: “la question importante qui se pose est celle du prix élevé du pain qui ne permet pas encore, aux classes ouvrières d’acheter du pain blanc”.³¹⁵ Als “brood willen we hebben” de slagzin van de bevolking was tijdens de oorlog, dan was “WIT brood willen we hebben” die van in de naoorlog.³¹⁶ Een ministerieel besluit op 31 mei zou hieraan uiteindelijk tegemoetkomen, en de toestemming geven om meel te builen

³¹³ *Vooruit*, 18/5/1919.

³¹⁴ Segers, *Groei*, p. 83-84.

³¹⁵ *Rapport Général*. p. 56.

³¹⁶ *Le Peuple*, 5/3/1919, 4/6/1919. *Vooruit*, 18/5/1919.

a rato van 75%, en dus wit brood te produceren. Een bruuske verslechtering van de wisselkoers in de eerste maanden van 1920 deed de totale kostprijs van een kilo wit brood echter stijgen tot 1,20 frank - terwijl de maximumprijs op dat moment 0,85 fr. was. Deze kwestie figureerde dan ook centraal op de eerstvolgende ministerraad. Liberaal minister van Buitenlandse Zaken Paul Hymans, gaf aan welke grootorde de broodprijs had: „le problème est d'ordre politique plutôt que d'ordre économique”.³¹⁷ De broodprijs was de politieke prijs bij uitstek. De vraag op wie deze hogere kostprijs verhaald moest worden, spleet de regering in twee kampen: zij die de consument (Jaspar (KP), Franck (LP): “la politique financière du Gouvernement est excessivement dangereuse”) en zij die de staat (Hymans (LP), Pouillet (KP), : “la charge qu’assumerait l’Etat en supportant une partie du prix de revient du pain sera, en dernière analyse, moins lourde que celle qu’occasionnerait inévitablement une augmentation de salaires ou une grève”) wouden doen betalen. Voor de uiteindelijke beslissing werd besloten te wachten tot zitting in de Kamer. Henri Jaspar besloot immers dat “la question est trop grave pour être résolue au pied levé”.³¹⁸ Na twee parlementaire zittingen werd uiteindelijk besloten om een wit brood aan 1,25 fr, een lichtbruin brood, genaamd “menagiebrood” of huishoudbrood (gebuid aan 80%), aan 1 fr., en een “volbrood” (volkoren) aan 0,93 fr. te verkopen. Dat betekende dus dat de overheid vanaf nu brood *onder* de kostprijs zou gaan verkopen. Dat markeerde een breuk met het Komiteitsbeleid, dat het brood nooit onder de kostprijs verkocht. Op heel deze operatie leed het departement dan ook een geschat verlies van 439 218 721,65 frank.³¹⁹

Wauters verzekerde de Kamer tot slot dat het huishoudbrood geenszins een terugkeer naar het zwarte oorlogsbrood betekende, en dat het een zeer goed en voedzaam brood zou zijn. Uit de debatten in de Kamer blijkt echter al hoeveel weerstand deze beslissing opriep onder de bevolking Zo stelde Henri Leonard (BWP, Charleroi):

“L’émotion est grande chez les travailleurs ... Pourquoi avoir plusieurs qualités? Vous allez encore créer une inégalité entre les Belges. Ceux qui ont gagné trop facilement de l’argent pendant ou après la guerre pourront se procurer du pain blanc, tandis que les pauvres diables dont les salaires ne sont pas même

³¹⁷ ARA, *Ministerraad*, 2/2/1920.

³¹⁸ PHK, 1919-1920, 3/2/1920, p. 251-262.

³¹⁹ PDK, 1920-1921, 17/5/1922, nr. 240.

suffisants pou leur permettre de se vêtir seront condamnés à manger du pain gris.”³²⁰

De verschillende broodsoorten verbeeldden in de naoorlog dus een zeer duidelijke en tastbare ongelijkheid tussen Belgen. We wezen er hierboven reeds op hoezeer juist die zichtbaar en tastbaarheid van een ongelijkheden in tegenstellingen kon transformeren (cf. § 3.2). De regering leek deze hete adem ook te voelen en keerde dan ook snel op haar stappen terug, met een zo mogelijk nog radicalere maatregel. Vanaf 1 mei kondig ze het “het regiem van ’t vol brood” aan: de productie van wit brood werd verboden. Ook de productie van patisserie, waarbij bloem noodzakelijk was, werd strikt gereguleerd en beperkt: taarten, koeken en “versch pasteigebak” mochten slechts drie dagen per week verkocht worden.³²¹ Minister Wauters motiveert:

“Doch, zou het onuitstaanbaar zijn, op het oogenblik, dat de gansche bevolking zich gaat bevinden onder het regiem van ’t vol brood, te bestatigen dat er dagelijks in de steden, de tea-rooms, de dancings, zekere categorieën van burgers zijn, welke zonder maat de kostelijkste en zeldzaamste eetwaren verbruiken.”³²²

Het argument was dat de grondstoffen ten volle benut moesten worden in tijden van een verslechterende wisselkoers, stijgende graanprijzen en koortsige concurrentie op de markt voor Amerikaans graan. Maar ook dit besluit was gedrenkt in een idee van “égalité dans la souffrance”. De burgers moesten een offer brengen, en daarbij moesten de welgestelden zich even gedisciplineerd opstellen als de minder welgestelden. Echter, dit regime was geen lang leven beschoren. Een koninklijk besluit van 9 augustus herstelde het oude broodregime. Economische omstandigheden werden ingeroepen, maar uit de motivering van de wet lijkt vooral de weerstand van de bevolking een beslissende factor te zijn geweest. Het oud regime werd terug ingevoerd en bleef geldig tot in augustus 1921.

“Bovendien werd het stelsel van het eenig brood, ondanks onze pogingen en het advies der meest bevoegde artsen, niet overal met genoeg door de bevolking aangenomen. Ziende hoe sommige weinige nauwgezette bijzondere

³²⁰ PHK, 1919-1920, 12/2/1920, p. 328.

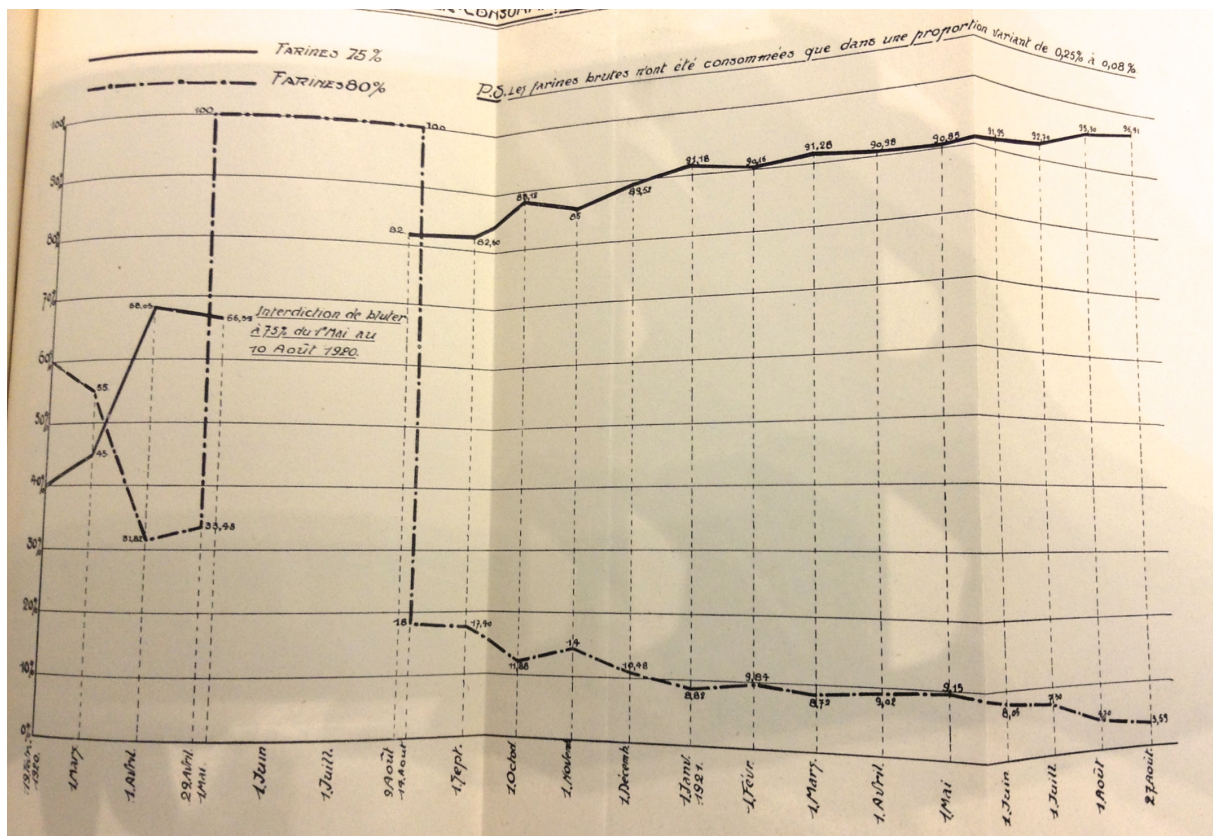
³²¹ *Rapport Général*. p. 149-150; p. 163-164.

³²² KB 29/4/1920, Staatsblad 1/5/1920.

personen en broodbakkers het Regeeringsmeel builden om er wit brood van te maken, dat soms meer dan 2 frank het kilogram verkocht werd, was de bevolking op sommige plaatsen ... er door aangedaan en vergde ze, 't geen ze noemt: beter brood.³²³

Deze hele saga toont aan dat provisiepolitiek niet louter een kwestie was van benodigde kilocalorieën om biologisch te functioneren: volkoren brood was even voedzaam. Het was even goed een culturele kwestie. Zo was wit brood – dat als lekkerder, mooier, *beter* werd beschouwd –niet louter een ‘calorieverschaffer’. Het was voor de Belgische bevolking in de naoorlog een belangrijke betekenaar van welstand én ongelijkheid. Zo blijkt uit een grafiek van de Bevoorradingsdienst dat, vanaf moment dat er wit brood beschikbaar was, het huishoudbrood nauwelijks nog geconsumeerd werd – ondanks dat merkelijke prijsverschil.

Grafiek 6: Consumptie wit en bruin brood, 1920-1921³²⁴

³²³ KB 9/8/1920, Staatsblad 11/8/1920.

³²⁴ Rapport Général, p. 151.

6.2.4 Einde van de Bevoorradingdienst, of toch niet

Op 20 november 1921 vonden de eerste verkiezingen plaats volgens de hervormde grondwet (AES en een hervorming Senaat). Liberalen (-1 zetel) en socialisten (-2 zetels) verloren licht tegenover de verkiezingen in 1919. De katholieken boekten een vooruitgang van maar liefst 7 zetels. Deze verkiezingen betekenden het definitieve einde van de socialistische hoop om d.m.v. verkiezingen de absolute meerderheid te behalen.³²⁵ Het betekende ook het definitieve einde van de regeringen van Nationale Unie. Er werd een liberaal-katholiek kabinet opgetuigd onder leiding van de partijloze extraparlementair George Theunis. In zekere zin was dit 'zakenkabinet' de ultieme consolidatie van de machtsovername na de wereldoorlog door de industrieel-bancaire elites.³²⁶ Christendemocraten en flaminganten werden grotendeels aan de kant geschoven. Deze nieuwe regering zette de definitieve liquidatie van de Bevoorradingdienst in. Het ministerie van Nijverheid, Arbeid en Bevoorrading werd terug het ministerie van het Nijverheid en Arbeid. Het is verleidelijk om dit te koppelen aan de ideologische signatuur van deze regering, de eerste naoorlogse coalitie *zonder* socialisten. Dit stemt echter niet overeen met de realiteit.

Zo was de Bevoorradingdienst eind 1920 al gestopt met de invoer van vee. De Handelsdiensten hadden quasi alle andere activiteiten (verkoop koffie, *corned beef*, huishoudspullen) eind 1920 grotendeels afgebouwd. In juni 1921 stopten ze ook de verkoop van Regeeringsboter. In augustus 1921 begon de geleidelijke vrijlating van de graanhandel. De regering gaf geleidelijk haar graanmonopolie op, ook andere spelers mochten nu graan invoeren. In september voorzag de Dienst nog 80%, in oktober nog 60% en in november nog 40% van het benodigde graan. De Koelopsagplaatsen bleven vanzelfsprekend bestaan, maar de Koel- en Vriesdiensten zouden worden omgezet in een Société Nationale. In het najaar van 1921 werden tot slot ook de maximumprijzen op brood, suiker en vlees gestaag opgeheven. Vanaf 14 augustus 1921 bleef enkel de maximumprijs op braad- en biefstukvlees (vers en bevroren) behouden (KB 12/8/1921). De broodprijs werd vanaf 29

³²⁵ Mieke Claeyss-Van Haegendoren, *25 jaar Belgisch Socialisme. Evolutie van de verhouding van de Belgische Werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940*, Antwerpen: Scriptoria, 1967, p. 193.

³²⁶ Emmanuel Gerard, *De Katholieke Partij in crisis. Partijpolitiek leven in België (1918-1940)*, Leuven: Kritak, 1985, p. 198.

augustus 1921 helemaal vrijgelaten. De suikerprijs werd vanaf 1 november 1921 vrijgelaten (MB 26/9/1921). Wanneer de nieuwe regering-Theunis aankondigde de Bevoorradingdienst definitief te liquideren, en afstand deed van de meest substantiële rechten uit de besluitwet van 5/11/1918 (rantsoeneren, opeisen, en prijszetten)³²⁷, bevestigde ze dus enkel een toestand die reeds voor de verkiezingen was ingezet. Het waren enkel de maximumprijzen op enkele soorten stukken vlees die vervielen met dit besluit.

Wat betreft het licentiesysteem kreeg Wauters echter gelijk. Hij had in de zomer in 1921 verklaard dat “le gouvernement de demain sera obligé de maintenir certaines de ses dispositions, et on les discutera en novembre ou en décembre prochain: on aura le temps”.³²⁸ De regering-Theunis verlengde inderdaad het licentiesysteem (geldig voor o.a. kolen, goud, koren, melk, eieren, suiker, aardappelen) en breidde het zelfs verder uit (naar groenten, fruit en chicorei).³²⁹ Ter argumentatie werd zowel de onvoldoende binnenlandse productie als de ontwaarding van de frank genoemd. In 1922 werd de wet nog eens verlengd. De regering wenste de uitvoervergunningen te behouden voor steenkool, baksteen en dakpannen („zoolang de crisis in de bouwnijverheid zich hevig doet gevoelen”) en nog een aantal voedingswaren. De lage wisselkoers die “de afzet der nationale voortbrengselen naar landen met gunstigeren wisselkoers in de hand (werkte)” bleef het voornaamste argument.³³⁰ Ze beschouwden het vergunningenstelsel dan ook als het „meest geschikte middel” tegen een nieuwe stijging van de levensduurte. In 1923 werd de wet nog eens verlengd (wet 25/1/1923³³¹). Deze wet stelde dat de Koning, na beraadslaging in de ministerraad de in-, uit- en doorvoer van alle goederen mocht regelen. De oorspronkelijke wet werd nu dus uitgebreid naar *alle* goederen. De regering riep de „periodische crisissen” van de wisselhandel als motivering in voor de wet.³³² De wet werd in de kamer met 109 tegen 3 stemmen aangenomen.³³³ Drie liberalen stemden tegen. De liberaal-conservatieve regering-Theunis zag zich dus verplicht de wet op de in- en uitvoervergunningen te

³²⁷ wet 31/12/1921, Staatsblad 1/1/1922.

³²⁸ PHK, 1920-1921, 30/6/1921, p. 1851.

³²⁹ PDK, 1921-1922, 23/12/1921, nr. 18.

³³⁰ PDK, 1921-1922, 20/6/1922, nr. 327.

³³¹ Staatsblad, 25/1/1923.

³³² PDK, 1922-1923, 20/12/1922, nr. 71.

³³³ PHK, 1922-1923, 19/1/1923.

behouden. Deze wet zou in december 1923 nog eens tot december 1925 verlengd worden.³³⁴ Dit bevestigt Scholliers' stelling dat de handelspolitiek de "minst politieke" was.

6.2.5 Evaluatie Bevoorradingdienst

Ik zou het beleid van de Bevoorradingdienst willen evalueren a.h.v. drie bronnen: de begroting, de huishoudbudgetten, en het verloop van de broodprijs

6.2.5.1 *Begroting*

Uit de kwalitatieve bronnen kunnen we afleiden dat provisiepolitiek een belangrijke kwestie was op het nationale politieke niveau. Maar kunnen we ook iets zeggen over de relatieve grootorde van dit probleem binnen het totaalpakket aan problemen? Om hier een antwoord op te formuleren, kunnen we naar de totaalbegroting van de overheid kijken.

Tabel 7: Belgische begrotingen naoorlog, 1919-1922³³⁵

	Begroting Bevoorrading	Totale begroting	Aandeel
1919			
Inkomsten	618	1950	31,7%
Uitgaven	648	6958	9,3%
Balans	-30	-5009	0,6%
1920			
Inkomsten	1844	4558	40,5%
Uitgaven	2958	10359	28,6%
Balans	-1114	-5801	19,2%
1921			
Inkomsten	1301	5183	40,5%
Uitgaven	1036	8325	28,6%
Balans	+265	-3142	0%

³³⁴ wet 27/12/1923, Staatsblad 29/12/1923

³³⁵ B.S. Chlepner. 'Les finances, la monnaie et le marché financier,' in: Ernest Mahaim (ed.), *La Belgique Restaurée: étude sociologique*, Brussel: Lamertin, 1926, p. 403.

1922			
Inkomsten	45	6044	0,74%
Uitgaven	25	8420	0,3%
Balans	+20	-2384	0%

Op basis hiervan kunnen we besluiten dat de Bevoorradingdienst een zeer aanzienlijk overheidsdepartement was, maar met een heel kort bestaan. In 1922 was het aandeel nog maar miniem. Het was ook een ongewoon departement, omdat het zijn eigen inkomsten genereerde. Wie zien echter dat de Dienst er niet in zou slagen om volledig de eigen uitgaven te dekken. In 1920 is de Dienst zo verantwoordelijk voor 1/5 van het totale begrotingstekort. Dit had drie verschillende redenen. Allereerst waren zowel 1919 als 1921 jaren met dalende prijzen, terwijl 1920 een duurtejaar was. Dit vertaalde zich in hogere onkosten. Ten tweede, 1920 was het enige jaar waarin de Dienst twaalf maanden op volle toeren draaide. In 1919 nam ze pas na enkele maanden over van het NHVC. In augustus 1921 waren het grootste deel van de activiteiten reeds stopgezet. Het allerbelangrijkste punt, echter, is dat het grote tekort in 1920 een keerpunt in het beleid van de regering markeerde. De regering zou immers in toenemende mate bereid zijn om voedsel te verkopen onder de daadwerkelijke kostprijs (zoals we hierboven reeds zagen inzake de broodprij). De regering motiveerde dit als volgt:

“De toelage voor het brood, die dus in België voor drie dienstjaren 405 miljoen frank bedraagt, is een offer, dat, na den wapenstilstand, overal in het buitenland werd gebracht om deze onmisbare levenswaar op een prijs te houden, laag genoeg om maatschappelijke onlusten te vermijden.”³³⁶

Dit sluit aan bij andere interventies van de naoorlogse regeringen: ook de materiële wederopbouw en omwisseling van de Duitse merken werden volledig gefinancierd door de Belgische staat - onder het voorwendsel dat al deze kosten uiteindelijk op Duitsland verhaald zou kunnen worden. Dit resulteerde in een gigantische explosie van de overheidsuitgaven - vlak voor de oorlog bedroegen die nog 800 miljoen frank, in 1919 was dat reeds een bedrag van 7 miljard – en overheidsschuld.³³⁷ Het economisch herstel van het land (en zijn

³³⁶ PDK, 1920-1921, 16/6/1921, nr. 372.

³³⁷ Chlepner, 'Les finances publiques,' p. 401.

mankracht) rechtvaardigde voor de regering dit (zeer) los financieel beleid met gigantische tekorten. Dit *deficit spending* werd dus niet enkel toegepast voor de materiële en monetaire opbouw (de klassiek uitgaveposten), maar evenzeer voor een gigantische voedselsubsidie.

6.2.5.2 Huishoudbudget

Voor de huishoudbudgetten, gebruik ik de budgetenquêtes afgenomen bij 848 gezinnen, o.l.v. Armand Julin in 1921, en het onderzoek van Peter Scholliers. Op basis daarvan kunnen drie conclusies trekken: (a) het aandeel van de voedingsuitgaven in het totale budget bleef even hoog als voor de oorlog, maar (b) in 1921 werd er meer gegeten, en (c) daarenboven kwalitatief *beter* gegeten, nl.: iets minder brood, maar meer vlees, suiker, boter en melk. Dit bevestigt het succes van de gevoerde suiker- en vleespolitiek voor veel consumenten, nl. de breuk met het protectionistisch beleid, de aanleg van koelopslagplaatsen *en* de exportrestricties. Dit mag echter niet over het hoofd doen zien dat (a) de broodaankopen in 1921 nog altijd gemiddeld zo'n 16% van het totale budget innamen.³³⁸ Dat was zowaar meer dan het dubbele van wat de huisvesting opeiste. En (b) dat brood nog altijd instond voor minstens 1/3 van de dagelijkse kilocalorieën

Tabel 8: Maandelijks voedselverbruik volwassen man, 1910-1921³³⁹

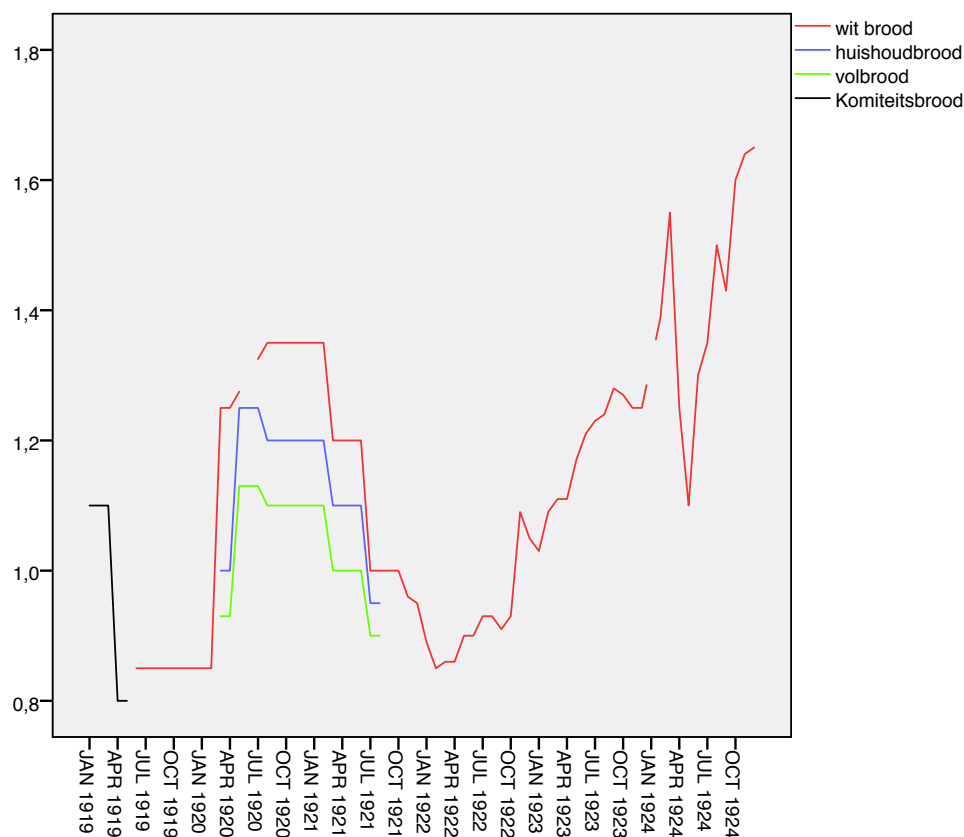
1910			1921		
kg.	%	cal.	kg.	%	cal.
1.508	2.6	2.232	2.123	3.5	3.142
0.848	1.5	2.374	0.713	1.2	1.996
0.758	1.3	5.048	0.690	1.1	4.595
0.953	1.7	8.577	0.781	1.3	7.029
0.645	1.1	974	1.088	1.8	1.643
6.908	12.2	4.559	9.286	15.4	6.129
1.380	2.4	10.364	1.868	3.0	14.029
20.220	35.7	52.572	19.515	32.3	50.739
21.795	38.5	18.526	21.480	35.6	18.258
0.593	1.0	0	0.720	1.2	0
0.435	0.8	0	0.615	1.0	0
0.503	0.9	2.012	1.499	2.4	5.996
56.546	100.0	107.228	60.378	100.0	113.556
		3.574			3.785

³³⁸ Armand Julin, 'Résultats principaux d'une enquête sur les budgets d'ouvriers et d'employés en Belgique (1928-1929),' *Revue de l'Institut International de Statistique*, 2(1934), 1, p. 65.

³³⁹ Scholliers, 'Verschuivingen,' p. 291.

6.2.5.3 Broodprijs

Grafiek 7: Broodprijs 1919-1924³⁴⁰

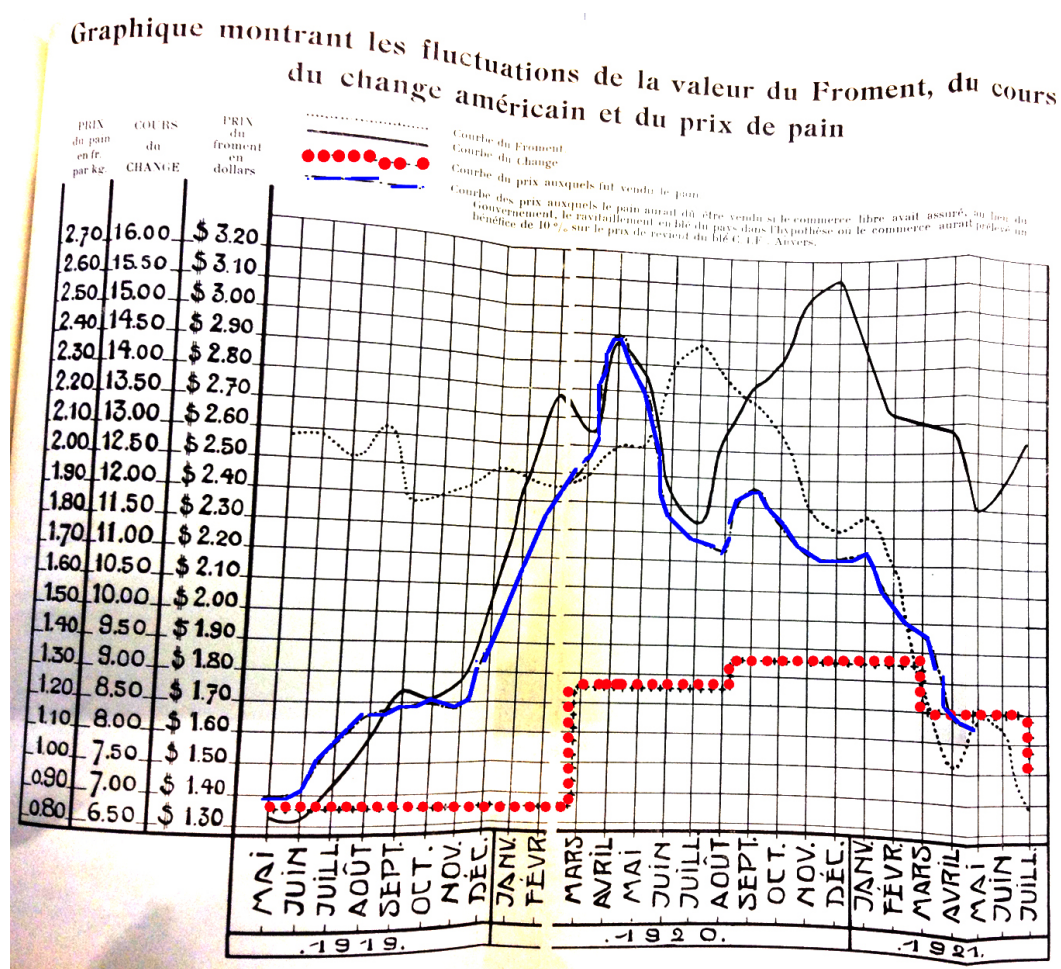
Op basis van deze grafiek zien we dat het vrijlaten van de graan- en broodhandel in 1921 geen onmiddellijk verschil maakte voor de broodprijs, wel integendeel. (Al zouden de inspecteurs van de Bevoorradingsdienst zich ervoor beklagen dat gezien de lage graanprijzen, de broodprijzen nog lager hadden moet liggen.³⁴¹) Dit moet ons doen besluiten dat Wauters de broodprijs tijdens zijn regeerperiode zelfs niet zo extreem laag hield. In vergelijking met de hoogte van het algemene prijspeil (een wit brood kostte gemiddeld 0,26 frank in 1914) lag de broodprijs daar altijd wel iets onder. Tot slot, het Departement publiceerde zelf een grafiek waarin ze weergaf hoe hoog de broodprijs *zonder* een interventie zou zijn geweest. Ik wil hier niet ingaan op of de accuratesse van deze weergave. Het speelde natuurlijk in het voordeel van het Ministerie om de broodprijs-zonder-interventie zo hoog mogelijk voor te stellen. Gezien de hoogte van het geleden verlies, en de doorgedreven

³⁴⁰ Bron: *Bulletin du Ravitaillement*, 1919-1924. Vanaf september 1921 gemiddeld nationaal indexcijfer, vanaf oktober 1923 indexcijfer Brusselse agglomeratie.

³⁴¹ 'Résumé des rapports d'inspection,' in: *Bulletin du Ravitaillement*, 3(1921), 11, p. 222-224.

productierationalisering lijkt het aannemelijk dat de broodprijs zonder interventies inderdaad hoger zou hebben gelegen (en de lonen voor arbeiders in molens en bakkerijen waarschijnlijk lager). Wat we wel met zekerheid kunnen stellen is dat de broodprijs zonder politieke interventie veel minder stabiel zou zijn geweest. Dit bevestigt de stelling dat prijsstabiliteit een minstens even belangrijke politieke bekommernis is als de reële koopkracht.

Grafiek 8: Vergelijking broodprijs, met broodprijs zonder interventie, 1919-1921,³⁴²

Rood = prijs 1 kilo wit brood; blauw = prijs zonder interventie (hypothetisch).

³⁴² Rapport Général, s.p.

6.3 Strafrechtelijke prijscontestatie

De voornoemde interventies waren echter niet de enige vormen van staatse prijscontestatie in de naoorlog. De regering trachtte net zo goed d.m.v. strafwetten de prijzen te contesteren. Het is belangrijk in te zien dat dit net zo goed een vorm van prijscontestatie was als het opleggen van maximumprijzen. In de geciteerde brief van Wauters zagen we reeds dat hij het niet enkel nodig achtte de prijzen te verlagen, maar ook de accapareurs en woekeraars te bestraffen. Hij beschreef het klassieke tweeluik van interventie&repressie. Vanzelfsprekend volgt die repressie deels uit de interventie zelf: zo werd door het invoeren van een maximumprijs het overtreden van die maximumprijs een misdrijf. We zullen in dit hoofdstuk echter zien dat de repressieve prijscontestatie dit type misdrijven ver oversteeg.

6.3.1 De vraag naar wraak: Zeepbaronnen, profiteurs, en “marchands de patates”

Laurence Van Ypersele en Xavier Rousseaux hebben in *La Patrie crie Vengeance!* aangetoond dat er in het bevrijde België een zeer virulente “vraag naar wraak” bestond, die zich vertaalde in een bijzonder gewelddadige “sortie de guerre”.³⁴³ Overal grepen burgerlijke strafacties plaats in de eerste maanden na de bevrijding. Die namen vorm aan in plunderingen en vernielingen van winkels, maar ook in het publiekelijk afscheren van vrouwen aan wie intieme omgang met de Duitse bezetter werd verweten. In december was de orde in het land grotendeels terug hersteld. Het is essentieel in te zien dat niet alleen de politionele (en militaire) repressie van deze volksrechtspraak hier cruciaal was, maar ook de *integratie* van deze “vraag naar wraak” in het judiciair systeem (§ 4.4.2). Incidenten in de periode daarna sproten juist voort uit ongenoegen met invrijheidstellingen of met de trage werking van de gerechtelijke instanties.³⁴⁴ Van Ypersele en Rousseaux toonden verder aan dat deze wraakvraag zich in de eerste plaats richtte tegen “oorlogsprofiteurs” - en dat het

³⁴³ Laurence Van Ypersele, ‘Les violences “populaires,” in: Xavier Rousseaux en Laurence van Ypersele, *La Patrie crie Vengeance! La Répression des inciviques belges au sortir de la guerre 1914-1918*, Brussel: Le Cri Edition, 2008, p. 33-60

³⁴⁴ Van Ypersele, ‘Violences populaires’ p. 57.

geweld tegen hen gepleegd ook veel ernstiger was.³⁴⁵ Van Ypersele stelt dat je dit gezien het merendeel van de verschenen karikaturen in het bezette land tegen de “profiteurs de guerre, marchands de patates, accapareurs, et autres ‘Zeeps’” gericht waren.³⁴⁶ Dit was iets waar Joseph Wauters reeds op alludeerde in 1916: “un peut partout on s’apprête même à faire bonne et prompte justice populaire”.³⁴⁷ De veroordelingen voor economische collaboratie zouden dan ook het overgrote deel van alle veroordelingen voor collaboratie uitmaken.³⁴⁸

Hoewel Van Ypersele en Rousseaux zich in hun onderzoek concentreerden op de gerechtelijke bestraffing van “inbreuken tegen de staatsveiligheid”, vormden zowel de *verstrenging* van de straffen in de voedselwet-5/11/19 (cf. § 6.1.3) als het *criminaliseren* van woekerprijzen (cf. infra) onderdeel van deze strategie. De “vraag naar wraak” oversteeg immers die naar de bestraffing van collaboratie. Ook zonder dat iemand met de Duitsers had samengewerkt kon iemand nog altijd een “oorlogsprofiteur” (en dus: landverrader) zijn. Deze aanklachten werden geformuleerd d.m.v. een heel cluster aan verschillende denominaties: woekeraar, uithongeraar, accapareur, profiteur, sjacheraar, opkoper en het typisch Belgische oorlogsscheldwoord: zeepbaron. Al deze denominaties (of scheldwoorden) hadden één ding gemeen, nl. dat het beschuldigingen waren, en meer bepaald de beschuldiging van onrechtmatig materieel gewin. Deze beschuldigingen waren (zoals we hebben aangetoond in 5.2) niet zozeer het product van afgunst of ergernis, maar entten zich op die ongelijkheden die burgers tijdens de oorlog als een vorm van strijd (als tegenstellingen) waren gaan ervaren, i.c. die ongelijkheden die men als een bedreiging voor zijn eigen welzijn beschouwde. Daarom was de Zeepbaron een veel prevalenter scheldwoord dan bijvoorbeeld de glas- of staalbaron. De scheldwoorden dienden zowel om deze ongelijkheden te verbeelden, maar waren tegelijkertijd een manier om te ‘strijden’ op deze markten. Ook door iemand uit te schelden of te beschuldigen wou men op de prijzen ingrijpen. Het is belangrijk in te zien dat deze scheldwoorden tegelijkertijd aanduiden dat mensen iets ‘met elkaar te maken hadden’. De scheldwoorden richtten zich niet op, pakweg Poolse woekeraars of Nederlandse accapareurs. Zo verbeeldde de woekeraar ook ook een leefgemeenschap.

³⁴⁵ Idem, p. 33.

³⁴⁶ Laurence van Ypersele, ‘La figure de l’incivique ou la trahison de la Patrie,’ in: idem, p. 206.

³⁴⁷ Joseph Wauters, geciteerd in: Deneckere, *Sire, het volk mort*, p. 425.

³⁴⁸ Veerle Massin en Xavier Rousseaux, ‘Mesures de la répression: quelques chiffres,’ in: Rousseaux en van Ypersele, *La Patrie crie Vengeance*, p. 136

Tot slot, relateert deze passage nu de dingen die ik eerder schreef over de politieke functionaliteit van het vijandbeeld in § 4.5.2.3. De woede tegenover bepaalde groepen was in de naoorlog inderdaad zeer reëel onder de Belgische bevolking (en misschien niet onterecht). Maar het blijft belangrijk in te zien dat woekeraars en consoorten geen objectieve categorieën zijn, maar ontstaan in de beschuldiging. Ze hebben automatisch een functie: beschuldigen. Dit beeld kon een andere functie hebben in verschillende politieke ruimtes: als een wapen op de markt, of als een verbeelding in de nationale politieke ruimte.

Van Ypersele wees erop hoe deze beschuldigingen in de naoorlog zowel in de pers als in brieven aan het parket welig bleven tieren: “avec les années, la rancoeur publique ne semble guère s’apaiser”.³⁴⁹ De prevalentie van dit beeld lijkt dan ook te bevestigen dat dit conflictpotentieel na de wapenstilstand geenszins verdween. In dit hoofdstuk zal ik aan deze onderzoekshypothese trachten bij te dragen door de zgn. strafrechtelijke prijscontestatatie te onderzoeken. Dat doe ik door een kwantitatieve analyse van de strafrechtelijke repressie.

6.3.2 Het wettelijk parcours van de woekerprijzen

Reeds met de noodwet van 4 augustus 1914 was “l’accaparement” of “warenwoeker” een wettelijke categorie geworden. Als warenwoeker werd gedefinieerd: “zij die uit winstbejag de noodzakelijkste waren ... aan de circulatie onttrekken”, alsook “zij die vrijwillig noodzakelijkste eetwaren of waren vernietigen of laten vergaan”.³⁵⁰ Dit misdrijf bleef behouden in de besluitwet van 5/11/1918, maar de straffen werden danig verstrengd. Logischerwijze creëerde de interventies besproken in deel , ook hun eigen overtredingen, nl.: het overtreden van maximumprijzen of het niet gehoorzamen aan de opeisingen.

In 1919 werd hier echter nog een nieuw misdrijf aan toegevoegd: de verkoop aan woekerprijzen (“prix usuraires”) van allernoodzakelijkste waren.³⁵¹ Daarmee werd een nieuwe

³⁴⁹ Van Ypersele, idem, p. 205.

³⁵⁰ Staatsblad, 5/8/1914.

³⁵¹ In de Nederlandstalige wetteksten treffen we immers een pleiade aan vertalingen voor het Franse “denrées ou marchandises de première nécessité” aan: waren van eerste noodwendigheid, waren van

wettelijke categorie in het leven geroepen waarmee voor het eerst de prijzen van *alle* noodzakelijke producten gecriminaliseerd konden worden – en niet meer enkel diegene waar een maximumprijs voor was opgelegd. Dit koninklijk besluit verplichtte kleinhandelaars ook tot het aanplakken van *alle* prijzen die ze vroegen – dus niet enkel meer de maximumprijzen.

Tabel 9: Wettelijk parcours “woekerprijzen”, 1918-1924

	wet	inhoud	regering
5/11/1918	Besluitwet betreffende de “voeding van de burgerlijke bevolking”.	- “voor zolang de oorlog duurde” mocht de koning alle maatregelen nemen noodzakelijk om de voedselvoorziening van de bevolking te verzekeren: maximumprijzen, exportverbod, rantsoeneren, en productie regelen -straffen voor warenwoeker en verkopen boven maximumprijs	Regering Cooreman
31/3/1919	Koninklijk besluit	- ook de verkoop aan woekerprijzen is nu strafbaar - prijsaanduiding prijzen verplicht in kleinhandel	Regering Delacroix-I
11/10/1919	Verlenging en aanvulling besluitwet 5/11/1918	- voegt de verkoop aan woekerprijzen toe aan de wet - stelt ook “de koper” strafbaar -verschertpt straffen	Regering Delacroix-II
16/8/1920	Verlenging wet 11/10/1919	- verlenging tot 1 maart 1923	Regering Delacroix-II
10/7/1921	Gedeeltelijke verlenging wet 11/10/1919	- volmachten voor rantsoenering en regeling landbouwproductie verdwijnen - ook besluitwet 7/11/1918 betreffende de in- en uitvoervergunningen wordt opgenomen - verlenging van 6 maanden	Regering Carton de Wiat

eerste noodzakelijkheid, waren van eerste behoefte, noodzakelijkste waren etcetera. Ik kies consequent voor “allernoodzakelijkste waren”. Consequentie is daarbij mijn enige criterium.

31/12/1921	Gedeeltelijke verlenging wet 10/7/1920	- volmachten voor maximumprijzen en opeisingen verdwijnen	Regering Theunis-I
30/6/1922	Gedeeltelijke verlenging wet 31/12/1921	- verlenging tot 1 maart 1923.	Regering Theunis-I
30/7/1923	Wet op "het aanplakken van kleinhandelsprijzen van koopwaren en voedingsmiddelen allereerste noodwendigheid".	- verleende de koning de macht om het aanplakken der verkoopprijzen te verplichten, geregeld door uitvoeringsbesluit 18/10/1923 - 'woekerprijzen' hielden officieel op te bestaan -besluitwet 5/11/1918 hield officieel op te bestaan -besluitwet 7/11/1918 in nieuwe wet (25/1/1923) gegoten	Regering Theunis-I
18/7/1924	Wet op de "wederrechtelijke speculatie inzake levensmiddelen en koopwaren"		Regering Theunis-II

Woekerprijzen bestonden als wettelijke categorie dus maar vier jaar (van 31/3/1919 tot 1/3/1923). Daarna zouden ze, ondanks twee pogingen, definitief uit het wetboek verdwijnen.

6.3.3 Strafrechtelijke prijscontestatie: statistieken

Op basis van de *Statistique Judiciaire de la Belgique*, uitgegeven door het Ministerie van Justitie kunnen we zien of en hoe deze wet werd toegepast.³⁵² Het betrof een uitzonderingswet, die door correctionele rechtbanken werd bestraft. Zoals we hierboven reeds aanduiden, bleef de wet maar bestaan tot 1 maart 1923.

Tabel 10: Gerechtelijke vervolging misdrijven besluitwet-5/11/1918, 1919-1923

	Aantal gedaagden	Aantal veroordeeld	Aandeel in totaal aantal

³⁵² Ministerie van Justitie, *Gerechtelijke Statistiek van België*, Brussel: Larcier. Voor het jaartal 1919 (uitgegeven in: 1922), 1920 (uitgegeven in: 1924), 1921 (uitgegeven in: 1925), 1922 (uitgegeven in: 1926), 1923 (uitgegeven in: 1929)

			gedaagden in CR
1919	6060	72,3%	11,3%
1920	9147	82,7%	13,5%
1921	7245	81,4%	11%
1922	3123	86,4%	5,5%
1923	1547	87,1%	3,6%

We zien dat in de eerste drie naoorlogse jaren de misdrijven gecreëerd door de besluitwet van-5/11/1918 en aangevuld door de wet van 11/10/1919, goed waren voor meer dan 1/10^e van het aantal gedaagden in de Belgische correctionele rechtbanken. De wet was dus geenszins louter een symboolwet, maar werd wel degelijk toegepast en gebruikt in het naoorlogse België. Uit de geografische verdeling blijkt dan in sommige rechtbanken het aantal gedaagden tot wel een ¼ en soms zelfs tot 1/3 van het totaal kon oplopen. Vooral de cijfers m.b.t. de correctionele rechtbank te Mons zijn opvallend, zowel in verhouding tot het aantal gedaagden binnen deze rechtbank (34,6% in 1920) als in verhouding tot het nationaal aantal gedaagden (voor dit misdrijf). In 1923 bedroeg het aantal gedaagde voor dit type misdrijf in Mons nog altijd 1/10^e van het totaal aantal gedaagden voor deze rechtbank, en *meer* dan de helft van het nationale aantal gedaagden voor dit type misdrijf. In de eerste drie naoorlogse jaren is deze relatieve verdeling (dus t.o.v. het aantal gedaagden binnen de rechtbanken) veel gelijkjer, met Mons als enige consistente uitschieter. Ik heb hier momenteel geen verklaring voor.

De veroordelingsgraad was even hoog als de globale veroordelingsgraad door correctionele banken. Verhoudingsgewijs lag het aantal uitgesproken boetes wel veel hoger.

Tabel 11: Aandel beboeting voor voedselmisdrijven, vergelijking beboeting totaal, 1919-1923

	% boetes	% boetes totaal
1919	78,6%	32,7%
1920	79,6%	46,5%
1921	85,7%	48%
1922	75,6%	37,4%
1923	84,3%	37,6%

Er werden relatief weinig gevangenisstraffen uitgesproken. Over al die jaren werd maar 1 iemand veroordeeld tot een gevangenisstraf langer dan 6 maanden, en 357 tot een

gevangenisstraf lager dan 6 maanden (waarvan 221 in 1919). Dat is zo'n 1,6% van het totaal aantal veroordelingen. De verklaring hiervoor lijkt enerzijds in het type misdrijf te liggen: een economische straf voor een economisch misdrijf. Een andere verklaring is dat onder deze wetten een heel cluster aan misdrijven viel, waaronder ook het niet-afficheren van prijzen (verplicht sinds het KB 31/3/1919). Uit de rapporten van de Inspectiedienst van de Bevoorradingdienst, blijkt dat het merendeel van de proces-verbalen die zij opstelden het niet of onduidelijk aanplakken betrof. De verkoop boven de maximumprijs nam een tweede plaats in. Er werden minder, maar wel degelijk proces-verbalen voor de verkoop aan woekerprijzen opgesteld. Een hypothese zou kunnen zijn dat onder deze wet vooral de lichtere, en eenvoudiger vast te stellen misdrijven vervolgd werden. Dit was ook een stelling die door de tegenstanders van de wet werd uitgeroepen.

In feite hebben we weinig informatie over de daadwerkelijke rechtspraak, en kunnen we daar weinig uitspraken over doen. Robbe Janssens schreef in 2012 wel een thesis over de bestraffing van economische misdrijven in Mechelen, in de jaren 1916 en 1919. Daaruit blijkt dat 1/5 van het aantal voorgekomen zaken de verkoop aan woekerprijzen betrof, en slechts zo'n 4% het niet-afficheren van prijzen.³⁵³ De meerderheid van de straffen werd echter uitgesproken voor melk- en botervervalsing (een misdrijf dat reeds door oudere wetten was gecreëerd).³⁵⁴ Er werden nauwelijks gevangenisstraffen uitgesproken. Dit moet ons doen besluiten dat de correctionele rechtbanken de 'boete' als meest geschikte straf achtten, en dat we dit misschien niet per se moeten gelijkstellen met een 'lichtere' straf.

Ter besluit, ondanks de gedifferentieerde bestraffing en de diversiteit aan misdrijven die onder deze wet viel, waren het allemaal vormen van prijscontestatie. We kunnen dan ook besluiten dat deze vorm van strafrechtelijke prijscontestatie in het naoorlogse België niet beperkt bleef tot louter het uitvaardigen van wetten, maar wel degelijk in de praktijk werd toegepast en gebruikt. Het is opvallend dat ook na de liquidatie van de Bevoorradingdienst de wet toegepast blijft worden. In feite is dat nog opvallender omdat sinds de wet-31/12/1921 geen maximumprijzen meer opgelegd konden worden.

³⁵³ Robbe Janssens, *Economische misdrijven in het arrondissement Mechelen in de jaren 1916 en 1919*, Gent: onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, 2011-2012, p. 43-45.

³⁵⁴ Idem, p. 39-40.

6.4 Nationale Unie?

In dit laatste deel wil ik onderzoeken of er een vorm van Nationale Unie rond dit beleid bestond. Daartoe maak ik een analyse van de stemmingen in de Kamer. De besluitwet van 5/11/1918 vormde het wettelijk fundament van deze staatse prijscontestatatie. Omdat het een oorlogswet betrof, moest voor een verlenging steeds goedkeuring aan de wetgevende Kamers gevraagd worden. A.h.v. deze stemmingen kunnen we nagaan in welke mate de staatse prijscontestatatie op consensus kon rekenen in de nationale politieke ruimte.

Ik concentreer mij op de eerste drie verlengingen (in 1919, 1920 en 1921) omdat bij deze verlengingen de wet niet verlengd én afgebouwd, maar alleen verlengd werd (en zelfs uitgebreid in 1919). Bij de verlengingen kan 'een stem' in feite altijd dubbelzinnig geïnterpreteerd worden: een instemming met het afbouwen, of met het verlengen van de wet. De eerste drie jaren echter kan een stem altijd geïnterpreteerd worden als het instemmen met een verlenging (en in 1919: zelfs uitbreiding) van de staatse prijscontestatatie.

Als we kijken naar de stemmingen zien we dat er in het Parlement driemaal geen enkele keer *tegen* de wet werd gestemd. Aangezien niet alle parlementariërs deelnamen aan de stemmingen, moeten we deze resultaten verder uitdiepen per partij.

Tabel 12: Deelname per partij aan stemming voor verlenging besluitwet-5/11/1918 in de Kamer, 1919-1921

	<i>KP</i>	<i>BWP</i>	<i>LP</i>
1919	54%	67%	47%
1920	55%	81%	38%
1921	70%	74%	71%

Deze resultaten tonen reeds een ander beeld. De deelname in de BWP-fractie lag steeds merkkelijk hoger, en in de Liberale partij (met uitzondering van 1921) merkkelijk lager. Deelname aan de stemming leek dus toch enigszins partijpolitiek gedetermineerd. Juist om die reden blijft het opvallend dat er blijkbaar weinig politieke ruimte was om *tegen* de wet te stemmen. We kunnen dus besluiten dat er een zekere vorm van Nationale Unie rond dit beleid bestond, met een relatief partijoverschrijdend karakter.

Om aan te tonen dat dit al bijzonder genoeg was maak ik een korte vergelijking met de huurwetten.

6.4.1 Huurcontestatie: een vergelijking

Om meerdere redenen is het nuttig een vergelijking tussen de prijzen van levensmiddelen en huurprijzen te maken. Net als voeding was huisvesting een “noodzakelijk geacht” goed dat tijdens de Eerste Wereldoorlog zeer schaars werd. Ook België ontsnapte niet aan deze “crise du logement”.³⁵⁵ Ook hier werd reeds van bij aanvang van de oorlog op geanticipeerd. De noodwet van wet 4 augustus 1914 verleende de koning, naast alle voedselprerogatieven, tevens de volmachten om alle burgerlijke en handelsverbintenissen op te schorten. Ook inzake de huurprijzen kunnen we spreken van een prijsdriehoek, waarbinnen de prijzen in toenemende mate gecontesteerd zouden worden, zowel door staat als consument. Hierboven toonden we reeds aan dat deze interventies in andere landen niet verdwenen na de wapenstilstand, wel integendeel (cf. § 4.3.2). In feite gaf de oorlog zo vaak geboorte aan de eerste vormen van nationale huurbescherming. Ik ga hier kort in op de staatse huurcontestatie in de Belgische naoorlog.

Het allereerste punt op de allereerste ministerraad van de regering Delacroix-I was de mededeling van minister Vandervelde dat hij alle justitionele actie inzake huur zou opschorten opgeschort tot er een nieuwe huurwet was.³⁵⁶ Hier werd door de regering unaniem mee ingestemd. In de Kamer kwam het hem op een beschuldiging van „bolchevisme législatif” te staan van Edmond Duysters, een katholiek volksvertegenwoordiger uit Berchem.³⁵⁷ Hij verwees daarbij naar de wetten van de Duitse bezetter die de huurders hadden beschermd. Vandervelde riposteerde dat hij had moeten kiezen tussen eigenaars en huurders:

„Entre ceux qui ont été privés pendant un certain temps des revenus des biens qu'ils possèdent, mais qui gardent ces biens et en tireront des rentes, et la

³⁵⁵ Mahaim, ‘Le fortune global,’ p. 592.

³⁵⁶ ARA, *Ministerraad*, 30/11/1919.

³⁵⁷ PHK, 1918-1919, 15/1/1919, p. 66.

situation, plus malheureuse, de ceux qui ont été privés à la fois de leurs revenus et de leur seule propriété, leur force de travail”.³⁵⁸

Het unionistische taalgebruik was hier veraf. Verderop formuleerde Vandervelde de wet voor de Kamer als *een keuze tussen* arbeiders, oud-strijders en families van oud-strijders *of* de eigenaars. Vandervelde's passage resoneert wanneer Delacroix in de inleiding van de algemene discussie over de huurwet verklaarde dat de kwestie geenszins gegeneraliseerd mocht worden als een conflict tussen twee homogene groepen.³⁵⁹ Het idee van twee kampen met onverenigbare belangen was immers onverenigbaar met een idee van Nationale Unie.

6.4.1.1 *Huurwet 30/4/1919*

Het wetsvoorstel van Vandervelde inzake de achterstallige huren was het allereerste wetsvoorstel dat in het naoorlogse parlement neergelegd werd. De wetgevingsactiviteit van het voorjaar zou voor het grootste deel in beslag genomen worden door deze nieuwe huurwet.³⁶⁰ De debatten in de Kamer vingen aan op 22 januari 1919, en de finale wet zou uiteindelijk op 29 april in de Senaat gestemd worden. De wet (30/4/1919)³⁶¹ bepaalde dat de rechter een uitstel van betaling van max. vijf jaar kon uitspreken en tot de helft van de achterstallige huur kon kwijtschelden, indien de huurder kon aantonen dat hij tijdens de oorlog niet over de nodige middelen beschikte om de huur te betalen. Huurders van goedkope woningen en bepaalde types oorlogsslachtoffers werden ontslaan van hun plicht tot betaling. Deze wet was, door de forse tegenstand in Kamer en Senaat, in feite zeer gematigd.

6.4.1.2 *Huurwet 25/8/1919*

Op 3 juli interpelleerde Louis Pepin (BWP, Bergen) de regering inzake de consternatie die de nieuwe huurwet teweeg had gebracht. Hij stelde dat de situatie onhoudbaar was, en betreunde dat „selon la coutume de ce pays, les uns et les autres se sont groupés en deux

³⁵⁸ *Idem*, p. 67.

³⁵⁹ PHK, 1918-1919, 22/1/1919, p. 99.

³⁶⁰ (Zittingen Kamer: 22/1, 6/2, 19/2, 20/2, 27/2, 10/3, 16/3; zittingen Senaat: 18/3, 19/3, 29/4) Pasinomie, 1918, p. 147.

³⁶¹ Staatsblad, 4/5/1919.

camps et se sont associés. Ils ont formé des ligues”.³⁶² Hij beschreef de oorlogsretoriek die in de campagnes van beide groepen was geslopen: „locataires, ne payez pas! Locataire, résistez! (...)” en van de eigenaars: “en avant! Nous avons de multiples raisons pour agir.”³⁶³ Hij wees op de grimmige sfeer in arbeidersmilieus en de nefaste gevolgen van de wet. Ter illustratie: op 13 augustus gaf Vandervelde cijfers in de Kamer over de gevolgen van de huurwet. Zo hadden er in Brussel 942 uitzettingen plaatsgevonden op 4.787 aangespannen zaken. In Antwerpen bleek de zaak het meest acuut: 8.203 zaken, waarvan 1.507 uitzettingen. De kwestie had zich hier niet alleen in rechtszaken vertaald: „il y a eu des incidents assez graves déterminés par l’attitude de la foule, qui s’opposait aux expulsions”.³⁶⁴

Op 30 mei was de interpellatie van Pepin reeds aan bod gekomen in de ministerraad. Er werd gewag gemaakt van een ernstige crisis. Vandervelde gaf aan de maatregelen in het buitenland te bestuderen. De uiteindelijke voorstellen van Vandervelde stuitten op enige tegenstand in de ministerraad. Renkin noemde de voorstellen anti-juridisch en gevaarlijk. Eerste minister Delacroix verzette zich in de eerste plaats tegen het feit dat een huurder zijn verhuurder voor de rechtbank zou kunnen slepen. Zoals hierboven reeds aangetoond, vreesde Delacroix de toenemende polarisatie tussen twee welomlijnde kampen. De strafrechtelijke bepalingen en geschillencommissies, die reminiscenties aan het beleid van de Duitse bezetter opriepen, haalden de wet uiteindelijk niet. De uiteindelijke wet (25/8/1919)³⁶⁵ stelde dat een verhuurder na afloop van zijn huurcontract recht had op een verlenging van dit contract tot de overeenkomstige datum in het jaar 1921. Gedurende deze periode mocht de verhuurder de huurprijs slechts met 30% opdrijven t.o.v. de gevraagde huurprijs in augustus 1914. Het betrof hier dus ook een vorm van staatse prijscontestatatie. Deze wet werd met 77 stemmen tegen 52 aangenomen (5 onthoudingen). Dit toont allereerst aan dat het zeker niet ongewoon was tijdens de periode van Nationale Unie dat er *tegen* wetten werd gestemd, en dat een unanieme, partijoverschrijdende ja-stem geenszins *de regel* was. Als we de stemming verder uitdiepen per partij, worden we geconfronteerd met het feit dat een tegen-stem op twee verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden. Een

³⁶² PHK, 1918-1919, 3/7/1919, p. 1185.

³⁶³ *Ibidem.*

³⁶⁴ PHK, 1918-1919, 13/8/1919, p. 1483.

³⁶⁵ Staatsblad, 27/8/1919.

stem kon tegen de wet als geheel gericht zijn, of omdat men juist vond dat de wet niet ver genoeg ging (in het geval van de BWP).

Tabel 13: Stemming huurwet 25/8/1919 in de Kamer, verdeling per partij

	Voor	Tegen	Onthouding	niet
KP	25%	47%	0	28%
BWP	55%	15%	12,5%	17,5%
LP	67%	0	0	33%

Van de 52 volksvertegenwoordigers die tegen de wet stemden, zouden er 29 (56%) op 1 oktober wel *voor* de voedingswet stemmen. 23 namen niet deel. De deelname van zij die *voor* de huurwet stemden, lag iets hoger, maar niet eens zoveel: 50 namen deel (65%). Als we kijken naar partijpolitieke deelname aan *beide* wetten, zien we dat die ook enigszins partijpolitiek gedetermineerd is. Dit bevestigt de these dat ook niet-stemmen een boodschap kon bevestigen. Zo zou Kamerlid Woeste bij de stemming over de ongrondwettelijke verkiezingen in 1919 (unaniem aangenomen met 166 stemmen) de Kamer verlaten.

Tabel 14: Niet-deelname aan stemming beide wetten in de Kamer, per partij 1919

KP	21%
BWP	10%
LP	24%

Op basis hiervan moeten we vooral besluiten dat (a) de huurkwesitie het parlement verdeelde op een manier die de voedingskwesitie niet deed, (b) er meer politieke ruimte bestond om *tegen* de huurwet te stemmen, dan *tegen* de voedingswet (ook hier zien we dat deelname enigszins partijpolitiek gedetermineerd was), (c) er dus een relatieve consensus rond het voedingsbeleid bestond.

6.4.1.3 Casus: vergelijking huurwet 1920

Op 13 april werd een nieuw wetsontwerp neergelegd dat de huishuurwetten van 30 april en 25 augustus 1919 wijzigde en aanvulde. De besprekingen in de Kamer zouden op 22 juni aanvatten. De wet zou daarna echter nog tot driemaal toe geamendeerd worden door de Senaat, en definitief op 14 augustus door de Kamer gestemd worden. Ze werd nog dezelfde dag door de Koning ondertekend.

De wet bepaalde dat een huurder na afloop van het huurcontract automatisch recht had op een verlenging tot op de overeenkomstige datum in 1923. Gedurende deze periode mocht de huurder de huurprijs maximum met 50% opdrijven tegenover de gevraagde huurprijs in 1 augustus 1914 , en slecht met 30% voor woningen waarvan de jaarlijkse huurprijs minder dan 1200 frank bedroeg. Deze wet gold niet voor industriële of commerciële gebouwen of buitenverblijven en villa's. Ook voor nieuwe huurcontracten afgesloten na 1 augustus 1914 én voor de afkondiging van *deze wet*, kon beroep gedaan worden op deze wet. In dat geval moest de rechter bepalen welke huurprijs op die datum gegolden zou hebben.

Aangezien het wetsvoorstel tot driemaal toe geamendeerd werd door de Senaat is het moeilijker om het stemgedrag te vergelijken met het stemgedrag ivm. de bevoorradingwet.

7/7/1920	5/8/1920	12/8/1920	14/8/1920
90+	90+	86+	96+
54-	43-	34-	19-
5/	6/	6/	6/

Louter het feit dat de wet driemaal werd geamendeerd wijst er reeds op dat de kwestie gecontesteerd was. Een gelijkaardig conflict tussen Kamer en Senaat vond plaats over de wet op de achturenwerkdag.

Ik zal één stemming in de Kamer vergelijken. Op 12 augustus (er zou enkel nog een amendement mbt. een bijkomende schadeloosstelling voor de verhuurder gestemd worden) werd zowel voor de huurwet (86+; 34-; 6/) als voor de ravitailleringwet (112+) gestemd. De stemmingen vonden vlak na elkaar plaats. De ravitailleringwet was dus veel minder gecontesteerd dan de huurwet. Als we de stemming partijpolitiek verder uitdiepen, dan zien we dat de evoluties beschreven in 1919 zich enkel nog hebben versterkt. Zowel voor de huurwet als de voedingswet zijn het de socialisten die *voor* stemmen en aan beide stemmingen deelnemen. Een stem tegen de huurwet kan nu wel eenzijdiger geïnterpreteerd worden als een stem *tegen* de wet.

Tabel 15: Stemming huur 12/8/1920 in de Kamer, per partij

	Voor	Tegen	Onthouding	niet
KP	26%	34%	6%	32%
BWP	81%	0%	0%	19%
LP	16%	28%	0	56%

Tabel 16: Niet-deelname aan stemming beide wetten 1920 in de Kamer, per partij

KP	28%
BWP	17%
LP	50%

Van de 86 die *voor* de huurwet hadden gestemd, stemden 82 (95%) voor de ravitaillingswet. Van de 34 die *tegen* de huurwet hadden gestemd, stemden 16 wel *voor* de wet (47%). De achttien anderen hadden de Kamer reeds verlaten. Dit lijkt het punt te bevestigen dat (a) er simpelweg veel minder politieke ruimte was om *tegen* de ravitaillingswet te stemmen, en (b) dat het voedingsbeleid op een relatieve consensus kon rekenen in de Kamer.

6.5 Deelbesluit

Hoewel de persoon van Wauters in de naoorlog inzet werd van een scherpe polemiek in de dagbladen, vertaalde zich dit niet in de stemmingen in de Kamer. Daar kon zijn beleid op een relatieve, partijoverschrijdende consensus rekenen - ondanks het verbalisme dat sommige Kamerleden in hun interpellaties aan de dag legden. Uit een vergelijking blijkt dat het een andere vorm van prijscontestatie was die de Kamer splijtte, namelijk de huurkwestie. Hoewel er ongetwijfeld Kamerleden waren die misnoegd waren over het beleid van Wauters, blijkt er toch weinig politieke ruimte geweest te zijn om *tegen* dat beleid te stemmen. Zo bestond er rond het ravitaillingsbeleid toch een zekere vorm van Nationale Unie. We wezen er *in casu* de Eerste Wereldoorlog reeds op hoezeer het werk van het NHVC een overlevingsstrategie en vorm van zelfbescherming was, dat lijkt na de oorlog niet veel anders geweest te zijn.

Was het beleid van Wauters dan socialistisch? Peter Scholliers heeft beklemtoond dat de Bevoorradingdienst in de eerste plaats de werken van het NHVC, het beleid van de Duitse bezetter en beslist beleid van het kabinet-Cooreman verderzette.³⁶⁶ Ook Peter Heyrman

³⁶⁶ Peter Scholliers, *Loonindexering*, p. 77.

betoogt dat er nauwelijks alternatieven voor het beleid van Wauters waren.³⁶⁷ Dit neemt niet weg dat zowel de tegenstanders als voorstanders er alle moeite aan deden om dit beleid als exclusief socialistisch af te schilderen. Ofwel als de exclusieve verdienste van Joseph Wauters, ofwel als het doembeeld van een socialistische machtsovername.³⁶⁸ Deze polemiek werd gevoerd in een zeer ideologische taal (over het “étatisme”, en het al dan niet bestaan van “de vrije markt”). Dat maakt deze polemiek een moeilijk onderwerp voor historisch onderzoek. Hoewel het beleid niet doctrinair socialistisch was, zien we toch dat Wauters enkele belangrijke vooroorlogse socialistische (maar niet exclusief) verzuchtingen te verwezenlijken: het opheffen van de hindernissen aan de invoer van Argentijns vlees, de landelijke bouw van koelopslagplaatsen, en een handelspolitiek die gericht was op het verkrijgen van lage prijzen voor de consument, eerder dan hoge prijzen voor de producent. Dit zijn dan ook de belangrijkste verklaringen voor de verbeteringen die vastgesteld worden in het Belgische dieet na de oorlog.

De naoorlog markeerde een steile toename van het aantal zgn. ‘provisiemisdrijven’ zowel in absolute als relatieve termen. Dat mag niet verwonderen: het waren voor het grootste deel ‘nieuwe misdrijven’. De staat trachtte zo de help-jezelf-strafacties te integreren in het staatsbestel, en zo het monopolie op geweld én bestraffing te vrijwaren. Hoewel veel van die misdrijven ook snel weer verdwenen, is het intense ‘gebruik’ ervan in de onmiddellijke naoorlog toch bijzonder opvallend. Het lijkt erop dat de parketten hier een zeer actieve rol in speelden. Dit is een piste voor verder onderzoek.

Tot slot, de gevoerde provisiepolitiek vervatte een bijzonder belangrijke culturele component, zowel in vorm van wit brood als betekenaar van welzijn en ongelijkheid, als de prijsstabiliteit, een niet te onderschatten psychologische factor. Stabiele prijzen waren minstens even belangrijk als ‘redelijke’ prijzen. Dit toont aan hoe overheden tegelijkertijd een inflatoire politiek konden voeren én prijsstabiliteit nastreven. Deze nadruk op prijsstabiliteit ligt ook in de lijn van Scholliers’ stelling dat de huurinterventie in feite veel ingrijpender was, zowel in vergelijking de voedselkoopkracht als de vooroorlogse huuruitgaven.³⁶⁹ Dit kan verklaren

³⁶⁷ Peter Heyrman, *Middenstandsbeweging en beleid in België 1918-1940. Tussen vrijheid en regulering*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1998, p. 84.

³⁶⁸ Idem, 84-86.

³⁶⁹ Scholliers, *Loonindexering*, p. 285.

waarom de huurcontestatatie op veel meer tegenstand kon rekenen in de Kamers. Deze vrijgekomen koopkracht werd door consumenten echter volledig naar meer voedseluitgaven afgeleid.³⁷⁰ Dus in zekere zin was ook de huurcontestatatie een provisiepolitieke interventie.

³⁷⁰ Scholliers, 'Oorlog en Voeding,' p. 46

7 Twee verschillende prijsregimes: politieke en economische prijsnotie

7.1 Waarom verdween de staatse prijscontestatie?

In een periode van twee jaar verdwenen ook de twee meest radicale vormen van staatse prijscontestatie: het recht op prijszetten werd met de wet van 31/12/1921 opgegeven, en “woekerprijzen” verdwenen vanaf 1 maart 1923 definitief uit het wetboek, om nooit meer terug te keren. Zoals ik reeds aanduidde in § 6.2.4 bevestigde de regering-Theunis met de liquidatie van de Bevoorradingdienst enkel een toestand die reeds in voege was, en niet zozeer door partijpolitieke overtuigingen was bepaald. Deze stelling wordt bevestigd door het fantastische feit dat diezelfde liberaal-conservatieve regering in 1923 zou trachten het verbod op woekerprijzen “voorgoed” te verlengen.³⁷¹ Dit voorstel liep echter spaak in de Kamer, maar resulteerde wel in een andere wet: de verplichting tot prijsaanduiding in de kleinhandel. In 1924 zou de regering echter een poging doen om *zowel* het artikel betreffende de woekerprijzen definitief te verlengen als *opnieuw het recht te verwerven maximumprijzen te kunnen opleggen*.³⁷² Minister van Nijverheid en Arbeid Paul Tschoffen verklaarde dat de wet op de prijsaanduiding uit 1923 “ontoereikend ... (was) aan den woekerhandel paal en perk te stellen”.³⁷³ Ook dit voorstel liep spaak in de Kamer, en resulteerde in een andere wet, nl. die op de wederrechtelijke speculatie (die nog altijd in ons Strafwetboek staat). In dit hoofdstuk wil ik mij niet concentreren op de vraag waarom de uitvoerende macht deze twee pogingen deed, maar waarom ze tweemaal spaak liepen. Net zoals ik heb aangetoond dat de gevoerde provisiepolitiek van 1918-1921 steunde op grote

³⁷¹ PDK, 1922-1923, 16/3/1923, nr. 225.

³⁷² PDK, 1923-1924, 26/3/1924, nr. 179.

³⁷³ Idem.

consensus binnen de nationale politieke ruimtes, wil ik aantonen dat dat hetzelfde het geval was voor het verdwijnen van deze twee maatregelen.

7.1.1 Dominante prijsnotie en dominante prijservaring: een regimewisseling

Mijn stelling in dit hoofdstuk is dat dit een gevolg was van het feit dat een economische prijsnotie ging domineren in de nationale politieke ruimte. Volgens deze klassieke economische notie vervult de prijs louter de rol van coördinatiemechanisme tussen ontelbare ongecoördineerde acties van producenten en consumenten. Hierin is de prijs dus altijd *een* oplossing van *een* allocatieprobleem. Volgens deze mechanistische definitie zijn prijzen dan ook neutraal en onpersoonlijk: ze representeren louter *een* evenwicht tussen vraag (consument) en aanbod (verkoper). Implicaties hiervan zijn dat: (a) de prijsvorming zo vrij mogelijk gelaten moet worden, (b) de consument “economisch” moet handelen, i.e. op zoek gaan naar de laagste prijs. Zodoende zal de prijs altijd de *laagst mogelijke prijs* representeren.

In de onmiddellijke naoorlog domineerde echter een andere prijsnotie, namelijk de politieke prijsnotie. Hierin werd de prijs in de eerste plaats als uitkomst van een ongelijke machtsverhouding beschouwd. Verkopers *kunnen* hoge prijzen vragen omdat consumenten ze *moeten* betalen. Implicatie van dit model was dat om lagere prijzen te bereiken, de machtsverhouding gewijzigd moest worden. Ik omschrijf deze verschuiving (van een dominante politieke naar een economische prijsnotie) als een ‘regimewisseling’. De verschillende prijsnoties overlaptten immers niet per sé met partijpolitieke of tegenstellingen tussen regering en oppositie. Hun dominantie steunde steeds op een brede consensus, en bereikte een bijna-hegemonische status. Dit komt omdat de prijsnotie niet louter een constructie is, maar wortelt in hoe men op dat moment de prijs ervaart, i.e. de prijservaring.

Als een consument het gevoel heeft dat hij als een “homo economicus” kan handelen, zal voor hem de economische prijsnotie domineren. Hij kan lager, later of niet kopen. Hij kan ook aan een hoge prijs kopen, maar ervaart dit als een evenwichtssituatie tussen consument en verkoper. Als een consument zich echter uitgesloten ziet van economisch te handelen, zal voor hem de politieke prijsnotie domineren. Hij zal de prijs in de eerste plaats beschouwen als uitkomst van een ongelijke machtsverhouding. Dit punt illustreert hoe prijsnoties kunnen verschillen over tijd, ruimte, groep maar ook *voor dezelfde persoon* per product. Voor de economisch zwakste groepen zal waarschijnlijk altijd de politieke prijsnotie domineren. De

hegemonische status van een prijsnotie schuilt hem dan ook in wat de dominante prijservaring was van een dominant deel van bevolking, op dat moment. Men ziet in dat dominantie niet automatisch gelijkstond aan de mathematische meerderheid van de bevolking.

7.1.2 Methode: een kwalitatieve analyse

Ik zal deze stelling aantonen d.m.v. een kwalitatieve analyse van de wetgevingsactiviteit omtrent “woekerprijzen”. Daarbij zal ik het wettelijk parcours (cf. § 6.3.2) van dit begrip doorheen de naoorlog volgen. Immers, omdat het woekerartikel onderdeel was van een tijdelijke oorlogswet, moest de regering voor elke verlenging goedkeuring van Kamer en Senaat krijgen. Aan de hand van de documenten die ontstonden bij deze wetgevingsactiviteit (Parlementaire Documenten, en Parlementaire Handelingen) kunnen we een analyse maken van de debatten. Aan de hand van een analyse van dit ‘parcours’, zal ik aantonen dat er drie verschillende verschuivingen plaatsvonden in de interpretatie van de levensduurte, namelijk in de (a) oorzaak van de prijsstijgingen, (b) notie van wat een woekerprijs was, (c) en de verantwoordelijkheid van de koper zelf voor de prijsstijgingen. Ik zal aantonen dat deze drie verschuivingen onthullen hoe een andere prijsnotie dominant was geworden in de nationale politieke ruimte.

In feite zijn de belangrijkste actoren binnen de nationale politieke ruimte dus een soort van ‘controlegroep’ voor ons om na te gaan hoe de prijzen werden ervaren. Het is dus perfect mogelijk dat die door andere actoren ook anders ervaren zou zijn geweest. In het volgende hoofdstuk zal ik aantonen hoe een te grote discongruentie tussen de dominante ervaring binnen deze nationale politieke ruimte en de dominante ervaring daarbuiten, de regering zou dwingen tot de twee voornoemde wetsvoorstellen.

7.2 Van juiste prijs naar normale prijs: oorzaken van de levensduurte

7.2.1 *Sozialwucher* in België

In 1919 werden de verkoop aan woekerprijzen als misdrijf aan de besluitwet-5/11/18 toegevoegd (wet 11/10/1919, BS 18/10/1919). Minister van Arbeid, Nijverheid en Bevoorrading Joseph Wauters en Minister van Justitie Emile Vandervelde (beiden BWP) besloten daarenboven dat het nodig was de strafmaat te verhogen. Dit deden ze in drie verschillende opzichten. De straffen werden allereerst verhoogd tot een gevangenisstraf van 15 dagen tot 5 jaar en/of een geldboete van 100 tot 100.000 frank. Voor alle misdrijven gold nu dus dezelfde (zwaarste) straf, en de maximum gevangenisstraf werd opgetrokken van twee naar vijf jaar. Daarenboven, dit was het tweede opzicht, werden onderzoeksrechters gemachtigd zaken preventief te sluiten (dus nog *voor* een effectieve veroordeling). Uit de passage waarin ze deze strafmaat motiveerden, blijkt duidelijk welke verwachtingen de ministers aan deze verstrenging koppelden.

“De straffen door bedoelde besluit-wet voorzien hebben tot heden, sommige schuldige gedragingen, welke den opslag der volstrekt noodige koopwaren en levensmiddelen ter gevolge hebben, niet heelemaal kunnen voorkomen. Om aan die gedragingen een einde te stellen en onze volkshuishoudelijke opbeuring te verzekeren, is het zaak de gestelde straffen te verscherpen en aan te vullen.”³⁷⁴

De ministers wezen hier dus expliciet de “schuldige gedragingen” als oorzaak van de prijsstijgingen aan. Ze stonden niet alleen met deze overtuiging; de parlementaire commissie bevestigde de noodzaak aan strengere straffen *om* de levensduurte tegen te gaan.

“Toutefois, s’il faut atteindre sévèrement ceux qui par leurs manoeuvres illicites prolongent le malaise de la vie chère, et font obstacle au relèvement économique du pays.”³⁷⁵

³⁷⁴ PDK, 1918-1919, 8/8/1919, nr. 306.

³⁷⁵ PDK, 1918-1919, 24/9/1919, nr. 379.

Deze beschuldigingen stemmen overeen met wat Martin H. Geyer *in casu* Duitsland als *Sozialwucher* heeft beschreven. Woeker was sinds de oorlog niet langer meer een louter interpersoonlijk misdrijf.³⁷⁶ Nu was het de noodtoestand van het land (i.p.v. het individu) waar misbruik van werd gemaakt, en daarbij werd een misdrijf tegen de hele natie gepleegd (“font obstacle au relèvement du pays”). Dit sociale misdrijf vond zijn logische gevolg in een zeer sociale straf, bovenop de boete en/of gevangenisstraf (de derde verstrenging): elke veroordeling moest gepubliceerd worden in één of meerdere kranten van het arrondissement, en geafficheerd worden op elk lokaal waar „voormelde levensmiddelen en koopwaren” verkocht, opgeslagen of bereid werden.³⁷⁷ Dit was niets minder dan een vorm van “public shaming”. Zo zou de Brusselse parlementariër Jules Renkin (KP) deze straf in 1921 aanklagen als “infamante”.³⁷⁸ Hij vond dat te straf te breed werd toegepast (de straf gold immers ook voor zij die zich niet hielden aan de verplichting tot prijsaanduiding); en dat de straf voorbehouden moest worden aan de „accapareurs et à ceux qui vendent à des prix usuraires”.³⁷⁹ Het woordgebruik van Renkin verraadt tegelijkertijd dat de woekerretoriek in de eerste naoorlogse jaren een partijoverschrijdend topos was, dat in de politieke ruimte nauwelijks gecontesteerd werd (of: kon worden). De “accapareur” was de nieuwe én nevelige publieke vijand nummer één, die zeer expliciet buiten de Unie werden geplaatst. De ‘Nationale Unie’ produceerde dus ook zeer duidelijke buitenstaanders: de profiteurs, accapareurs, zeepbaronnen, woekeraars (cf. § 6.3.1).

Tot slot, het is belangrijk in te zien dat men niet werkelijk dacht dat deze woekeraars de *enige* oorzaak van de levensduurte waren. Er was geen sprake van monocausaliteit. Alle prijzen waren gestegen, en niet *alle* prijzen werden als woekerprijzen bestempeld. Waar de beschuldiging in feite op neerkwam, was een beschuldiging van machtsmisbruik van de zwakke situatie waarin de consumenten zich bevonden. Dit machtsmisbruik was mogelijk gemaakt door de structurele oorzaken van de prijsstijgingen. Om de gevolgen van deze structurele oorzaken voor de consumenten te temperen, wou de regering ook het machtsmisbruik ervan temperen.

³⁷⁶ Martin H. Geyer, ‘Konsumentenpolitik und Soziale Gerechtigkeit 1920-1923’, p. 199.

³⁷⁷ Het is niet helemaal duidelijk of daarmee *elke* winkel van de beklagde werd bedoeld of echt *elke* winkel.

³⁷⁸ PHK, 1920-1921, 30/6/1921, p. 1850.

³⁷⁹ *Ibidem*.

7.2.2 “Wanneer de vrije mededinging wederom zal optreden...”

De verkiezingen op 20 november 1921, maakten dus een einde aan de regeringen van Nationale Unie en dus: socialistische regeringsdeelname. Ondanks de uitgesproken ideologische signatuur van deze nieuwe regering, spraken ministers Theunis, Van de Vyvere en Moyersoen in 1922 de wens uit de bepalingen inzake woekerprijzen “voorgoed” te willen verlengen. Ze stelde dat “het ingrijpen door de parketten (..) in verschillende centra heilzame gevolgen gehad en, verre van dit ingrijpen te verlammen, ware het wenschelijk het te zien uitbreiden”.³⁸⁰ Ondanks deze wens tot verlenging stonden de ministers toch een heel andere interpretatie van de levensduurte voor. Ze stelden in de Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel:

“Wanneer de vrije mededinging wederom zal optreden, zullen de prijzen van zelf normaal worden.”³⁸¹

Deze toonverschuiving onthult dat deze regering in essentie een heel andere prijsnotie hanteerde. (A) Prijzen bewogen “van zelf”. Dit idee stamt in een klassiek-economische marktanalyse. In deze analyse zijn prijzen louter de uitkomst van een functie (tussen vraag en aanbod). Zo beschreef liberaal Kamerlid Joseph Pierco in 1924 “la loi de l’offre et de la demande” als “régulatrice souveraine des prix”.³⁸² De prijsvorming moet dan ook zo vrij mogelijk gelaten worden, zodoende zal het evenwicht tussen vraag en aanbod altijd tot de laagst mogelijke prijs leiden. (B) “Juiste” prijzen werd “normale” prijzen. Volgens deze definitie zijn hoge prijzen dan ook geen probleem. Ze representeren louter een nieuw evenwicht tussen vraag en aanbod dat signaleert aan consumenten dat ze moeten bezuinigen en nieuwe producenten naar deze markten zou lokken. Dit is geen probleem, tenzij... ze niet de uitkomst van vrije prijsvorming zijn. Deze analyse impliceert dat de staat er in de eerste plaats voor moet zorgen dat de prijsvorming zo vrij mogelijk verloopt.

Dit was een significante toonverschuiving in het debat over levensduurte. Zo was de Vlaamse Gustaaf Sap (KP) in 1920, tijdens een Kamerdebat over de oorzaken van de levensduurte, in feite nog *de enige* van alle interpellatoren die expliciet deze

³⁸⁰ PDK, 1920-1921, 17/6/1921, nr. 376.

³⁸¹ Ibidem.

³⁸² Idem, p. 974.

vrijhandelsinterpretatie voorstond.³⁸³ Dat betekent niet dat de interpellatoren het beleid van de toenmalige regering spaarden: de kritiek richtte zich echter vooral op de modaliteiten van bepaalde maatregelen (in de eerste plaats de uitvoervergunningen), en kwam vooral bij monde van de boerenstand. Toenmalig eerste minister Delacroix verklaarde tijdens dat debat zelfs:

“Tout le monde est d’accord pour reconnaître que la liberté commerciale doit être restreinte dans les limites des nécessités nationales.”³⁸⁴

Vanzelfsprekend verdedigde ook bevoegd minister Wauters deze stelling, maar bijvoorbeeld ook Emile Van Dievoet, later minister van Landbouw (KP) – die samen met Gustaaf Sap het debat had geïnstigeerd – stelde in repliek dat het inderdaad (nog) niet wenselijk was naar een volledige handelsvrijheid terug te keren: “personne, dans cette Chambre, ne demande qu’on laisse le libre jeu ... à la ruée de tous les appétits et de tous les mercantis”.³⁸⁵ Ter vergelijking: in een parlementaire discussie over de levensduurte in 1924 zouden maar liefst 10 van de 14 interpellatoren het primaat van economische wetten prediken. Volgende passage uit het pleidooi van de liberaal Arhtur Pater kan als kenschetsend gelden voor de algemene tendens van deze pleidooien:

„Le prix se normalisent d’eux mêmes en vertu de la concurrence. (...) C’est une loi naturelle contre laquelle vous ne pouvez rien faire.”³⁸⁶

Dit soort stelling was twee jaar eerder *allesbehalve* een dominante interpretatie in de nationale politieke ruimte, laat staan een leidraad van het regeringsbeleid.

³⁸³ PHK, 1919-1920, 11/3/1921, p. 562-570.

³⁸⁴ PHK, 1919-1920, 16/3/1920, p. 640.

³⁸⁵ Idem, p. 643.

³⁸⁶ PHK, 1923-1924, 11/4/1924, p. 980.

7.3 Van woekerwinst naar woekerprijs: wat is een woekerprijs

7.3.1 Wat is een woekerprijs: winst als impliciet criterium

Het is opvallend dat van bij de introductie van het woeker-misdrijf in 1919, de wetgever expliciet afstand deed van de macht om te bepalen wat een woekerprijs was. In de wet werd ingeschreven dat de rechter “oppermachtig” moest bepalen wat een woekerprijs was.³⁸⁷ Impliciet definieerde de wetgever echter *wel* wat een woekerprijs was. De wet gebod de rechter immers rekening te houden met de productie-, verkoop- en aankoopkosten. Dat betekende *ratio legis* dat de woekerachtigheid van de prijs afhing van de winstmarge. De regering zou dit af en toe wel expliciteren. In 1921 schreef ze in de Memorie van Toelichting dat de bepalingen inzake woekerprijzen nog enige tijd van kracht moesten blijven: “immers zijn de *winsten* van sommige tusschenhandelaars wraakroepend”.³⁸⁸ Ook Minister Wauters zou in de Kamer expliciet bepaalde winstmarges culpabiliseren: “certains négociants cherchent à réaliser un *bénéfice* brut de 75 à 100 p. c. sur les objets, qu'ils mettent en vente. Il faut réprimer ces abus”.³⁸⁹ Vanzelfsprekend moesten er ook documenten bestaan die de rechter die informatie konden verschaffen. Het woekerartikel baarde zo de eerste verplichting tot boekhouding voor winkeliers, wat niet in zeer goede aarde viel.

De wereldoorlog had de winstmarge getransformeerd in een contentieuze kwestie. Dat bleek niet enkel uit de woekerartikelen. Zo ving er in België na de oorlog (net als in andere landen) een project aan om belasting te heffen op de oorlogswinsten.³⁹⁰ Hoewel de ‘oorlogswinsten’ een onvermijdelijk gevolg waren van de wijze waarop de oorlog economisch was georganiseerd, waren ze politiek echter een *contradictio in terminis*. De oorlogsmobilisatie had immers een bijzonder krachtige ideologie van gelijke opofferingen geproduceerd (cf. §

³⁸⁷ Peter Heyrman schreef dat het delegeren van deze bevoegdheid naar de rechters een gevolg was van het protest „over de arbitraire wijze waarop door de inspecteurs van het Ambt werd geoordeeld of een bepaalde prijs (...) woekerachtig was of niet”, p. 79. Dat is een twijfelachtige stelling aangezien dit artikel reeds in voege was met het KB van 31/3/1919.

³⁸⁸ PDK, 1920-1921, 17/6/1921, nr. 376.

³⁸⁹ PHK, 1920-1921, 30/6/1921, p. 1852.

³⁹⁰ André Hardewyn, *Tussen sociale rechtvaardigheid en economisch efficiëntie. Een halve eeuw fiscaal beleid in België (1914-1962)*. Brussel: VUBPress, 2003, p. 78-79.

3.2.2). Zelfs koning Albert I had het in zijn troonrede over “l'égalité dans la souffrance”. Het verbod op woekerprijzen was een rechtstreekse vertaling van dit égalité-dans-la-souffrance-discours. Enkel binnen dit discours was het idee van ‘te hoge winsten’ politiek levensvatbaar. Deze hoge winsten resulteerden uit het machtsmisbruik van de zwakke positie van diegene, die in de eerste plaats een compatriot, en dan pas een koper was.

7.3.2 L'usure, un délit imaginaire

Vanaf 1923 werd deze notie van ‘woekerprijs’ echter voor het eerst openlijk gecontesteerd in de nationale politieke ruimte. De meest brutale aanval op het begrip werd in 1924 door de epigoon van het vrije marktliberalisme gelanceerd, de Antwerpse Louis Straus:

“L'usure est un délit imaginaire, qui a son origine dans l'opinion hostile au prêt au intérêt qui se retrouve chez les législateurs de l'antiquité. Je comprends que ceux que dominant l'esprit canonique soient adversaires de l'intérêt du capital et, par conséquent, n'admettent pas la légitimité des bénéfices commerciaux.”³⁹¹

Zo ver durfden de meeste parlementariërs niet te gaan. Ze zouden het begrip woekerprijs nog wel gebruikte, maar de betekenis ervan veranderen. Zo werd de notie van marktprijs gaandeweg gelijkgesteld met de gangbare marktprijs; “le juste prix, c'est le prix du marché”.³⁹² De juiste prijs werd de normale prijs. Zo verklaarde de parlementaire commissie dat „een prijs die door de economische omstandigheden normaal is, ... niet beschouwd (mag) worden als een woekerprijs”, en: „men zou het onmogelijke beproeven (...) een handelaar (...) (te) dwingen te verkopen aan lagere prijzen dan deze welke uit die mededinging voortspruiten”.³⁹³ Binnen een economische analyse kan de notie van een ‘te hoge winst’ niet bestaan, er was enkel een prijs waar zowel consument als verkoper me instemden. De regering-Theunis had reeds in een hoogst verwarrende passage verklaard dat een verkoper zich niet meer op de aankoopprijs zou kunnen beroepen om aan te tonen dat iets *geen* woekerprijs was. Zo moest de rechter bij het vaststellen van een woekerprijs niet

³⁹¹ PHK, 1923-1924, 11/4/1924, p. 994.

³⁹² Woorden van Hyacynthe Housiaux: PHK, 1923-1924, 11/4/1924, p. 991.

³⁹³ PDK, 1922-1923, 6/7/1923, nr. 369.

meer rekening houden met productie- en aankoopkosten, maar met “de *normale* handels- en nijverheidsbedrijfskosten”.³⁹⁴ Als winst echter niet meer - of niet meer alleen- het definiërende criterium van een woekerprijs kon zijn, was de definitie ervan zo opgerekt dat ze in de praktijk onbruikbaar werd.

7.4 Van “nouveau riche” naar de nieuwe snob: verantwoordelijkheid van de koper

7.4.1 De nouveau riche: ongelijkheid tussen consumenten

Een andere innovatie doorgevoerd door Wauters en Vandervelde in 1919, was dat ook de koper gestraft kon worden bij een woekerverkoop. Het betoog van minister Emile Vandervelde in de Senaat illustreert duidelijk welke motivatie er achter deze innovatie school. Hij betoogde in de Senaat dat:

“Le acheteur qui veut prendre plus que sa part d'un produit que les circonstances ont raréfié, qui sachant qu'il fait tort à ses concitoyens, achète subrepticement à des prix usuraires du beurre, du lait, ou d'autres denrées (...) commet, à mon avis, un acte punissable qui doit être réprimé sévèrement.”³⁹⁵

Niet alleen in het verkopen, maar ook in het *consumeren* moest men zich naar “l'égalité dans la souffrance” schikken. Zo gaf Vandervelde het voorbeeld van de Engelsen waar “toutes les classes du peuple anglais ... se sont contentées de ce que les plus pauvres pouvaient obtenir.”³⁹⁶ Hij wees hier met een beschuldigende vinger naar „des riches, des enrichis, des profiteurs de guerre, des ‚barons Zeep’”³⁹⁷ die tijdens de oorlog woekerprijzen aan de boeren hadden betaald, en zo mee schaarste hadden geproduceerd. De

³⁹⁴ PDK, 1922-1923, nr. 225, 15/3/1923.

³⁹⁵ PHS, 1918-1919, 9/10/1919, p. 823.

³⁹⁶ PHS, 1918-1919, 9/10/1919, p. 824.

³⁹⁷ Idem, p. 824.

oorlogsschaarste had een krachtige politieke erfenis nagelaten.³⁹⁸ Ook in het *Rapport Général* van de Bevoorradingdienst werd naar “les achats des nouveaux riches” verwezen, als één van de oorzaken van de levensduurte.

“C’est le désordre apporté dans le marché par les achats inconsidérés des enrichis de la guerre, qui, gagnant trop facilement leur argent, en ignoraient la valeur et en usaient avec prodigalité achetant n’importe quoi, n’importe où, à n’importe quel moment, à n’importe quel prix.”³⁹⁹

De “nouveau riche” was een belangrijk naoorlogs topos. Antoon Vrints beschreef hoe de “nouveau riche” gold als iemand die zich materieel wel had weten verrijken, maar het raffinement miste om zich er naar te gedragen. Zo werd hem/haar duidelijk gemaakt dat, ondanks zijn rijkdom, hij/zij nooit zijn/haar *échte* sociale status zou kunnen ontgroeien.⁴⁰⁰ Het topos vond in de eerste plaats dus oorsprong in de wroeging van die groepen die tijdens de oorlog van hun vooroorlogse status leken te verarmen, terwijl *anderen* zich wisten te verrijken. Vanzelfsprekend was dit nauw verwant aan het topos van de woekeraar, maar toch had het een andere connotatie. De prijsstijgingen hadden immers ook de ongelijkheden *tussen* consumenten geprofileerd. Het feit dat de nouveau riche als *een oorzaak* van de levensduurte werd gezien, toont aan dat (a) ook deze ongelijkheid inderdaad als een reële tegenstelling werd ervaren, en dat (b) dit een even belangrijke bron van conflict kon zijn als de tegenstelling tussen koper en verkoper.

7.4.2 De apathische consument

Ook in de jaren erna werd met een beschuldigende vinger naar de koper gewezen. Maar ook deze beschuldiging zou danig van toon veranderen. Meer en meer zouden parlementariërs wijzen op de verantwoordelijkheid (en zelfs: medeplichtigheid) van de consument in het ophouden van de prijsstijgingen. Zo sloot de parlementaire commissie in 1924 af met een

³⁹⁸ Zo draaide het debat in de Senaat, n.a.v. deze passage, uit op een verhitte discussie over wie de verantwoordelijkheid droeg voor boterschaarste tijdens de oorlog: de boeren, de tussenhandelaren of de zogenaamde botercentrales van de bezetter.

³⁹⁹ p. 485.

⁴⁰⁰ Antoon Vrints, ‘Verschuivende tolerantiedrempels: de morele codes van het leven in bezet België (1914-1918),’ in: *Volkskunde*, 114(2013), p. 12.

passage, waarin ze stelt dat de oplossing van de levensduurte niet enkel in “Staatsbemoeiing” moet gezocht worden, maar dat de consumenten (“verbruikers”) misbruiken vaak aan zichzelf te wijten hebben.

“Al te veel verbruikers zien niet naar de prijzen, geven niet de voorkeur aan de eerlijke handelaars die aan lagere prijzen verkopen, weigeren er over te spreken. Er zijn er veel voor wie niets te goed of te duur is. Het niet kopen van sommige producten, eene “staking van koopers” zou dikwijls veel meer doen dan wetsteksten om de prijzen tot eene juiste verhouding te brengen. Maar dit zou tijdelijke opofferingen vergen die men weigert te brengen.”⁴⁰¹

In essentie verweet men de consument hier niet ‘economisch’ genoeg te handelen; hij zocht niet actief genoeg naar de laagste prijs, handelde niet rationeel, en weigerde aankopen uit te stellen. Ook deze kritiek wortelde onmiskenbaar in een economische prijsnotie. De prijs kon alleen *de laagst mogelijke prijs* zijn, als de consument zijn vrije-marktplicht vervulde. Ook in de rapporten van de Bevoorradingdienst was de onverschilligheid van de consument een recurrente ergernis van de inspecteurs. In het laatste gepubliceerde rapport van de (over de maand november 1921) schreven de inspecteurs over de hoge prijzen: “ils sont, il ne faut pas cesser de le dire, surtout le résultat de l’apathie du consommateur qui consent, sans même essayer de réagir, à payer les prix manifestement exagérés qui lui sont réclamés”.⁴⁰²

7.4.3 Snobisme

Dit verwijt kreeg ook nog een hele andere lading. Volgens een eenvoudige vraag-aanbod-analyse is de toename van de productie essentieel om de prijzen te doen dalen. Het was het enige punt waarover iedereen het volmondig eens was: “il faut produire davantage!” Dit punt werd doorheen de jaren dan ook tot in den treure toe herhaald door voor- en tegenstanders van de wet.

⁴⁰¹ PDK, 1923-1924, nr. 199.

⁴⁰² ‘Résumé des Rapports d’Inspection pour le mois de novembre 1921,’ in: Bulletin du Ravitaillement, 3(1921), 12, p. 238.

Volgens dezelfde logica zou ook een inperking van de vraag leiden tot een daling van de prijs. Waar men in de eerste jaren de “nouveaux riches” verweet niet te willen bezuinigen en zo producten ‘weg te kopen’ van hun minder gegoede consumenten, werd nu de voltallige Belgische bevolking verweten niet te willen bezuinigen. Opvallend is dat het nu de tegenstanders van de wet zijn die dit argument aangrijpen. Het verwijt zweemt ergens tussen doctrinair economisme en regelrechte morele paniekerigheid. Zo wees de liberaal Arthur Pater op het teloorgaan van bepaalde Belgische ‘kwaliteiten’ sinds de oorlog: „Il est certain que la manière de vivre du peuple belge après la guerre ne présente plus les mêmes qualités de sobriété et de modération qu’autrefois. ... Cette dilapidation était possible parce que le pouvoir d’achat du public en général s’est accru en raison de l’abondante circulation du papier.”⁴⁰³ Ter illustratie verwees hij naar het groot aantal luxevoertuigen en mokataarten dat geconsumeerd zou worden. Het is opvallend welke rol hij hiervoor toekende aan “l’abondante circulation du papier”. De Dinantse middenstander Hyacynthe Housiaux kleurde zijn punt met andere voorbeelden: „Partout je vois des apparences sinon de richesse, du moins d’aisance ... Les théâtres sont remplis, les cinémas sont bondés. Si je jette un coup d’oeil sur les toilettes, je vois qu’elles dénotent l’aisance et le confort.”⁴⁰⁴ De Antwerpse Louis Straus, tot slot, wees op de veranderde eetgewoontes bij de arbeiders:

Avant la guerre, les ouvriers mangeaient très rarement des oeufs ... Actuellement - je parle d’Anvers parce que je connais mieux la situation dans cette villes, - nos ouvriers de métier et même les dockers et leur famille mangent des oeufs tous les matins... Dans les magasins où l’on vend de la volaille on dira très souvent à de bons bourgeois, qui la trouvent trop cher: les femmes en cheveux⁴⁰⁵ achètent couramment ces produits.⁴⁰⁶

Opvallend is dat deze stijging van de levensstandaard door de socialistische Kamerleden niet werd gecontesteerd. Oud-mijnwerker Achille Delattre zei iets gelijkaardig: „La guerre, cela n’est pas contestable, a fait baisser la moralité partout. On veut gagner de l’argent”.⁴⁰⁷

⁴⁰³ PHK, 1923-1924, 9/4/1924, p. 879.

⁴⁰⁴ Hij verwees verder ook naar huisvrouwen die parfums van 40 fr. en zijden kousen van 18 fr. aankochten. PHK, 1923-1924, 11/4/1924, p. 991.

⁴⁰⁵ Dus: zonder burgerhoed.

⁴⁰⁶ PHK, 1923-1924, 11/4/1924, p. 993.

⁴⁰⁷ PHK, 1923-1924, 9/4/1924, p. 858.

Ook oud-minister Wauters bevestigde dat de situatie van de arbeiders na de oorlog was verbeterd:

“Avant la guerre, il était bien connu que nous étions le pays, non seulement des longues journées de travail et des bas salaires mais où l’on consommait le moins de viande et le moins de sucre, qui sont deux aliments qui peuvent servir de mesure au bien-être d’une population.”⁴⁰⁸

Deze verklaringen wortelden wel degelijk in een realiteit. De oorlog had een verbetering van het arbeidersdieet teweeggebracht, zoals we aantoonden in § 6.2.5.3.

Dat punt gold echter niet voor alle groepen. Wauters verwees naar de slechte situatie van de bedienden en “classes moyennes”.⁴⁰⁹ Dit illustreert hoe wendbaar het middenklasse-topos was. Plots waren het de socialistische volksvertegenwoordigers die het opnamen voor de middenklasse. Ook de Luikse socialist Joseph Bologne stelde dat het niet de arbeiders waren die het zwaarst te lijden hadden onder de levensduurte:

„Il faut que le parlement tienne compte de la situation malheureuse des consommateurs, qui sont complètement désarmés. Parmi ceux-ci, nombreux sont ceux qui, n’ayant que de petits revenus, souffrent énormément de la cherté de la vie; mais c’est le cas des petits rentiers, de la majorité des fonctionnaires et employés de toutes catégories.”⁴¹⁰

Dit is een revelerend citaat omdat deze groep eigenlijk ook niet door de BWP werd vertegenwoordigd. Dit doet de hypothese ontstaan dat de belangrijkste groep gedupeerden van de levensduurte in feite niet in het parlement vertegenwoordigd was.

⁴⁰⁸ PHK, 1923-1924, 11/4/1924, p. 982.

⁴⁰⁹ PHK, 1923-1924, 11/4/1924, p. 982.

⁴¹⁰ PHK, 1923-1924, 7/5/1924, p. 1069.

7.5 Deelbesluit: geen woekerwet, wel twee andere wetten

Hoewel de regering tot tweemaal toe trachtte het woekerartikel (definitief) te verlengen, liep dit tweemaal spaak in de wetgevende Kamers. De “woekerprijs” hield definitief op te bestaan. Uit deze wetgevingsactiviteit ontstonden echter wel twee andere wetten; twee wetten die ook tot doel hadden op de prijzen in te grijpen, maar wel in een zeer economische prijsnotie wortelden.

- De eerste wet (30/7/1923, BS 18/8/1923) verplichtte kleinhandelaars de prijzen van al hun koopwaar zowel binnen als buiten duidelijk aan te plakken.
- De tweede wet (18/7/1924, BS 24/8/1924) bestrafte alle vormen van “ongeoorloofde speculatie” door middel van bedrog, en prijs- en productieafspraken.

7.5.1 Verplichting tot prijsaffichering: zowel conform een economische als politieke prijsnotie

De verplichting tot prijsaffichering was reeds sinds het KB van 31 maart 1919 in voege. Het is belangrijk in te zien dat deze, vandaag zo vanzelfsprekende, verplichting rechtstreeks in de oorlogservaring wortelde. Ook in Frankrijk werd in 1919 een gelijkaardig besluit ingevoerd dat handelaars verplichtte de prijzen van voedingswaren aan te duiden.⁴¹¹ De verplichting was in de eerste plaats een erkenning van het feit dat een aankoop altijd een *interpersoonlijke* transactie is, die een ongelijke machtsverhouding vervat (nl. informatie) en waarbij sociale druk kan worden uitgeoefend. Zo verklaarde de regering in oktober 1923 dat “de koper in de gelegenheid dient gesteld zich te vergewissen van de zakelijke waarde der te koop aangeboden koopwaren, zoowel binnenshuis als aan de toonvensters, zonder daarvoor van den handelaar afhankelijk te zijn”.⁴¹² Deze regeling zorgde ervoor dat (a) consumenten zonder druk naar prijzen konden informeren, en (b) de prijzen voor *alle* klanten gelijk waren, en niet meer *à la tête du client* werden gevormd. Tezelfdertijd paste deze regeling ook volledig binnen een economische prijsnotie. Zo zou de parlementaire commissie in 1923 tevreden verklaren dat “het aanplakken ... de mededinging opwekt, alsook het toezicht van

⁴¹¹ Stovall, *Paris*, p. 232.

⁴¹² KB 18/10/1923, Staatsblad 20/10/1923.

het publiek”.⁴¹³ Ze lost namelijk een informatieprobleem op. De verplichting stelde consumenten zo beter in staat economisch te handelen; i.e. actief op zoek te gaan naar de laagste prijs, door prijzen te vergelijken, en in de mogelijkheid te verkeren om *niet* te kopen. Zo deed deze verplichting de reële markt iets meer lijken op het theoretisch ideaalbeeld van de vrije markt.

7.5.2 De wet op wederrechtelijke speculatie

De tweede wet “op de wederrechtelijke speculatie” bestrafte (1) alle prijsstijgingen- en dalingen bekomen door bedriegelijke middelen (of pogingen daartoe), en (2) alle *abnormale* prijsstijgingen- en dalingen bekomen door *overeenkomsten* (of pogingen daartoe). Het eerste lid bestond reeds in artikel 311 van het strafwetboek, nu werd ook de poging daartoe strafbaar gesteld. Het tweede lid was nieuw, en stelde overeenkomsten die tot doel had een prijsstijging of –daling teweeg te brengen strafbaar. Daarmee werden in essentie elke vorm van prijs- en productieafspraken bedoeld, ofwel elke vorm van kartellering. In feite was dit de eerste vorm van mededingingswetgeving in België. Zo stond in het verslag van de parlementaire commissie dat de wet gericht was tegen “de hinderpalen aan de vrije mededinging die het enige middel is tegen de plaag van de levensduurte, en al de middelen die gebruikt worden om het spel van vraag en aanbod te beperken”.⁴¹⁴ Deze passage illustreert hoezeer de wet wortelde in een economische prijsnotie: juist de beperkingen aan de vrije prijsvorming veroorzaakten de levensduurte.

7.5.3 Debat over de kartelwet: een nieuwe corporatistische breuklijn

In deze paragraaf wil ik aantonen hoe de discussie over deze kartelwet onthulde hoe zich sinds de oorlog een nieuwe breuklijn, dwars door partijen heen, had ontwikkeld. Het wetsvoorstel was aanvankelijk op tafel gelegd door de voorzitter van de Middenstandsgroep, katholiek Paul Wauwermans. Deze parlementaire groep was opgericht in januari 1920. Deze conservatieve fractie binnen de Katholieke Partij wou in de eerste plaats de belangen van de

⁴¹³ PDK, 1922-1923, 6/7/1923, nr. 369.

⁴¹⁴ PDK, 1923-1924, nr. 199.

zelfstandigen, en de middenklasse in 't algemeen vertegenwoordigen.⁴¹⁵ (Het was een teken des tijds dat ook de middenstanders zich gingen corporatiseren.) In feite verwoordde dit wetsvoorstel dan ook het traditionele middenstandersstandpunt dat het in de eerste plaats "die Preisdiktatur der Kartelle"⁴¹⁶ verantwoordelijk was voor de prijsstijgingen, en dat de 'kleintjes' slechts dankbare zondebok van dienst waren. Wauwermans verwoordde dit middenstandermisnoegen treffelijk in de Kamer:

"Il faut atteindre et frapper partout ceux qui, par des manoeuvres et des actes, empêchent le libre jeu de la concurrence Et ceux-là ne sont pas toujours où on les a recherchés, chez le petit boutiquier, chez le détaillant, dont on irait fouiller l'échoppe et qu'on traduirait devant les tribunaux. Les gros bénéfiques ne vont généralement pas chez les petits détaillants, ils vont chez les grands producteurs, et les grands industriels; c'est là que se font les grands fortunes."⁴¹⁷

Dit was in feite een variatie op de klassieke (en nog steeds bijzonder invloedrijke) naoorlogse riedel dat "de middenklasse" zou verdwijnen tussen het grootkapitaal en de arbeiders.⁴¹⁸ Dit mantra moet danig gerelativeerd. Er is allereerst geen enkele aanwijzing in die richting. Mahaim zou in 1926 schrijven: "c'est une exagération évidente".⁴¹⁹ Ten tweede, "de middenklasse" was in de eerste plaats een zelfbeschrijving, geen objectieve categorie. De plasticiteit van deze beschrijving diende in de eerste plaats om sympathie en affiniteit op te roepen, dan een duidelijke groep af te lijnen. Tot slot, - we grijpen nogmaals dankbaar terug naar Mahaim- gaat deze notie voorbij aan het feit dat "toutes les catégories de personnes composant la classe moyenne n'ont pas été atteintes dans la même mesure".⁴²⁰ Het waren echter de ambtenaren, bedienden, gepensioneerden en zgn. kleine renteniers (bv. weduwes)

⁴¹⁵ Heyrman, *Middenstandsbeweging*, p. 157.

⁴¹⁶ Geyer, 'Konsumentenpolitik', p. 209.

⁴¹⁷ PHK, 1923-1924, 11/4/1924, p. 2252

⁴¹⁸ Hoe invloedrijk dit topos is, kunnen we lezen in het werk van Sophie de Schaepdrijver *De Grootte Oorlog*: „De naoorlogse vooruitgang leek slechts het grote kapitaal en de georganiseerde arbeid te begunstigen; de middenklassen gingen er, zo was het algemene gevoel, alleen maar op achteruit.” p. 328.

⁴¹⁹ Mahaim, 'Le fortune et le bien-être,' p. 561.

⁴²⁰ Idem.

die het zwaarst getroffen waren. En het waren niet bepaald deze groepen die vertegenwoordigd waren in de Middenstandsgroep.

Verschillenden parlementariërs merkten daarenboven op dat deze wet verschillende zaken strafbaar zou stellen die zeer gangbaar waren op dat moment in de Belgische industrie. Parlementariër Leon Jourez uit Nijvel van de Liberale Partij stelde in 1924 dat:

“On n’ignore pas que certaines industries... en vue d’éviter une concurrence effrénée, s’entendent par des conventions dont l’objet est de fixer les prix de vente, chose qui, jusqu’ici, n’a jamais été considérée comme étant incorrecte.”

⁴²¹

Ook oud-minister Wauters betoogde dat zulke afspraken productiecrises hielpen vermijden, en zo de werkgelegenheid mee stabiliseerden.⁴²² Reeds voor de oorlog had deze kartellering zich in de Belgische industrie ingezet; dit in de eerste plaats om beter op de internationale markten te kunnen concurreren. Deze tendens werd enkel verder versterkt door de oorlog en ook aangemoedigd door de grote Belgische financiële instellingen. Guy Vanthemsche beschreef hoe “reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog ... de Société Générale en het ‘Comité Central Industriel’, met het oog op de economische rekonstruktie van ons land, aangedrongen (hadden) op de vorming van grote kartels ... waarbij alle producenten zich zouden aansluiten, zelfs tegen hun zin in”.⁴²³ Zo zou de Belgische overheid na de oorlog in feite juist een steeds actievere rol gaan spelen in het aanmoedigen van kartelvorming. Onrechtstreeks moedigde ze sinds de oorlog ook een andere vorm van kartellering aan: die tussen loonarbeiders. Deze twee fenomenen waren in feite de uiting van eenzelfde, internationale ontwikkeling: nationale politieke instituties zouden economische ‘kwesties’ in toenemende mate in corporatistische arrangementen, buiten het parlement, organiseren. Charles S. Maier beschreef hoe deze ontwikkeling ook een nieuwe tegenstellingen in het leven riep: „a new division between those producer groups which could organize effectively and the fragmented components of the middle classes might become more politically

⁴²¹ PHK, 1923-1924, 30/4/1924, p. 1023.

⁴²² PHK, 1922-1923, 19/7/1923, p. 2253.

⁴²³ Guy Vanthemsche. ‘De Belgische overheid en de kartels tijdens het interbellum. Situering en analyse van de wetgeving op de verplichte kartelvorming.’ In: *Revue belge de philologie et d’histoire*, 61 (1983), 4, p. 864.

significant than the older class cleavage between bourgeois and worker".⁴²⁴ Zo kwam het dat in de debatten over deze kartelwet een coalitie tussen socialisten en liberalen tegenover een groep van conservatieve middenstanders kwam te staan. Zo kwam het ook dat er zoveel uitzonderingsbepalingen aan de wet werden toegevoegd. De wet kon bijvoorbeeld onmogelijk slaan op „overeenkomsten betreffende het vaststellen van de loonen of de beroepsbezoldigingen” of overeenkomsten met doel ter „verdediging van beroepsbelangen, verbetering van de productie”.⁴²⁵ Al deze bepalingen leidden er in feite toe dat wet compleet onbruikbaar was. Vanaf het invoeren van de wet tot in 1939 zouden er voor dit misdrijf in totaal 19 gedaagden zijn, waarvan er 8 werden vrijgesproken (in 1928) en er 11 een voorwaardelijke boete kregen (in 1926).⁴²⁶

7.5.4 De huurwet van 1923

Tot slot, het is interessant erop te wijzen dat de regering-Theunis ook de politiek van huurcontestatie zou verderzetten, zij het met iets minder gunstige modaliteiten voor de huurder.

De huurwet van 14/8/1920 verviel op 1 januari 1923. Op 19 mei 1922 (nr. 245) werd een wetsontwerp “tot herziening der wet van 14 augustus 1920 op de huishuur” neergelegd door minister van Justitie Masson. Uiteindelijk zou de definitieve wet in de Senaat goedgekeurd worden op 13 februari 1923. De wetgevingsactiviteit van de nieuwe huurwet nam dus iets minder dan een jaar in beslag.⁴²⁷ De wet bepaald dat een huurder recht had op een verlenging van zijn huurcontract van rechtswege tot de overeenkomstige datum in 1925. Gedurende deze periode mocht de verhuurder de prijs slechts met 100% opdrijven tov. de huurprijs op 1 augustus 1914. De wet gold niet voor onroerende goederen gebouwd na 11 november 1918, of gebouwen niet verhuurd sinds 1 augustus 1914. Ook is ze niet van toepassing op villa's, onroerende goederen gebruikt om handel te drijven of een nijverheid uit

⁴²⁴ Charles S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade after World War I*. Princeton: Princeton University Press, 1975, p. 11.

⁴²⁵ PHK, 1923-1924, 11/4/1924, p. 974.

⁴²⁶ Gerechtelijke statistiek

⁴²⁷ (Kamer: 4-5-6-7-11-14-18/7/1922; Senaat: 18-25/10, 7-8-9-15-16-22-23/11, /1922 5-7-12-19-20/12/1922; Kamer 23-24-25-26-30-31/1/1923, 1/2/1923; Senaat: 13/2/1923) *Pasinomie*, 1923, p. 1-2.

te oefenen en op onroerende goederen gebruikt als woonst en handels- of nijverheidspand waarvan de huurprijs een bepaald bedrag overschrijdt.⁴²⁸ De wet bepaalde verder ook dat het college van burgemeester en schepenen tot 1 januari 1925 het recht had om leegstaande vaste goederen op te vorderen om ze te laten bewonen. Ik analyseer enkel de laatste stemming in de Kamer (nadat de wet door de Senaat geamendeerd was.) Een bijzondere coalitie stemde de wet op 1 februari 1923 in de Kamer. 89 Kamerleden stemden voor. De stemmen waren over de partijen verdeeld als volgt: BWP: 45 of 66% van de fractie; KP: 32 of 40% van de fractie; LP: 12 of 36%. 41 stemden tegen: KP: 31 of 39% van de fractie; LP: 10 of 30% van de fractie. De wet genoot dus het meeste steun van de BWP, die de wet vanuit de oppositie steunde. Slechts een minderheid van de katholieke en liberale fracties stemden voor de wet.

⁴²⁸ Staatsblad, 23/2/1923.

8 **Straatpolitiek en de levensduurte**

Tot nu heb ik mij vooral geconcentreerd op de nationale politieke ruimtes: de regering en de Kamers. Ook hierbuiten werd echter ‘aan politiek gedaan’. In dit hoofdstuk concentreer ik mij op deze extraparlamentaire vormen van politiek. Hoewel we ons vooral hebben geconcentreerd op het *uitblijven* van een bepaalde type actie, vertaalden de prijsstijgingen zich wel degelijk in een straatpolitiek reactie in de naoorlog. In het eerste deel van dit hoofdstuk wil ik aantonen hoe de socialistische arbeidersbeweging deze straatpolitieke reactie trachtte te monopoliseren, en af te leiden naar coöperatieven, loonoverleg, en campagnes (het geheel van meetings, pers en demonstraties). Daar zou de arbeidersbeweging in een eerste fase gedeeltelijk in slagen. De stakingsbeweging stond immers op gespannen voet met de arbeidersbeweging. In het tweede deel zal ik mij buigen over de vraag waarom de regering-Theunis tot tweemaal toe trachtte het verbod op woekerprijzen terug in te voeren in 1923 en 1924. Ik wil aantonen dat dit een reactie was op de straatpolitiek buiten het parlement, en in de eerste plaats op de prijscontestatie op de markten door oud-strijders in 1924.

8.1 Arbeidersbeweging: straatpolitieke monopolist

Na de oorlog werd de socialistische arbeidersbeweging, in politiek-wetenschappelijk jargon, “issue owner” van de levensduurte. We zagen reeds dat dit “issue ownership” geenszins volledig overeenstemde met de parlementaire realiteit. De beweging eigende zich de woekerretoriek (geenszins typisch socialistisch) toe en voerde als enige nationale politieke

partij campagne “tegen de levensduurte”. Het is belangrijk te erkennen dat dit “issue ownership” ook een gevolg was van het feit dat de BWP na de oorlog in feite de enige partij was in de moderne zin, met een (definitie Emmanuel Gerard) “unitaire partijstructuur met een erkende voorzitter, en dwingend gezag over de plaatselijke afdelingen en fracties”.⁴²⁹ Daarenboven was het de enige partij met een sterke extraparlamentaire organisatie. In zekere zin was het de enige partij die überhaupt van iets “issue owner” kon worden. De monopolisering door de arbeidersbeweging was echter geenszins een gegeven, maar een actieve betrachting. Nikos Potamianos stelde in Griekenland vast dat “de levensduurte” vooral een kans presenteerde het socialistisch programma naar een groter publiek dan de klassieke basis, te vertalen: “the focus on the problem of high prices ... was mostly part of organized labor’s tendency to refer to the ‘larger issues’, to the problems of the people in general and to the national political arena”.⁴³⁰ Ook in België was het programma van de BWP tegen de levensduurte in feite gewoon het socialistische programma. Dat dat niet per se zo hoefde te zijn zagen we reeds *in casu* de kartelwet. De levensduurte was dus een wendbaar politiek probleem, waarmee de beweging vooral mensen binnen en naar de eigen instituties wilde mobiliseren. Als we stellen dat de arbeidersbeweging misschien wel de enige echte sociale, maar vooral sterkste ‘beweging’ was in de naoorlog, is het ook belangrijk te erkennen dat niet elke vorm van arbeidersactie per se onderdeel was van die arbeidersbeweging, zoals we zien *in casu* van de stakingen. Ook hier geldt hetzelfde als voor de middenklasse: ‘arbeidersbeweging’ was in de eerste plaats een zelfbeschrijving, geen objectieve categorie. In feite hebben we het in dit hoofdstuk dus over de *institutionele* arbeidersbeweging, en hoe die instituties (coöperatieven, vakbonden en partij) tegen de levensduurte mobiliseerden.

Tot slot, dit “issue ownership” vertaalde zich bij de verkiezingen van 1921 nog niet in electoraal succes. Deze campagne werd gedomineerd door militaire thema’s en vond plaats in een context van prijsdalingen. Joye en Lewin hebben echter gesuggereerd dat de positieve verkiezingsresultaten in 1925 wel een rechtstreeks gevolg waren van de onvrede over de levensduurte. Deze verkiezingen vallen echter buiten het opzet van de scriptie, maar dit is wel een mogelijke piste voor verder onderzoek.

⁴²⁹ Emmanuel Gerard, *De Katholieke Partij in crisis*, p. 48

⁴³⁰ Potamianos, ‘Moral Economy?’ p. 807.

8.1.1 Coöperatieven: weinig succes

Op verschillende momenten verklaarden socialistische voormannen dat de coöperatieven het beste middel waren in de strijd tegen de levensduurte. Voorman van de coöperatieve beweging, Victor Serwy, verklaarde in juni 1919: “le plus simple, le plus pratique serait pour le consommateur d’entrer dans les sociétés coopératives (...) c’est tout d’abord dans cette direction que doivent se grouper les efforts des travailleurs syndiqués”.⁴³¹ Socialistisch Brussels Louis Bertrand verklaarde dat “entre ces deux moyens contradictoires: libre concurrence ou intervention publique, il y en a un troisième, c’est la coopération (...) L’ensemble des consommateurs associés ... c’est la disposition du consommateur, au prix de revient, de tout ce dont il a besoin pour subsister”.⁴³² Men ziet in dat de zelfbeschrijving van de coöperatieven perfect aansloot bij de dominante woekerretoriek. De verbruikerscoöperatieven zouden er echter niet in slagen om structureel lagere prijzen te garanderen dan de gangbare marktprijzen. De oorlog lijkt dan ook geen explosieve toestroom naar de coöperaties (geenszins vergelijkbaar met de syndicaliseringsgraad) te hebben gegenereerd.⁴³³

8.1.2 Grèvomanie: stakings- en syndicale beweging

De naoorlogse jaren kenden een explosieve toename van het aantal stakers en stakingen. Hoewel er vaak gewezen op het belang van de stakingsvrijheid geweest wordt, die sinds de wapenstilstand *de facto* (nog niet *de jure*) bestond, was dit hoogstwaarschijnlijk slechts een post-hoc bevestiging van een toestand die reeds in voege was.⁴³⁴

Tabel 17: Stakingsactiviteit in België, 1919-1924⁴³⁵

⁴³¹ Victor Serwy, ‘L’Action des Consommateurs,’ *Le Peuple*, 21/6/1919.

⁴³² Louis Bertrand, ‘La Vie Chère. Causes et Remèdes,’ *Le Peuple*, 11/8/1919.

⁴³³ Iets wat door Joseph Wauters bevestigd wordt in zijn interpellatie in 1924, “À l’heure actuelle, elles coopératives ne représentent, en Belgique, qu’une petite partie du commerce du détail”. PHK, 1923-1924, 11/4/1924, p. 983.

⁴³⁴ Dirk Luyten, *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918*, Brussel: VUBpress, 1995, p. 17-18.

⁴³⁵ Charles Roger en Auguste Servais, *Les Conflits du Travail en Belgique, 1896-1938*, Brussel: Editions de l’association des Patrons et Ingénieurs Catholiques de Belgique, 1939, p. 55-56.

	Aantal stakingen	Aantal stakers
1919	366	158 253
1920	506	289 190
1921	252	122 185
1922	169	85 002
1923	166	104980
1924	186	82 747

Ter vergelijking: de periode van 1896 tot 1913 kende gemiddeld 131 stakingen, en 31 407 stakers per jaar (met een max. van 221 stakingen in 1907 en 75 672 stakers in 1905).⁴³⁶ België had nog nooit zoveel stakers gezien in zijn geschiedenis. Overall werd gestaakt, niet enkel in de industriële sectoren. Ook bank-, en trambediendes, obers, gas-, water- en elektriciteitswerkers legden massaal het werk neer.⁴³⁷ Tyler Stovall stelde gelijkaardige acties vast voor Parijs in 1919.⁴³⁸ Hoewel deze acties een beetje tussen de voegen van geschiedenis zijn verdwenen (i.t.t. tot de metaal- en mijnstakingen) zijn ze misschien wel significanter, juist omdat dit meestal groepen waren die nauwelijks stakten voor de oorlog.

Aanleiding voor bijna al deze stakingen waren de prijsstijgingen. Zo'n 70% van al deze stakingen was gemotiveerd door de vraag naar hogere lonen.⁴³⁹ Dit aandeel lag zowel in absolute als relatieve cijfers veel hoger dan in de vooroorlog (zie tabel). Dat is niet verwonderlijk; de vooroorlogse koopkracht was in 1919 zowat gehalveerd. De stakingen hadden dus een veel defensiever karakter dan ze vaak worden toegedicht.⁴⁴⁰

⁴³⁶ Ibidem.

⁴³⁷ *Le Peuple*, 1919.

⁴³⁸ Stovall, 'Du vieux et du neuf,' p. 88.

⁴³⁹ Roger en Servais, 'Conflits,' p. 61.

⁴⁴⁰ Bijvoorbeeld in Gita Deneckere, *Sire, het volk mort*, p. 783. "Na de pacificatie van de strijd voor algemeen stemrecht in Loppem bevorderde een massale stakingsgolf in 1919 een nieuwe reeks sociale hervormingen: de achturige werkdag, de afschaffing van artikel 310, de verruiming van de sociale wetgeving, een nationaal crisisfonds voor de werkloosheid, de koppeling van het loon aan het indexcijfer voor de kleinhandelsprijzen en de oprichting van paritaire comités voor onderhandelingen tussen patronaat en vakbonden."

Tabel 18: Procentuele verdeling oorzaken stakingen, 1896-1928⁴⁴¹

Années	Question de salaire	Org. du travail Rég. d'atelier Amendes	Quest. syndic. Renvoi contre- maître et ouvr.	Durée du travail	Protestat. et solidar.	Indéterm. et divers
1896	55.4	15.8	21.6	2.9	—	4.3
1897	50.7	21	19.2	3.1	—	6
1898	54	9.9	29.7	1.1	1.1	4.2
1899	55.8	13.5	20.2	1.9	—	8.6
1900	60.3	13	15.8	3.4	1.4	7.1
1901	58.1	15.3	24	2.6	—	—
1902	46.5	16.4	28.8	4.1	—	4.2
1903	55.7	15.7	20	8.6	—	—
1904	44.4	14.8	23.5	9.9	—	7.3
1905	62.2	16.6	18.8	1.5	—	0.9
1906	56	14	24.2	3.9	—	1.9
1907	62.8	9.5	20.4	5.9	—	1.4
1908	46.5	23	27	2	—	1.5
1909	51.3	19.3	23.5	3.4	—	2.5
1910	57.4	12	28.7	—	—	1.9
1911	53.8	11	26.9	7.1	—	1.2
1912	56.4	13.8	25.3	2	—	2.5
1913	50	14.2	30.9	2.5	—	2.4
1919	71	0.8	7.4	5.2	0.5	14.1
1920	79.2	1	12.5	2	1.6	3.7
1921	56.7	2	15.5	17	1.6	7.2
1922	64.4	10	23.1	1.8	0.6	—
1923	75.4	7.1	15.1	1.7	0.6	—
1924	76.8	5.9	16.7	0.5	—	—
1925	60.8	17.4	20.3	—	0.9	—
1926	69.3	13.1	16	—	—	1.6
1927	64	10	15.5	—	1.6	8.9
1928	69.1	14.7	13.1	—	1.6	1.5

In de naoorlog vond tevens een al even explosieve syndicalisering plaats.

Tabel 19: Ledenaantallen socialistische en christendemocratische vakbonden, 1913-1920⁴⁴²

	Syndicale (soc.)	Commissie	ACV
1913	126 745		102 177
1920	718 410		156 631

Desondanks zijn deze twee evoluties geenszins één op één verbonden. Een groot aandeel van de naoorlogse stakingen waren zogenaamde *spontane* of *wilde* stakingen, die zonder

⁴⁴¹ Ibidem.

⁴⁴² Guy Vanthemsche, *De werkloosheid in België, 1929-1940*, Berchem: EPO, 1989, p. 27.

enige syndicale inmenging waren georganiseerd.⁴⁴³ Veel cao's werden nog altijd afgesloten zonder de syndicaten, en de vakbonden ondervonden zelf veel moeite om de werknemers de cao's die ze wel zelf kon afsluiten, te doen naleven.⁴⁴⁴ De stakingsbeweging was dus geen, laat staan een exclusieve, syndicale beweging. Er was veeleer sprake van twee bewegingen: een stakingsbeweging van onderuit, die in de eerste plaats 'lokaal', bedrijf per bedrijf wortelde en een syndicale beweging die deze looneisen gecentraliseerd en onder (haar) controle trachtte te krijgen. (Binnen deze syndicale beweging was daarenboven nog eens een eigen 'centralisering' bezig: de nationale Syndicale Commissie had sinds de oorlog het roer omgegooid en wenste ipv. "passief registratieorgaan" actief 'van bovenuit' leiding te geven.⁴⁴⁵) De syndicale beweging zou de stakingsijver na de eerste maanden van 1919, dan ook steeds trachten af te remmen.⁴⁴⁶ Dé syndicale strategie was om deze looneisen zoveel mogelijk naar de nieuwe overlegorganen te kanaliseren, de staking was *ultima ratio*. Zo schrijft Max Gottschalk in 1926 in *La Belgique Restaurée* dat:

"Les porte-paroles les plus influents du syndicalisme ont indiqué à diverses reprises que la puissance syndicale se manifestait d'une façon plus évidente par l'acceptation des revendications ouvrières de la part des patrons, même au prix de certaines concessions limitées, que par la grève qui, en fin de compte, est un aveu de faiblesse".⁴⁴⁷

Tot slot, deze loonbeweging was ontegensprekelijk een succes in nominale zin. Peter Scholliers dat dit in reële koopkracht vertaald een veel gematigder succes was.⁴⁴⁸ Dit bevestigt het defensieve karakter van de stakingsbeweging

⁴⁴³ Mandy Nauwelaerts, 'De socialistische syndikale beweging na de Eerste Wereldoorlog (1919-1921)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4(1973), 3-4, p. 371. (343-376).

⁴⁴⁴ Luyten, 'Sociaal overleg,' p. 22, 24.

⁴⁴⁵ Nauwelaerts, 'De socialistische syndikale beweging,' p. 348.

⁴⁴⁶ Nauwelaerts, idem, p. 372.

⁴⁴⁷ Max Gottschalk, 'Le Travail,' in: Ernest Mahaim, *La Belgique Restaurée*, p. 318.

⁴⁴⁸ Scholliers, *Loonindexering*, p. 388-389.

8.1.3 Syndicale of politieke actie

De invoering van het algemeen stemrecht (voor mannen) markeerde voor de BWP ook het einde van de algemene staking als extraparlamentair politiek breekijzer. Mieke Claeys-Van Haegendoren toonde aan hoe politieke actie door de BWP tussen beide wereldoorlogen werd beperkt tot het parlement: de „primauteit van parlementaire actie” domineerde.⁴⁴⁹ De BWP haastte zich dan ook om elke staking in het interbellum van enige politieke betekenis te ontdoen. Opvallend is dat de Partij dus zelf stakingen zou ‘depolitiseren’, en een duidelijk onderscheid maakte tussen een ‘syndicale’ en ‘politieke’ sfeer. Een goed voorbeeld hiervan is een artikel dat op 11 oktober 1919 in *Le Peuple* verscheen, onder de titel ‘Action syndicale où action politique’.

« La puissance syndicale, si forte soit-elle, est insuffisante. Pourquoi? Pour deux raisons. La première, c’est que nous ne choisissons pas notre terrain de lutte. La bourgeoisie nous combat sur le terrain professionnel et au Parlement (...) Ensuite, le travailleur – manuel ou intellectuel – n’est pas seulement un producteur exploité comme tel par son patron, il est encore un citoyen possédant certains droits politiques et civils bien insuffisants encore, mais dont il doit, dans l’intérêt même de sa lutte syndicale, défendre l’existence et essayer d’augmenter la valeur. »⁴⁵⁰

Politieke actie wordt hier gedefinieerd als “action de propagande générale socialiste” en “action électorale”. In 1920 zouden de Syndicale Commissie en BWP inderdaad campagne gaan voeren rond een gezamenlijk samengesteld programma “tegen de levensduurte”. De voorgestelde maatregelen waren extensief: de huurwet moest herzien, het gebruik van bloem verboden voor gebakjes, oorlogswinsten belast, het belastbaar minimum verhoogd, een progressieve belasting op kapitaal, een verbod op de invoer van luxeproducten, en de 8-uren werkdag ingevoerd.⁴⁵¹ Dat was, zoals we hierboven reeds aangaven, dus het hele

⁴⁴⁹ Mieke Claeys-Van Haegendoren, *25 jaar Belgisch Socialisme. Evolutie van de verhouding van de Belgische Werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940*, Antwerpen: Scriptoria, 1967, p. 405.

⁴⁵⁰ ‘Action syndicale où action politique,’ *Le Peuple*, 11/10/1919.

⁴⁵¹ ‘Le Conseil général et la Commission syndicale formulent leur Programme d’Action contre la Vie Chère’, *Le Peuple*, 4/3/1920.

socialistische programma. N.a.v. dit programma werden meetings, een perscampagne en een landelijke betoging op 28 maart aangekondigd. Verder werd aan alle plaatselijke afdelingen gevraagd “comités de vigilance “ op te richten, en gewezen op “l'utilité qu'il y aurait à y faire entrer les ménagères”.⁴⁵² I.t.t. in Frankrijk is het in België dus de leiding van de partij die “van bovenuit” deze vigilantiecomités tracht te organiseren. Dat lijkt een bevestiging van mijn stelling dat er in België na de oorlog weinig consumentenactivisme is. Het belang dat de partij daarenboven hecht aan de participatie van “huisvrouwen” illustreert hoezeer de gendering van protest een moderne constructie was: werken = mannen, inkopen doen = vrouwen. De partij leek te vermoeden dat de acties zo aan overtuigingskracht zouden winnen. Op 28 maart werd er overal in het land betoogd (o.a. in Luik, Gent, Antwerpen, Mons, Mechelen, Namen). *Le Peuple* schreef over een opkomst van “tienduizenden”. De beschrijving van de betoging in Antwerpen is illustrerend voor de gehanteerde vormelijkheid. Volgens eigen schatting liepen er 20.000 manifestanten in stoet door de straten, vergezeld door muzikanten en spandoeken. Er werden leuzes gescandeerd als: “les bateliers exigent l'intervention de l'Etat contre la vie chère, cause de la misère du peuple”. Verder schrijft de krant dat “ondanks de Pruisische maatregelen”: “comme d'habitude, tout s'est déroulé dans le plus grand calme”.⁴⁵³ Ook de 1 mei-acties stonden dat jaar volledig in het teken van de levensduurte. Mandy Nauwelaerts heeft in haar onderzoek aangetoond hoe de leiding van de partij het idee van een algemene 24-urenstaking, geproclameerd door radicalere afdelingen, de kop indrukt. Ze citeert een treffende uitval van oud-mijnwerker Achille Delattre:

“Il n'est pas question de discuter le chômage du Premier Mai. Nous le faisons depuis trente ans. Il n'est pas admissible que ceux qui vont le faire pour la première fois nous disent qu'il faut lui donner un caractère révolutionnaire.”⁴⁵⁴

Nauwelaerts velde in haar artikel dan ook een zeer negatief oordeel over “de nutteloze acties tegen het dure leven”.⁴⁵⁵ De acties pasten echter perfect zowel in (a) het primauteit van parlementaire actie dat Partij en Commissie huldigde; (b) het discours van waardigheid en zelfdiscipline dat de sociaaldemocratische hanteerde. De demonstraties dienden hier als

⁴⁵² Ibidem.

⁴⁵³ ‘Les manifestations socialistes contre la vie chère,’ *Le Peuple*, 30/3/1920.

⁴⁵⁴ Nauwelaerts, ‘Syndikale Beweging,’ p. 364

⁴⁵⁵ Idem, p. 362.

“sociale technologie” om grote gedisciplineerde mensenmassa’s te ‘tonen’ – indrukwekkend zowel om hun grootte als hun kalmte – en de onvrede over de levensduur te kanaliseren én monopoliseren binnen de arbeidersbeweging.

Tot slot, het is interessant om een antwoord te formuleren op Nauwelaerts’ kritiek dat de beweging “de opportuniteit die de zwakke positie van het kapitalisme haar bood” niet gegrepen zou hebben en “het revolutionair potentieel” zou hebben opgebruikt “in de strijd voor beperkte doeleinden .. die steriel zouden blijken voor de omvorming van het stelsel zelf”.⁴⁵⁶ Deze kritiek biedt een interessante kans om een antwoord te formuleren op de vraag waarom de arbeidersbeweging de toestand niet verder liet escaleren om vervolgens dit ‘revolutionair potentieel’ uit te buiten? Waarom liet ze de voedselprijzen niet gewoon escaleren? Allereerst omdat de gevoerde politiek *geen socialistische politiek was*. Ook zonder de socialisten zou de regering een politiek van prijs- en huurcontestatie gevoerd hebben. Dit zien we zowel bevestigd in internationale voorbeelden als het feit dat de regering-Theunis ook de huurwet zou verlengen. De naoorlog bood juist een kans aan de socialistische partij om zich deze politiek toe te eigen. Het lijkt erop dat juist deze toe-eigening de meeste onvrede bij de andere partijen oopriep. Zo stelde katholieke burggraaf Léon du Bus de Warnaffe in 1920 in de Kamer n.a.v. het debat over het bevoorradingsbeleid

“Pourquoi revendiquer comme une victoire personnelle des votes que nous émettons avec vous dans toute la conviction et dans tout le désintéressement de notre conscience. C’est là une maladresse et c’est une faute, car, grâce à cette attitude, le gouvernement d’union peut apparaître à la masse comme n’étant que l’exécuteur des oeuvres du parti socialiste.”⁴⁵⁷

Ten tweede, Nauwelaerts’ kritiek gaat voorbij aan de aard zelf van de Belgische arbeidersbeweging. Ze was ontstaan als een federatie van arbeidersgroeperingen met de coöperaties als financiële basis; organisaties die de lotsverbetering van hun leden op de eerste plaats stelden. De materiële belangen van deze organisaties waren ook gestoeld in het financieel-economisch systeem. Zo waren de vakbonden niet gediend met werkloosheid daar zij de werkloosheidsvergoedingen uitkeerden, Oppositie tegen het kapitalistisch

⁴⁵⁶ Idem, 376.

⁴⁵⁷ PHK, 1919-1920, 16/3/1920, p. 633.

productiesysteem beperkte zich daarom ook tot een „*een inefficiënt verbalisme*”.⁴⁵⁸ Dit levert ons de sleutel voor ons laatste punt. De hele *raison d'être* van de arbeidersbeweging was de *materiële* lotsverbetering van de arbeider én het geloof dat die lotsverbetering het best bereikt kon worden door middel van bepaalde organisatievormen. ‘De’ arbeidersbeweging was in feite het trio van instituties, namelijk: de partij, de vakbonden en de coöperatieven. Deze kritiek gaat dan ook voorbij aan de niet geringe ontwikkelingen dat deze instituties - partij en vakbonden in de eerste plaats – zich in de onmiddellijke definitief konden consolideren, en op zeer korte een zeer bijzondere machtspositie wisten te verwerven binnen het Belgisch koninkrijk (door de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht en de nieuwe corporatistische arrangementen). En dat dat ook altijd het doel was.

8.2 1923-1924: een politiek woelige periode

8.2.1 De Ruhrbezetting polariseert

In 1923 escaleerde het internationale conflict over de Duitse herstelbetalingen tot een militaire interventie. Op 2 januari 1923 besloot de Franse regering het Ruhrgebied te bezetten. De industriële productie zou vervolgens dienen als waarborg voor de herstelbetalingen. De Belgische regering-Theunis besloot op 6 januari aan de bezetting deel te nemen. De bezetting markeerde vooral het einde van een periode van prijsdalingen die zich eind 1920 hadden ingezet. Men neemt aan dat met de escalatie van het conflict de hoop op een opwaardering van de munt definitief opgegeven werd door veel munthouders, zowel in binnen- als buitenland. De Ruhrbezetting wijzigde dus de verwachtingen van munthouders over de toekomstige waarde van de munt. Het gevolg hiervan was een aanzienlijke kapitaalvlucht uit de frank. Dit wordt ook wel eens vertaald als ‘speculatie’: mensen speculeerden erop dat de munt in waarde zou gaan dalen. In de eerste maanden van 1924 verslechterde de wisselkoers van de Franse en Belgische frank dramatisch. De binnenlandse prijzen stegen navenant. Valéry Janssens noemde dit de “autonome inflatiefactor”⁴⁵⁹,

⁴⁵⁸ Claeyss-Van Haegendoren, *25 jaar Belgisch Socialisme*, p. 405.

⁴⁵⁹ Janssens, *De Belgische Frank*, p. 184

aangezien de andere determinanten nagenoeg onveranderd waren gebleven (de geldhoeveelheid) of juist verbeterd (de nationale productie). Deze verslechtering van de wisselkoers werkte in op de prijzen, enerzijds omdat België een open economie was, veel moest invoeren, en invoer dus duurder werd, maar anderzijds omdat de verslechterende verwachtingen van binnenlandse munthouders de omloopsnelheid van geld deden toenemen (en de vraag naar geld afnemen). België bevond zich dus in een paradoxale situatie. Er was sprake van een monetaire crisis, maar anderzijds was het land volledig hersteld van de oorlog. Zo neemt men aan dat in 1924 het vooroorlogse productiepeil en de vooroorlogse koopkracht terug hersteld waren.

De Ruhrbezetting markeerde echter ook het begin van een politiek woelige periode. De bezetting werd inzet van toenemende internationale polarisatie, waarbij Frankrijk en België in een geïsoleerde positie terechtkwamen. De bezetting markeerde echter ook het begin van een minder bekende periode, van binnenlandse polarisatie. Het waren de Vlaamse christendemocraten die in het parlement het initiatief tegen de bezetting namen, als breekijzer om concessies af te dwingen in de Vlaamse kwestie.⁴⁶⁰ In de maand maart in 1923 zou ook het voltallige partijbureau van de nieuw opgerichte Communistische Partij opgepakt. Dit mondde uit in een showproces dat grotendeels uit geschiedenisboeken is verdwenen.⁴⁶¹ In mei 1923 zou de allereerste spoorwegstaking uit de Belgische geschiedenis uitbreken. Deze staking markeerde ook een andere primeur: voor het eerst zou het leger ingezet worden tegen stakers. Gita Deneckere toonde aan hoe voor het eerst een privé-militie, de *Union Civique*, als stakingsbrekers werd ingezet.⁴⁶² Deze woeligheid stopte niet aan de deuren van het parlement. In een context van scherpe prijsstijgingen werden op 6 februari 1924 in de Kamer de debatten over de ratificering van het Frans-Belgisch handelsverdrag geopend. De BWP had haar aanvankelijk weifelende houding laten varen en voerde nu frontale oppositie. Op 27 februari verwierpen de socialisten het handelsverdrag in een merkwaardige coalitie met de Frontpartij en de Vlaamse groep rond van Cauwelaert. Theunis bood nog diezelfde dag het ontslag van zijn regering aan. Na de weigering van Houtart, werd Theunis opnieuw aangeduid als formateur. Na een herschikking ten gunste van het relatieve gewicht van christendemocraten en flaminganten, kwam de eerste ministerraad (van wat in

⁴⁶⁰ Claeys-Van Haegendooren, idem, p. 219.

⁴⁶¹ Deneckere, *Sire, het volk mort*, p. 791.

⁴⁶² Ibidem.

feite de regering-Theunis II was) op 11 maart opnieuw samen. Er was besloten verschillende politieke kwesties aan de kant te schuiven (vooral: het taalgebruik in het leger) om de stabiliteit van het kabinet te garanderen. Theunis somde de prioriteiten van de nieuwe regering op: „la solution du problème des réparations, la crise des changes, la situation financière, l'état d'inquiétude général provenant de l'incertitude économique dans laquelle se trouve le pays”⁴⁶³.

Op 18 maart trad het nieuwe kabinet in de Kamer aan in de door Theunis dramatisch beschreven als moeilijkste omstandigheden sinds de wapenstilstand. Theunis kondigde een politiek van „économies et sacrifices” aan.⁴⁶⁴ Absolute prioriteit was het budgettaire evenwicht. I.c.: nieuwe besparingen, nieuwe belastingen en een oplossing voor de herstelbetalingen. Hij kondigde echter ook vigoureuze actie aan tegen de oorzaken van de levensduurte. Daarbij hiel hij uit naar „ceux qui spéculent sur l'inquiétude publique”. Tot slot kondigde hij ook aan dat de regering snel een strafwet zou neerleggen „frappant les mauvais citoyens qui vendent leurs marchandises à des prix usuraires.”⁴⁶⁵ Een liberaal-conservatieve regering zag zich dus gedwongen om de woekerprijs als wettelijk misdrijf terug te invoeren. Het lijkt dat de regering daarmee vooral aan de extraparlamentaire druk wou beantwoorden. Zowel in de ministerraad als parlementaire debatten over de wet werd verschillende malen naar marktacties van oud-strijders verwezen.⁴⁶⁶ Over deze acties is weinig geweten, ondanks de omnipresentie ervan in contemporaine politieke bronnen. Daarenboven waren deze acties – met uitzondering van de voormelde marktrel in Moeskroen – waarschijnlijk de enige, en in ieder geval meest significante momenten van burgerlijke prijscontestatie in de Belgisch naoorlog.

Daarom heb ik een kort onderzoek naar deze acties ingesloten. Daartoe heb ik verschillende kranten geconsulteerd. Aangezien de acties specifiek uitgingen van de Nationale Strijdersbond of *Fédération Nationale des Combattants* (hierna NSB), heb ik ook *Het Strijdersblad* geconsulteerd, een weekblad uitgegeven door het NSB. Ik geef eerst een kort

⁴⁶³ ARA, *Ministerraad*, 11/3/1924.

⁴⁶⁴ PHK, 1923-1924, 18/3/1924,

⁴⁶⁵ PHK, 1923-1924, 18/3/1924,

⁴⁶⁶ Ministerraad: *Ministerraad*, ARA, 24/3/1924. De acties kwamen ook ter sprake in de discussie n.a.v. de regeringsverklaring op 18 maart.

chronologisch overzicht van de acties. Vervolgens vergelijk ik de vorm van de campagne in *Het Strijdersblad* met die van de marktacties.

8.2.2 “Op voor de verdediging van ons bestaan en tegen het duur leven! Op makkers!”⁴⁶⁷

Afbeelding: voorpagina *Het Strijdersblad* (3/2/1924)

⁴⁶⁷ *Het Strijdersblad. Tolk der Oud-Strijders, 2/3/1924.*

8.2.2.1 *Chronologie van de acties*

Op zaterdag 1 maart, enkele dagen nadat de regering was gevallen, begon de campagne van de Nationale Strijdersbond (hierna: NSB) tegen de levensduurte. Vrijdag had de Mechelse afdeling van de NSB reeds via aanplakbrieven een oproep gelanceerd om zaterdag op de markt in Mechelen te betogen. De volgende ochtend verzamelde zich een grote groep⁴⁶⁸ oud-strijders aan het treinstation, waaronder ook leden van de Antwerpse en Brusselse afdelingen. Van daar trokken ze in stoet, met muziek en vlaggen, naar de botermarkt. Onderweg verspreidden ze volgende strooibriefjes:

„Aan de eerlijke bevolking! De prijzen der eetwaren stijgen verschrikkelijk! Welhaast zult gij de boter moeten derven en droog brood eten! De oud-strijders streden in 't belang van den gemeenschap. Niet om eenige slechte Belgen te verrijken, dreven zij moedig den vreemdeling over de grenzen. Met des te meer hardnekkigheid zullen zij de woekeraars en spekulanten beletten ons volk uit te hongeren. Eerlijke Belgen, wij rekenen op u! Niemand betale de boter meer dan 16 fr. de kilo”⁴⁶⁹

De oud-strijders vormden vervolgens een cordon rond de markt. Op de markt dwongen ze de boeren hun boter aan 16 fr. de kilo (ipv. de gangbare prijs van 22/23 fr.) te verkopen. Ook boeren die de markt trachtten te verlaten, werden gedwongen hun boter aan de maximumprijs te verkopen. Deze actie kreeg navolging in Brussel. Donderdagavond (6/3) vond in *La Brasserie Flamande* een meeting plaats waar de strijd werd aangekondigd „tegen de woekeraars, opkoopters, financiewolven, en onbekwamen”.⁴⁷⁰ De gestemde dagorde was even strijdlustig als oppervlakkig: de „strijd” werd goedgekeurd en verklaard dat men die „uit alle krachten” zou steunen. Van “de Regeering” werd “zonder ontzag van politieke groepen, alle maatregelen noodig, tot daling van de levensduurte en stijging onzer frankwaarde” geëist. De volgende dag (vrijdag 7/3) trokken een honderdtal oud-strijders van de Brusselse afdeling naar de Sint-Gorismarkt. Ze omsingelden de markt en legden een maximumprijs voor de boter op. Daarna trokken ze in stoet naar het stadhuis. De burgemeester gaf echter niet thuis. Woensdag 12 maart verzameld zich opnieuw een grote groep oud-strijders in

⁴⁶⁸ 200 in *Le Peuple*, 2/3/1924 en 100 in *Het Handelsblad van Antwerpen*, 2/3/1924.

⁴⁶⁹ Geciteerd in *Het Handelsblad van Antwerpen*, 2/3/1924.

⁴⁷⁰ *Het Strijdersblad. Tolk der Oud-Strijders*. 1924(6), nr. 11, zondag 16 maart.

Brussel.⁴⁷¹ In 15 *autocamions* trokken ze op ‚expeditie’ naar de eier- en botermarkt te Merchtem. De oud-strijders omsingelden de markt, terwijl drie afgevaardigden naar de burgemeester trokken. Op aandringen van de oud-strijders decreeteerde de burgemeester vervolgens maximumprijzen voor boter en eieren. Na enkele toespraken, keerden de oud-strijders naar Brussel terug. Dit lijkt de grootste actie geweest te zijn, waarop ook de leidinggevenden van de Strijdersbond aanwezig waren. Er volgden nog drie acties te Sint-Gillis, Elsene en Sint-Jans Molenbeek. Deze waren minder opzienbarend. *Het Strijdersblad* zou over deze acties zelfs niet meer berichten. In de tussentijd was de tweede regering-Theunis aangetreden

8.2.2.2 *Repertoire: tussen Thompson en Tilly*

Deze acties bevatten alle elementen van de Thompsoniaanse *taxation populaire*: de stoet, de prijszettende meute en het appelleren aan lokale overheden. De acties zetten echter ook Tilly’s onderscheid tussen parochiale en kosmopolitische repertoires op scherp. Hoewel deze acties volgens dit schema als parochiaal moeten gecatalogeerd worden, hadden ze ook een groot ‘demonstrerend’ karakter, bleken ze zeer ‘modulair’ (toepasbaar op verschillende plekken) en in staat om kwesties in de ‘nationale’ politieke ruimte te agenderen. Daarenboven hebben we ook een goede bron waarmee we de zelfbeschrijving van de participanten kunnen onderzoeken. De campagne tegen de levensduurte werd immers niet alleen op straat, maar ook bij monde van het Strijdersblad, het blad van de Nationale Strijdersbond. De zelfbeschrijving die we daarin lezen, greep geenszins terug naar tradities of pre-industriële elementen. Ik zal betogen dat de oud-strijders daarentegen een zeer etatistisch, antipolitiek en nationalistisch discours hanteerden.

8.2.2.3 *Een étatistisch, antipolitiek en nationalistisch discours*

Het valt op dat zowel in het blad, als de acties steeds aan *de* overheid geappelleerd wordt. Dan wel de lokale (burgemeesters) of de nationale (de regering). Zo eindigden alle acties in het stadhuis. Bij een marktactie te Merchtem is dit het meest frapperend: de oud-strijders dwongen de burgemeester om maximumprijzen op te leggen. In het Strijdersblad daarentegen richtte het NSB zich steeds aan de nationale overheid. Daarin doen ze een heel

⁴⁷¹ In *De Standaard* (13/3/1924) wordt bericht over 200. In *Het Nieuws van den Dag* (13/3/1924) over 500.

aantal voorstellen ter remediëring van de levensduurte: opleggen van maximumprijzen, grenzen sluiten voor alle eetwaren, de oprichting van een wisselbank „door de Staat”, en het verbieden van wisseloperaties “aan alle vreemdelingen”.(13/4) De bond situeerde de oplossing van de problemen dus in zeer staatse oplossingen. Dit etatisme koppelde zich echter aan een zeer antipolitiek discours. In de eerste plaats positioneerde het NSB zich als een beweging die zeker *niet* politiek was. Steeds weer werd de afkeer van “de beroepspolitiekers: dat soort parasieten die op de ellende der algemeenheid moeten leven, als een schimmelplant”⁴⁷² uitgesproken, en werd er benadrukt dat de oud-strijders aan geen enkele ideologie, belang of partij was gekoppeld. Dit “antipolitieke” uitte zich ook in het constant proclameren van eigen daadkracht, “woorden-daden-feiten!” die in schril contrast stond met woorden van anderen: “terwijl de politiekers die ons bekampten alles bij woorden of beloften lieten; heeft N.S.B. de arme bevolking gered.”⁴⁷³ Constante ondertoon was dat de oud-strijders het wel even zouden gaan oplossen. Daarbij wierpen de oud-strijders zich tot slot op als de (enige) echte beschermers van het vaderland (cf. supra strooibriefjes te Mechelen en “de pinhelmen”). *Het Strijdersblad* van 16 maart kopte een foto van een verwoeste kerk te Noorschoote met ondertitel: “Toen wij nog dachten ons land van Duitschers en financiewolven te bevrijden.”⁴⁷⁴ De ondervoorzitter Georges Aerts schreef op 20 april:

“De Oud-Strijders zullen niet dulden dat eene tweede maal, de woekeraars ons volk zullen uithongeren en de beurszwendelaars het land zullen ten onder brengen, waarvoor veertigduizend der onzen vielen, en nog een grooter getal verminkt werden.”⁴⁷⁵

Dit nationalisme resoneerde in een even krachtig als fluïde vijandbeeld, waarbij etnie (pinhelmen, vreemde opkoopters), beroepsgroep (bankiers, financiewolven, financiedieven) en scheldwoorden (woekeraars, uitzuigers) moeiteloos in elkaar overliefen. Dit toont aan dat net als in Duitsland dit vijandbeeld ook in België een raciale invulling kon krijgen. Het is ook opvallend dat in het blad de focus vooral op de “grote-financiers” en “de speculanten en zwendelaars” lag, en de marktacties in feite gerelativeerd werden: „wij weten wel dat

⁴⁷² *Het Strijdersblad*, zondag 16 maart 1924.

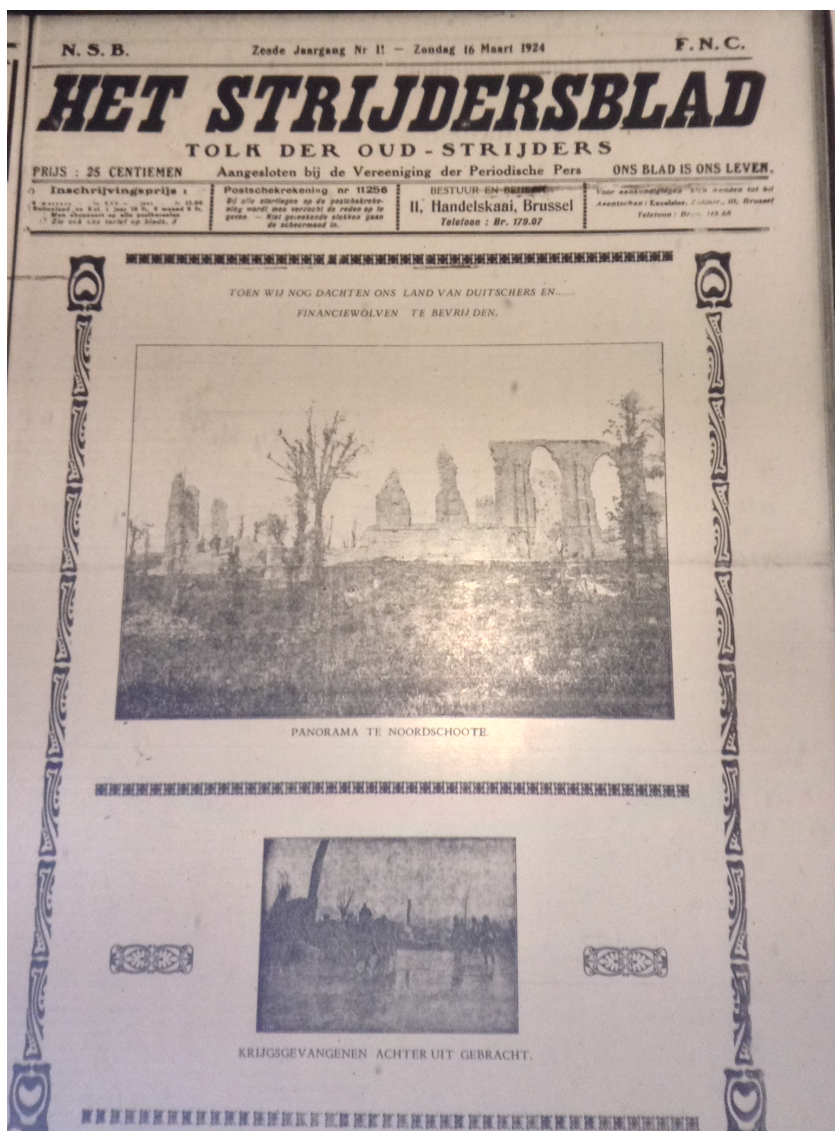
⁴⁷³ *Het Strijdersblad*, zondag 20 april 1924

⁴⁷⁴ *Het Strijdersblad*. 1924(6), nr. 11, zondag 16 maart 1924.

⁴⁷⁵ *Het Strijdersblad. Tolk der Oud-Strijders*. 1924(6), nr. 16, zondag 20 april.

sommige eetwaren in prijs moet stijgen, door het dalen van den wisselkoers".⁴⁷⁶ De acties dienden dan ook eerder om 'druk uit te oefenen' (zo werd het in het Strijdersblad (23/3) letterlijk verwoord). Deze verwijten wortelden enigszins in de realiteit; de prijsstijgingen waren deels een gevolg van speculatiebewegingen op internationale FOREX-markten. De verwijten lijken zich ook te richten tegen de nieuwe industrieel-bancaire elite die zowel aan de politieke als economische knoppen leek te draaien.

Afbeelding: voorpagina *Het Strijdersblad* (19/3/1924)

⁴⁷⁶ *Het Strijdersblad. Tolk der Oud-Strijders.* 1924(6), nr. 10, zondag 9 maart.

8.2.2.4 *Fascisme*

Zowel in actievorm als taal (straatpolitiek, étatisme, nationalisme, antipolitiek) doet dit allemaal erg denken aan die van de, in dezelfde periode opkomende, fascistische groeperingen. Gita Deneckere toonde in haar doctoraat reeds aan hoe de oud-strijdersbeweging “erg vatbaar was voor fascistische tendensen”.⁴⁷⁷ Zij situeert die samensmelting ergens in de jaren '30: het lijkt erop dat die samensmelting al veel vroeger plaatsvond. De krant *Le Peuple* zou inderdaad de aanwezigheid van leden van *Le Faisceau Belge* op verschillende marktacties signaleren.⁴⁷⁸ Deze partij was opgericht na Mussolini's mars op Rome. Onder de leuze van “la patrie Belge une et indivisible au dessus de tout” verzamelden zich advocaten, ingenieurs en ambtenaren in een Belgische *fascio*.⁴⁷⁹ Deze affiliatie was ook één van de redenen dat de liefde van *Le Peuple* (en andere kranten) voor de acties van het NSB snel bekoelden. Het NSB zelf ontkende deze affiliatie: “dat noch fascistten of bolschevisten en andere tisten in onze rangen zullen gedoogd worden”.⁴⁸⁰ Toch lijkt het erop dat een lidmaatschap van de *fascio* (die sowieso veel oud-strijders herbergden) perfect compatibel kon zijn met een lidmaatschap van de NSB, veruit de grootste oud-strijdersvereniging in België met zo'n 200 000 leden.

Wat deze oud-strijders wel gemeen hadden met de fascistisch geïnspireerde splintergroepjes in binnen- en buitenland was dat “(they) viewed the problems of economics and therefore of inflation as a matter of will”.⁴⁸¹ Gerald D. Feldman stelde in zijn *magnum opus* over de Duitse inflatie *The Great Disorder* hoe het in Duitsland Adolf Hitler was die tezelfdertijd deze stelling: “once our storm troopers visit a shop to set things right – nothing similar wil happen a second time”.⁴⁸² Hoewel de NSB in België misschien minder radicaal was, toont dit Duitse voorbeeld dat deze acties toch niet zonder enige politiek perspectief waren. Daarenboven had ook het

⁴⁷⁷ Idem, p. 845.

⁴⁷⁸ Artikels verschenen in *Le Peuple* van de hand van Arthur Wauters. ‘Les combattants “neutres” et la Défense du Franc’, 2/3/1924. ‘Les combattants “neutres” et la vie chère’, 7/4/1924. ‘Le cas des cheminots’, 9/4/1921. ‘Les combattants “neutres” et l’opérette fascistes’, 21/4/1924.

⁴⁷⁹ Deneckere, *Sire, het volk mort*, p. 895.

⁴⁸⁰ *Het Strijdersblad*, 20/4/1924.

⁴⁸¹ Gerald D. Feldman, *The Great Disorder: Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914-1924*, Oxford: Oxford University Press, 1997, p. 855.

⁴⁸² Ibidem.

NSB een partijpolitieke arm in de vorm van de Partij van Oud-strijders, zij het maar met één parlamentslid.

8.2.3 Deelbesluit

Hoewel de socialistische arbeidersbeweging de levensduurte in een eerste fase tamelijk succesvol wist te monopoliseren, blijkt dat dit dus geenszins een gegeven was. In 1924 duikt er een nieuwe politieke speler op die met een combinatie van straatpolitieke acties en een perscampagne de strijd tegen de levensduurte aanging: de oud-strijders. Zij bewezen dat het daadwerkelijk mogelijk was om aan dit probleem een andere politieke invulling te geven. Deze politieke invulling vertoonde zowel qua vorm, taal en oplossingen niet weinig fascistische trekken. Dit doe ik niet zozeer om het fenomeen per se in een hokje te willen indelen of dood te slaan met een gemeenplaats, maar omdat het belangrijk is de gelijkenissen en parallellen te herkennen met gelijkaardige, opkomende politieke spelers in binnen- en buitenland. Dat deze acties zich in België niet in een politieke franje afspeelden zien we aan hoe hoog de acties in de nationale politieke ruimte geagendeerd stonden. De regering-Theunis-II zou zich dan ook genoodzaakt zien een wetsvoorstel inzake woekerprijzen en maximumprijzen te doen – dat brede publicatie kreeg. Dit wetsvoorstel mondde uiteindelijk uit in de verwaterde wet van 1924. Zou het kunnen dat de regering een wetsvoorstel deed waarvan ze wist dat het nooit door de Kamers zou geraken? Jazeker, maar enkel dat ze dat al nodig vond, wijst op het moreel gewicht dat de oud-strijders bezaten. Tot slot wil ik betogen dat er ruimte vrijkwam op dit thema van de levensduurte omdat er een hele groep zich niet meer vertegenwoordigd zag in de nationale politieke ruimte. Dat zien we duidelijk terug in het feit dat de oud-strijders zouden appelleren aan “kleine burgers en landbouwers. gepensioneerden en hongerleiders”⁴⁸³ of aan “arbeiders, landbouwers, bedienden en gepensioneerden”. Dit is waarschijnlijk een goede omschrijving van de grootste gedupeerden na de oorlog, zowel in relatieve status als absolute termen. We zagen reeds dat die groep in feite door niemand in de nationale politieke ruimte vertegenwoordigd werd. Ik wil ook betogen dat de dominante prijservaring binnen deze grote groep, die ergens tussen syndicaten, middenstandsverenigingen en *les bons bourgeois* viel, niet meer overeenstemde met de dominante prijservaring in de Kamers. Het is uit deze

⁴⁸³ *Strijdersblad*,

discongruentie dat er ruimte ontstond voor een nieuwe politieke speler, wiens succes in eerste opzicht relatief beperkt maar toch niet onbestaande was. Om de cirkel helemaal rond te maken zou ik graag nog een passage uit het *Strijdersblad* citeren omtrent de markenoperatie na de Wapenstilstand.

“Iedereen is het eens om te zeggen dat de uitwisseling der marken na den wapenstilstand de grootste premie was aan den woeker, die men ooit gezien heeft. Iedereen bekent, dat daar, en daar alleen de eerste oorzaak ligt van de ineenzakking van ons krediet. Oud-minister Delacroix wordt algemeen en eenstemmig aangewezen als schuldig aan deze schuldige operatie. En wat zien we: in 't gewone leven wordt een schuldige verantwoordelijk gesteld en van alle verdere beheer ontheven. In België niet, de regeering benoemd hem, mits reusachtige vergoedingen tot lid van herstelcommissie: belooning voor slecht bestuur.

Is zoo iets eerlijk?

Neen.”⁴⁸⁴

Deze passage bevestigt dat de inflatoire politiek van de regering ook een herverdelende politiek was, en dat die herverdelende politiek wel zeker gedupeerden had. Dit waren niet echter altijd de actoren die luidkeels beweerden de *Inflationsverlierer* te zijn, maar groepen die ook in België tussen de voegen van de geschiedenis zijn verdwenen.

⁴⁸⁴ *Het Strijdersblad*, 9/3/1924.

Conclusie

Weinig mensen zullen prijsaanduiding associëren met de Eerste Wereldoorlog. Toch werd de eerste verplichting daartoe in de kleinhandel (KB 31/3/1919) in België enkele maanden na de Wapenstilstand ingevoerd, door middel van de oorlogs van 5 november 1918. In datzelfde koninklijke besluit werd ook “verkoop aan woekerprijzen” als wettelijk misdrijf in het leven geroepen. De woekerprijzen zouden de naoorlog echter niet overleven, terwijl de verplichting tot prijsaanduiding in 1923 in een definitieve wet zou resulteren “omtrent het aanplakken der kleinhandelsprijzen van de allernoodzakelijkste koopwaren” (wet 30/7/1923). Deze wet zou pas vervangen worden in 1971 (wet 14/7/1971). Deze verplichting is een interessante interventie om mee te besluiten. De interventie toont namelijk aan hoe prijscontestatie niet per se gericht is op het verlagen of opleggen van de prijs, maar vooral op het reguleren van de verhouding tussen koper en verkoper. Daarenboven verbeeldt de prijsaanduiding letterlijk hoe de prijs altijd tot stand komt binnen een prijsdriehoek tussen koper, verkoper en autoriteiten. Tot slot, de allereerste Belgische verplichting tot prijsaanduiding wortelde rechtstreeks in de oorlogservaring, en de daaropvolgende demobilisatie.

Die oorlogservaring was gedomineerd door de ongelijke schaarste. Daarmee bedoel ik dat (a) die schaarste ongelijke machtsverhoudingen binnen leefgemeenschappen profileerde (werd ongelijker, eenvoudiger én zichtbaarder) én (b) mensen deze schaarste als een *gevolg* van maatschappelijke ongelijkheden ervoeren. Dit illustreert een belangrijk punt in “de geschiedenis van de ongelijkheid”. Hoewel er ontelbare objectieve ongelijkheden binnen leefgemeenschappen waren, leidden niet al deze ongelijkheden tot wroeging, ongenoegen of conflict. Dat komt in de eerste plaats omdat niet al deze ongelijkheden *ervaren* werden. Daarin zou de Eerste Wereldoorlog drastisch verandering brengen. In België voelden consumenten letterlijk in hun maag dat ze zich niet op een gelijke afstand van de voedselproductie bevonden als de boeren. Handelaars werden meer een meer bestempeld als op-kopers. Door welstellende consumenten zag men zich letterlijk de kaas van het brood gegeten, en later de bloem uit het brood. Deze ongelijkheden profileerden zich dus op die markten waar de vraag altijd hoog is, i.e. die producten die noodzakelijk geacht worden. Het was op deze markten dat de schaarste steeds meer marktmacht wegverdeelde van de

consument. Dit verklaart waarom in de naoorlog zeepbaron een prevalenter scheldwoord was dan pakweg staal- of glasbaron. Op basis daarvan kunnen we twee dingen besluiten:

1. De noodzakelijkheid van een goed is geen objectief, maar een cultureel gegeven.
2. De ongelijke schaarste werd in de eerste plaats gereguleerd door de prijzen.

Mijn onderzoek is gebaseerd op de observatie dat beide kwesties na de wapenstilstand niet verdwenen, wel integendeel. Ik zal op beiden kort ingaan.

Allernoodzakelijkste goederen

Dat de noodzakelijkheid van een goed een cultureel gegeven is, zien we niet alleen weerspiegeld in het feit dat meer producten maar ook *andere* producten als noodzakelijk werden beschouwd dan een halve eeuw geleden. Zo zou de regering na de oorlog snel tegemoetkomen aan de vraag van de bevolking naar WIT brood. Wit brood was na de oorlog een belangrijke betekenaar van welzijn, maar ook van ongelijkheid. Het was aan dat laatste dat de regering dacht te remediëren met de invoer van “het regiem van ’t vol brood”: in het Belgisch koninkrijk mochten arm én rijk alleen nog maar bruin brood eten. Het was door het eerste dat de regering zich genoodzaakt zag dit regime snel weer af te voeren. Door dit culturele aspect te benadrukken heb ik een bijdrage kunnen leveren aan het al verrichte onderzoek ter zake. Dit culturele aspect uitte zich ook in het feit dat Wauters niet alleen redelijke prijzen wou bereiken, maar evenveel belang hechte aan stabiele prijzen. Prijsstabiliteit installeerde immers een zekere mate van voorspelbaarheid in het dagdagelijkse leven, een niet te onderschatten psychologische factor met (nog steeds) hoge politieke relevantie. Dit toont ook aan dat overheden in de naoorlog wel degelijk een inflatoire politiek trachtten te combineren met een politiek van prijsstabiliteit, zij het voor een heel beperkt aantal “allernoodzakelijkste” producten. Waarschijnlijk was dit een belangrijke factor voor de mate waarin burgers de inflatoire belasting zouden aanvaarden. Nogmaals zien we dat prijscontestatie niet louter de politiek van de laagste prijzen is. Tot slot, onderzoekers hebben vastgesteld dat de voeding van de gemiddelde Belg na de oorlog snel verbeterde, niet alleen t.a.v tijdens de oorlog, *maar ook t.a.v. voor de oorlog*. Dit toont allereerst aan dat Joseph Wauters wel degelijke structurele provisiepolitieke veranderingen wist door te voeren (i.t.t. meer ad-hoc maatregelen als de maximumprijzen). En dat hij daarbij inderdaad

tegemoetkwam aan bepaalde vooroorlogse socialistische (maar ook liberale) verzuchtingen, met bijvoorbeeld de publiek gefinancierde bouw van koelopslagplaatsen voor bevroren vlees, en de breuk met de strenge, restrictieve invoerpolitiek t.a.v. Argentijns vlees. Het feit dat de voeding vooral *na* de oorlog verbeterde, doet de vraag stellen of de modale Belg in internationaal perspectief niet gewoon een heel aantal producten minder als “allernoodzakelijkst” beschouwde. Dit zou een mogelijke verklaring kunnen zijn voor het uitblijven van straatpolitieke prijscontestatie in de naoorlog.

Een systeem van ongelijkheden

De kwestie van “ongelijke schaarste” stelde zich na de bevrijding nog urgenter dan ervoor. Met de bevrijding verdween er immers een zeer prominente maatschappelijke ongelijkheid uit het dagdagelijkse leven, namelijk die tussen bezetter en bezette. De Belgische elites bijtjesdag vreesden dan ook bijtjesdag *na* het vertrek van de bezetter.⁴⁸⁵ Waarom? Om een antwoord te formuleren op deze vraag, grijpen we terug naar John Bohstedts sociaal contract. Bohstedt stelt dat elke leefgemeenschap bestaat uit een complex van materiële, politieke en sociale ongelijkheden. Die ongelijkheden werden aanvaard door de ‘ongelijkeren’ in ruil voor een zekere levensstandaard, die zich niet alleen in materiële maar ook in culturele termen liet vertalen. Deze contract-theorie verklaart waarom het niet de Belgische staat, maar de industrieel-bancaire elite was die tijdens de oorlog een zeer actieve provisiepolitiek ging voeren. Dit illustreert drie punten.

- (a) De elite is geen monolithisch blok, maar een zeer concurrentiële ruimte.
- (b) Juist die ruimte creëerde hefboomen binnen de prijsdriehoek voor consumenten
- (c) Het betrof niet alleen een overlevingsstrategie van de elites in termen van ‘legitimiteit’, maar ook in materieel opzicht. Elites waren immers per definitie voedselconsumenten (geen producenten). Dit toont hoe er binnen de prijsdriehoek makkelijk een twee tegen één situatie kan ontstaan.

⁴⁸⁵ Nath, *Brood*, p. 72.

We zien dus dat de ruimte binnen de prijsdriehoek de relatie ‘burger-staat’ ver overstijgt. Het betreft een heel ‘systeem aan ongelijkheden’. Door middel van provisiepolitieke interventies werden deze ongelijkheden gepacificeerd. Zodoende werden relevante maatschappelijke ongelijkheden niet meer als tegenstellingen (en dus als legitiem) ervaren. We zouden zelfs kunnen betogen dat ongelijkheden hierdoor überhaupt niet meer ervaren werden. Omgekeerd konden prijsstijgingen bepaalde maatschappelijke ongelijkheden juist blootleggen en het mobiliserend potentieel voor collectieve actie creëren, in de vorm van een gemeenschappelijk belang, gemeenschappelijke prijservaring en door het uitvlakken van onderlinge ongelijkheden. Juist doordat het een heel systeem aan ongelijkheden betrof, ontstonden er hefboomen waarmee gecommuniceerd kon worden en ongelijkheden heronderhandeld. In de naoorlog bleef dit type heronderhandelingen in België uit. Dat is opvallend, temeer omdat dit soort acties tijdens de oorlog wel prevaleerde. Dit lijkt dan ook te bevestigen dat de Belgische elites in de naoorlog een succesvolle, pacificerende provisiepolitiek hebben gevoerd.

Tot slot wil ik hier op een geschiedstheoretisch element wijzen. De constructie van mijn narratief roept ongetwijfeld sympathie en affiniteit op voor de gevoerde provisiepolitiek. Ik zeg niet dat dit een onterechte gedachte is. Maar als de regeringen van Nationale Unie de orde wisten te bewaren, dan was dat ook een heel specifieke orde. Hoewel er geen coup werd gepleegd te Loppem, betrof het toch een machtsovername in de nationale politieke ruimte door de Belgische industrieel-bancaire én arbeiderselite. In het laatste hoofdstuk hebben we op gewezen dat er wel degelijk gedupeerden waren van de gevoerde politiek, maar dat dat niet altijd degenen waren die dat luidkeels verkondigden. In zekere zin heb ik in deze thesis toch ook een beetje teveel een winnaarsgeschiedenis geschreven.

Prijsnotie en prijservaring: congruentie en discongruentie

De verplichting tot prijsaanduiding was één van de weinige interventies die deze eerste fase van staatse prijscontestatie overleefde. Desondanks zou de regering-Theunis trachten de maximumprijzen en woekerprijzen terug in te voeren. Dit bevestigt de stelling dat de gevoerde provisiepolitiek weinig partijpolitiek gedetermineerd was. Daarmee zeg ik in feite

niets nieuws. Waarmee ik wel iets nieuws zeg, is dat ook de gevoerde provisiepolitiek in de fase *daarna* op een partijoverschrijdende consensus kon rekenen. Deze consensus steunde op de hegemonische status van de economische prijsnotie (nl. prijs representeert louter uitkomst van een functie tussen vraag en aanbod, mechanistische definitie). De prijsaanduiding overleefde deze regimewissel omdat ze zowel in een economische als een politieke prijsnotie past. Ze herverdeelt macht (informatie) naar de consument, stelt de prijs voor alle consumenten gelijk en installeert een zekere voorspelbaarheid in het dagelijkse leven. Ze past echter ook in een economische prijsnotie, omdat ze hierin een klassiek informatieprobleem oplost. In zekere zin doet ze de reële markt een beetje meer op het theoretische ideaalbeeld van de vrije markt lijken.

Het kan sommigen vreemd lijken dat deze consensus ook door de BWP werd ondersteund. Ik heb daarvoor doorheen de tekst reeds verschillende verklaringen gegeven. Een laatste verklaring die ik hier wil formuleren is dat er überhaupt nooit een politieke prijsnotie heeft gedomineerd binnen de arbeidersbeweging. De socialistische arbeidersbeweging hanteerde in principe een politieke definitie van lonen en huren, en deze stonden in de hiërarchie der problemen ook veel hoger. De arbeidersbeweging handelde in de eerste plaats dan ook politiek respectievelijk aan de onderhandelingstafels in de bedrijven, en aan de onderhandelingstafels van de wetgever. Inzake de prijzen had de arbeidersbeweging altijd al “economisch” gehandeld door middel van de coöperatieven, een organisatievorm die - ondanks het zelfdiscours - zeer sterk *in* de markt stond. Na de oorlog eigende de beweging zich de kwestie en de woekerretoriek dan ook grotendeels toe, deels omdat de oorlog voor een groot deel van haar leden ook de dominante *prijsservaring* had gewijzigd. Het economisch herstel zou vervolgens deze ervaring terug wijzigen. De hegemonie van de economische prijsnotie was immers geen ‘vals bewustzijn’: ze wortelde in hoe een dominante groep de prijzen ervoeren. Enerzijds speelden hierin vanzelfsprekend structurele elementen die de prijzen gedurende een tweetal jaren deden dalen. Anderzijds is het vanzelfsprekend dat de prijservaring ook verschilt van product per product, maar ook van persoon tot per persoon. Het is echter de dominante ervaring van een dominante groep binnen de samenleving die de hegemonische status ervan zal bepalen. Vanzelfsprekend is de dominantie van een groep niet per se de vertaling van een numerieke meerderheid.

Ik heb dan ook betoogd dat er vanaf 1923 een discongruentie ontstond tussen de dominante prijservaring in de nationale politieke ruimte (de Kamers, de regering) en die van een grote groep daarbuiten. We hebben geopperd dat het hier een groep betrof die ergens tussen

syndicaten, middenstandsverenigingen en *les bons bourgeois* inviel, wiens materiële als sociale status zwaar door de oorlog was aangetast. Het feit dat deze groep in de nationale politieke ruimte in feite door niemand vertegenwoordigd werd, opende speelruimte voor een nieuwe speler: de oud-strijders en meer bepaald de Nationale Strijdersbond. Dit mag echter niet louter als een instrumentalisatie-operatie beschreven worden. Hoewel er door de gedeelde oorlogservaring een sterk mobiliserend potentieel was ontstaan, vertaalden de straatpolitieke acties van de oud-strijders in de naoorlog ook een reëel ongenoegen. We zien dat het steeds weer materiële verzuchtingen waren die de oud-strijders formuleerden d.m.v. een straatpolitiek repertorie, waarbij ze in 1920 zelfs het parlement binnenstormden.⁴⁸⁶ Het is zeer aannemelijk dat de beschreven groep van *Inflationsverlierer* zich voor een groot deel in de rangen van de oud-strijders bevonden. Men handelt als een ‘homo economicus’ als men de prijs als economisch ervaart, en als een ‘homo politicus’ als men de prijs als politiek ervaart. Deze groep zou in 1924, na de val van regering-Theunis I, dan ook zeer politiek gaan handelen in collectieve prijsonderhandelingen op markten doorheen het land. In de nationale politieke ruimte zou daarop gereageerd worden met een zeer verwaterde en onbruikbare wet, nl. de wet op wederrechtelijke speculatie (24/7/1924) die nog altijd in ons wetboek staat. Hoewel dit misschien vooral een symbolische reactie was, is alleen al het feit dat men zich genoodzaakt zag te reageren veelzeggend.

Een piste voor mogelijk verder onderzoek is dat (a) deze discongruentie, en (b) een hernieuwd “issue ownership” van de levensduurte van de BWP, zich uiteindelijk zou vertalen in de verkiezingsoverwinning van de BWP in 1925, en de travaillistische regering Pouillet-Vandervelde.⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ Deneckere, *Sire, het volk mort*, p. 840-846.

⁴⁸⁷ De levensduurte wordt door onderzoekers aangewezen als één van de redenen voor de socialistische verkiezingsoverwinning in 1925. Emmanuel Gerard, ‘De democratie gedroomd, begrensd en ondermijnd. 1918-1939,’ in: Michel Dumoulin, Emmanuel Gerard, Vincent Dujardin en Mark van den Wijngaert (eds.), *Nieuwe Geschiedenis van België. II 1905-1950*, Lannoo, 2006, p. 963.

Van het morele naar het politieke: epiloog

Wat is de hedendaagse relevantie van de broodprijs in de naoorlog? Dat we die vraag op zich al moeten stellen (en hard nadenken over een antwoord) toont in reeds al aan hoezeer de hedendaagse politieke entiteiten in feite *gebouwd* zijn op de oplossing van het voedselvraagstuk. Het kan geen kwaad te benadrukken dat dit niet voor iedereen een gunstige ontwikkeling was. Deze oplossing bleef nauw beperkt tot de eigen politieke entiteit, en ging niet zelden ten koste van provisiepolitieke arrangementen elders. Tegelijkertijd zagen (en zien) deze politieke entiteiten zich keer op keer gedwongen te herontdekken dat wat burgers als “levensnoodzakelijk” beschouwen, door de tijd verandert.. Het is daarom dat Tyler Stovall schreef dat de gevoerde provisiepolitiek door de Parijse overheid in 1919, de kiemen van de Franse welvaartsstaat vervatte.⁴⁸⁸ Dat dit op het eerste zicht een fel overtrokken uitspraak lijkt, bevestigt Thompsons aanvoelen uit 1971 dat het moeilijk voor ons is “to re-imagine the moral assumptions of another social configuration”.⁴⁸⁹ Hier wil ik twee dingen over zeggen. Allereerst: hoewel het misschien moeilijk voor ons is om de vatten dat de broodprijs ook een politieke prijs, gaat dit voor andere zaken waarschijnlijk met iets meer gemak. Ik noem enkele zaken: medicijnen, ziekteverzekeringen en zelfs huurprijzen of werkloosheidsverzekeringen. Dat zijn allemaal producten die we vandaag eigenlijk “noodzakelijk” achtten. Wat al deze markten met elkaar gemeen hebben is dat ze een zeer ongelijke verdeling van marktmacht tussen verkoper en consument vervatten (hoge vraag, urgente vraag en een zeer ongelijke verdeling van informatie). Het is net op het reguleren van deze ongelijke machtsverhoudingen dat de moderne welvaartsstaat gebouwd is, door middel van collectieve en verplichte verzekeringen. Ook de huurwetgeving is daar eigenlijk een belangrijke component van, en deze wetgeving wortelde net zozeer rechtstreeks in de oorlogservaring, en -demobilisatie. In feite betreft het hier allemaal vormen prijscontestatie. Na de oorlog was de markt voor brood zo’n welvaartsmarkt.

Waarmee ik wil besluiten is met de stelling dat ik “moral” in Thompsons citaat zou vervangen door “political”. Thompsons idee over de transitie van een morele naar een politieke economie wortelt in een wat verouderde en dichotomische geschiedsopvatting, nl. de

⁴⁸⁸ Stovall, *Paris and the Spirit of 1919*, p. 294.

⁴⁸⁹ Thompson, ‘The Moral Economy,’ p. 131.

transitie van traditionele naar moderne samenlevingen. In mijn scriptie heb ik het ‘politieke’ gebruikt om deze dichotomie te overstijgen, en juist de gelijkenissen benadrukt. Men zou kunnen zeggen dat ik daarin doorslaag, en dat dit zo het spiegelbeeld wordt van een te nauwe, formele, eigentijdse definitie, namelijk: een veel te opgerekte, te extensieve (en dus: onbruikbare) definitie van politiek. Maar dat is net het punt. Alles is potentieel politiek. Daarmee zeg ik niet dat alles onderwerp van politiek *moet* zijn. Dat is een hele andere, persoonlijke kwestie. Wat ik wel met zekerheid kan stellen is dat het depolitiseren van problemen, acties, of organisatievormen een heel efficiënte machtsstrategie is om groepen uit te sluiten van ‘aan politiek te doen’. Een te nauwe definitie van politiek bevat het gevaar van teveel mee te gaan in deze uitsluitingsstrategie. (In zekere zin maak ik mij in deze scriptie ook schuldig aan door bijvoorbeeld diefstallen niet in te sluiten.⁴⁹⁰) Het is echter belangrijk in te zien dat ‘moraliseren’ *ook* een politieke strategie kan zijn, waarin zaken tot iets absoluuts worden verheven waar men niet tegen, of juist niet voor *kan* zijn. Zo kan ook het *collectieve* een strategie zijn. In zekere zin hanteer ik dus wel degelijk een definitie van ‘het politieke’. In zijn allerdiepste kern denk ik dat ‘het politieke’ gelijk staat aan het ‘onderhandelende’. Zoals ik hierboven reeds schreef is het beeld van de onderhandelingstafel toepasselijk. Een onderhandeling hoeft immers niet te impliceren dat die vrijwillig gebeurde, laat staan met gelijke middelen. Eenmaal aan een onderhandelingstafel gelden er echter wel dynamieken die de brute kracht van de verschillende partijen overstijgen. Aan de onderhandelingstafel gelden andere, *sociale* dynamieken. Dit verklaart ook waarom prijzen altijd onderwerp van politiek zullen zijn. We zullen steeds gedwongen zijn om te herontdekken dat elke prijs de uitkomst van *een* onderhandeling is, en dat die onderhandeling op bijzonder veel verschillende manieren kan gevoerd worden.

⁴⁹⁰ Zie bijvoorbeeld: Pieter Leloup, Xavier Rousseaux & Antoon Vrints, ‘Banditry in occupied and liberated Belgium, 1914–21. Social practices and state reactions, *Social History*,’ 39(2014): 1, 83-105.

Bibliografie

Bronnen

Onuitgegeven bronnen

Algemeen Rijksarchief te Brussel, *Notulen van de ministerraad*, 1918-1924.

Uitgegeven bronnen

Officiële publicaties

Moniteur Belge/Belgisch Staatsblad, 1914-1924.

Pasinomie, 1914-1924.

Revue du Travail/Arbeidsblad, 1919-1921.

Parlementaire Handelingen Kamer, 1912-1924.

Parlementaire Documenten Kamer, 1912-1924.

Parlementaire Handelingen Senaat, 1912-1924.

Parlementaire Handelingen Senaat, 1912-1924.

Ministerie van Justitie, *Gerechtelijke Statistiek van België*, Brussel: Larcier, voor het jaartal 1919 (uitgegeven in: 1922), 1920(uitgegeven in: 1924), 1921(uitgegeven in: 1925), 1922(uitgegeven in: 1926), 1923(uitgegeven in: 1929).

Monografieën

HENRY (A.). *L'Oeuvre du Comité National de Secours et d'Alimentation pendant la guerre*, Brussel, Lébegue, 1920.

HENRY (A.). *Le Ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande*, Paris: Les presses universitaires de France, 1924.

MAHAIM (E.). *La Belgique Restaurée: étude sociologique*, Brussel: Lamertin, 1926.

Ministerie van Industrie, Arbeid en Bevoorrading. *Le Régime des Licences en Belgique*, Jette: Imprimerie Veuve Corneille De Clercq, 1921.

Ministerie van Industrie, Arbeid en Bevoorrading. *Rapport Général sur l'activité des Services du Ravitaillement du 11 novembre 1918 au 1er Septembre 1921*, Jette: Imprimerie Veuve Corneille De Clercq, 1921.

s.n. *La Noble Vie de Joseph Wauters*, Brussel: L'Eglantine, 1929, p. 24.

ROGER (C.) en SERVAIS (A.), *Les Conflits du Travail en Belgique, 1896-1938*, Brussel: Editions de l'association des Patrons et Ingénieurs Catholiques de Belgique, 1939.

Kranten en periodieken

Le Peuple

Het Strijdersblad

Vooruit

De Standaard

Het Handelsblad van Antwerpen

Le Vingtième Siècle

Online bronnen

www.plenum.be, een project van Centre for Political History, Universiteit Antwerpen.

Literatuurlijst

ALDRICH (M.). 'Tariffs and Trusts, Profiteers and Middlemen: Popular Explanations for the High Cost of Living,' *History of Political Economy*, 45(2013):3 p. 693-746.

ALPERN ENGEL (B.). 'Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I,' in: *The Journal of Modern History*, 69(1997), 4, p. 696-717.

BARNETT (M.). *British Food Policy during the First World War*, New York: Routledge, 2014 (eerste druk: 1985).

BARZMANN (J.). 'Entre l'émeute, la manifestation, et la concertation: la "crise de la vie chère" de l'été 1919 au Havre,' in: *Le Mouvement social*, 170(1995), p. 61-84; Tyler Stovall, 'Du vieux et du neuf: économie morale et militantisme ouvrier dans les luttes contre la vie chère,' *Le Mouvement social*, 170(1995), p. 85-113.

BAUER (O.). *Die Teuerung. (Internationaler Sozialistenkongress in Wien)*, 1914. (via: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/bauer/1914/08/teuerung.htm> , geraadpleegd januari 2015).

BIANCHI (R.). 'Les mouvements contre la vie chère en Europe au lendemain de la Grande Guerre,' in: Pietro Causarano e.a. (eds.), *Le XXe siècle des guerres*, Paris: Editions de l'Atelier, 2004, p. 237-245.

BIANCHI (R.). 'Voies de la protestation en Italie: Les transformations de la révolte entre XIXe et XXe siècle,' in: *European Review of History*, 20(2013), 6, p. 1047-1071.

BLUM (M.), ELORANTA (J.) en PAVEL (O.). 'Organization of War Economies,' in: Daniel Ute e.a. (eds.), 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, Berlin: Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.4.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/organization_of_war_economies.

BOHSTEDT (J.), 'Food Riots and the Politics of Provisions in Early-Modern England and France, the Irish Famine and World War I,' in: Michael T. Davis (ed.), *Crowd Actions in Britain and France from the Middle Ages to the Modern World*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015, p. 101-123.

BOHSTEDT (J.). 'Gender, Household, and Community Politics: Women in English Riots, 1790-1810,' *Past&Present*, 120(1988), p. 88-122.

BOHSTEDT (J.). 'The Moral Economy and the Discipline of Historical Context,' *Journal of Social History*, 26(1992), 2, p. 265-84.

BOHSTEDT (J.). *The Politics of Provisions. Food Riots, Moral Economy, and Market Transition in England, c. 1550-1850*, Surrey: Ashgate, 2010.

BONZON (T.). 'Consumption and Total Warfare in Paris (1914-1918),' in: TRENTMANN (F.) en JUST (F.) (eds.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006, p. 49-64.

BONZON (T.). 'La société, l'état et le pouvoir local: l'approvisionnement à Paris, 1914-1918,' *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 1996, 183, p. 11-28.

BORDO D. (M.) en HAUTCOEUR (P-C.). 'Why didn't France follow the British stabilisation after World War I,' *European Review of Economic History*, 11(2007), 1, 3-37.

BOULOC (F.). "War Profiteers" and "War Profitters": Representing economic gain in France during the First World War' in: JONES (H.), O'BRIEN (J.) en SCHMIDT-SUPPRIAN (C.) (eds.). *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, Leiden: Koninklijke Brill, 2008, p. 325-356.

BOUTON (C.). *The Flour War: Gender, Class, and Community in Late Ancien Regime French Society*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1993.

BOUTON (C.). 'Les mouvements de subsistance et le problème de l'économie morale sous l'ancien régime et la Révolution française,' in: *Annales historiques de la Révolution française*, 319 (jan-mar 100), p. 71-100.

BOUTON (C.). 'Provisioning, Power and Popular Protest from the Seventeenth Century to the French Revolution and Beyond,' in: DAVIS (M.T.) (ed.), *Crowd Actions in Britain and France from the Middle Ages to the Modern World*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015, p. 80-100.

CABANES (B.) en PIKETTY (G.). 'Sortir de la guerre: jalons pour une histoire en chantier,' *Politique, culture, société*, 2007, 3, p. 1-8.

CHATRIOT (A.) en FONTAINE (M.). 'Contre la vie chère,' *Cahiers Jaurès*, nr. 187-188(2008), 1, p. 97-116.

CLAEYS-VAN HAEGENDOREN (M.). *25 jaar Belgisch Socialisme. Evolutie van de verhouding van de Belgische Werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940*, Antwerpen: Scriptoria, 1967.

CRONIN E. (J.). 'Labor Insurgency and Class Formation: Comparative Perspectives on the Crisis of 1917-1920 in Europe,' in: *Social Science History*, 4(1980), 1, p. 125-152.

CRONIN E. (J.). 'The crisis of state and society in Britain, 1917-1922,' in: Leopold H. Haimson en Charles Tilly, *Strikes, wars, and revolutions in international perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 457-472.

DAVIS (B.) en BONZON (T.). 'Feeding the cities,' in: WINTER (J.) en ROBERT (J-L.)(eds.), *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 305-341.

DAVIS (B.). 'Food and Nutrition (Germany)', in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.4.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_germany.

DAVIS (B.). 'L'Etat contre la société: nourrir Berlin, 1914-1918,' *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 1996, 183, p. 47-61.

DAVIS (B.). *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2000.

DE NIJS (T.). 'Food Provision and Food Retailing in The Hague, 1914-1930,' in:

TRENTMANN (F.) en JUST (F.) (eds.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006, p. 65-87.

DE SCHAEPDRIJVER (S.). *De Grote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen: Houtekiet, 2013.

DECOSTER (A.). *Economie: een inleiding*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2010.

DENECKERE (G.). *Sire, het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940*. Gent: onuitgegeven doctoraat, Universiteit Gent, 1993-1994.

EICHENGREEN (B.). *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*, Princeton, Princeton University Press, 1998.

ERMACORA (M.). 'Civilian Morale,' in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, geraadpleegd o 1.4.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/civilian_morale.

FERGUSON (N.). 'Constraints and Room for Manoeuvre in the German Inflation of the Early 1920s,' *The Economic History Review*, 49(1996), 4, p. 635-666.

FISHER (I.). 'An International Commission on the Cost of Living,' *The American Economic Review* 2(1912), 1, p. 92-101.

FISHER (I.). 'The Monetary Side of the Cost of Living Problem,' *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 48(jul. 1913), p. 133-139.

FLONNEAU (J.-M.). 'Crise de Vie chère et mouvement syndical 1910-1914,' *Le Mouvement Social*, 72(jul-sep. 1970), p. 49-81.

GAILUS (M.). *Contentious Food Politics: Sozialer Protest, Märkte und Zivilgesellschaft (18.–20. Jahrhundert)*, Berlijn, Discussion paper AGZG, 2004.

GATRELL (P.). 'War after the War: Conflicts, 1919-1923,' in: John Horne, *A Companion to World War I*, London: Blackwell, 2010, 558-575.

GERARD (E.). *De Katholieke Partij in crisis. Partijpolitiek leven in België (1918-1940)*, Leuven: Kritak, 1985.

GERARD (E.). 'De democratie gedroomd, begrensd en ondermijnd. 1918-1939,' in: Michel Dumoulin, Emmanuel Gerard, Vincent Dujardin en Mark van den Wijngaert (eds.), *Nieuwe Geschiedenis van België. II 1905-1950*, Tiel: Lannoo, 2006, p. 867-1118.

GERWARTH (R.) en HORNE (J.) (eds.). *Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

GEYER H. (M.). 'Die Sprache des Rechts, die Sprache des Antisemitismus: "Wucher" und soziale Ordnungsvorstellungen im Kaiserreich und der Weimarer Republik,' in: DIPPER (C.) u.a. (Hg.), *Europäische Sozialgeschichte. Festschrift für Professor Schieder*, Berlin: Duncker&Humblot, 2000, p. 413-429

GEYER H. (M.). 'Teuerungsprotest und Teuerungsunruhen 1914-1923. Selbsthilfegesellschaft und Geldentwertung,' in: GAILUS (M.) en VOLKMANN (H.) (eds.), *Der Kampf um das tägliche Brot. Nahrungsmangel, Versorgungspolitik und Protest 1770-1990*, Opladen: Wetsdeutscher Verlag, 1994, 319-345.

GEYER H. (M.). 'Teuerungsprotest, Konsumentpolitik und soziale Gerechtigkeit während der Inflation: München 1920-1923,' in: *Archiv für Sozialgeschichte*, 30(1990), p. 181-215

GOEBEL (S.). 'Cities,' in: WINTER (J.) (ed.), *The Cambridge History of the First World War. Vol II: The State*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 358-381.

GOLDEN (L.). 'The women in command: the Barcelona women's consumer war of 1918,' in: *UCLA Historical Journal*, 6(1985), p. 5-32.

HACKETT FISCHER (D.). *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History*, Oxford: Oxford University Press, 1996.

HAJAJI (D.). *Une vie de vagabond. Arthur Wauter (1890-1960): een biografie*, Gent: Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2002.

HANSON (P.). 'The vie chère riots of 1911: Traditional protests in modern garb,' *Journal of Social History*, 21(1988), 3, p. 463-481.

HARDEWYN (A.). *Tussen sociale rechtvaardigheid en economisch efficiëntie. Een halve eeuw fiscaal beleid in België (1914-1962)*. VUBPress, Brussel, 2003.

HARRISON (M.). *Crowds and History: Mass Phenomena in English Towns, 1790-1835*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

HEALY (M.). *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

HEYRMAN (P.). *Middenstandsbeweging en beleid in België 1918-1940. Tussen vrijheid en regulering*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1998.

HOLTRERICH (C-L.). *The German Inflation 1914-1923. Causes and Effects in International Perspective*, New York: De Gruyter, 1986.

HORNE (J.). 'Demobilizing the Mind: France and the Legacy of the Great War, 1919-1939,' *French History and Civilization*, 2(2009), p. 101-119.

HORNE (J.). (ed.), *Démobilisations culturelles après la Grande Guerre: 14-18, Aujourd'hui- Today-Heute*, 5(2002).

HORNE (J.). *State, society and mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

HUBBARD H. (W.). 'The New Inflation History,' in: *The Journal of Modern History*, 62(1990), 3, p. 552-569.

ILO. 'Housing as a Post-War Problem in Europe (continued)'. In: *International Labour Review*, 10(1924), 3, p. 278. p. 459.

ILO. 'Housing as a Post-War Problem in Europe'. In: *International Labour Review*, 10(1924), 2, p. 278.

JANSSENS (R.). *Economische misdrijven in het arrondissement Mechelen in de jaren 1916 en 1919*, Gent: onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, 2011-2012.

JANSSENS (V.). *De Belgische Frank. Anderhalve eeuw geldgeschiedenis*, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1976.

JULIN (A.). 'Résultats principaux d'une enquête sur les budgets d'ouvriers et d'employés en Belgique (1928-1929),' *Revue de l'Institut International de Statistique*, 2(1934), 1, p. 56-71.

KAUTSKY (K.). *High Cost of Living. Changes in Gold Production and the Rise in Prices*, n.p., 1913 (via: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1913/inflation/index.htm> , geraadpleegd januari 2015).

KEYNES M. (J.). *The Essential Keynes*, London: Penguin Books, 2015.

KRAMER (A.). 'Blockade and economic warfare,' in: WINTER (J.) (ed.), *The Cambridge History of the First World War. Vol II: The State*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 460-490.

LELOUP (P.), ROUSSEAU (X.) & VRINTS (A.). 'Banditry in occupied and liberated Belgium, 1914-21. Social practices and state reactions,' *Social History*, 39(2014): 1, 83-105.

LAGRANGE (H.). 'Strikes and the war,' in: HAIMSON (L.) en TILLY (C.). *Strikes, Wars and Revolutions in International Perspective*, p. 473-499.

LAUTERBACH T. (A.). 'Economic Demobilization in a Conquered Country: German 1919-1923,' *The Journal of Politics*, 6(1944), 1, p. 28-56.

LAUTERBACH T. (A.). 'Economic Demobilization in France after the First World War,' *The Journal of Politics*, 5(1943), 3, p. 237-269.

LAUTERBACH T. (A.). 'Economic Demobilization in Great Britain After the First World War,' *Political Science Quarterly*, 57(1942), 3, p. 376-393.

LIH T. (L.). *Bread and Authority in Russia, 1914-1921*, Berkeley: University of California Press, 1990.

LUYTEN (D.). 'Post-war Economies (Belgium),' in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Berlin: Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.3.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_belgium.

LUYTEN (D.). 'War Finance (Belgium),' in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Berlijn: Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.3.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_belgium.

LUYTEN (D.). *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918*, Brussel: VUBpress, 1995.

MAGRI (S.). 'Housing,' in: WINTER (J.) en ROBERT (J-L.)(eds.), *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 305-341.p. 374-417.

MAIER S. (C.). 'Inflation and Stabilization in the Wake of the Two World Wars: Comparative Strategies and Sacrifices,' in: FELDMAN D. (G.) e.a. (eds.), *Die Erfahrung der Inflation im internationalen Zusammenhang und Vergleich*, Berlijn: de Gruyter, 1984, p. 106-129.

MAIER S. (C.). 'The politics of inflation in the twentieth century,' in: MAIER S. (C.). *In Search of stability. Explorations in Historical Political Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 187-224.

MAIER S. (C.). 'The two postwar eras and the conditions for stability in twentieth-century Western-Europe,' in: Charles S. Maier, *In Search of Stability. Explorations in historical political economy*.Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 161.

MAIER S. (C.). *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade after World War I*. Princeton: Princeton University Press, 1975.

MANNING (J.), 'La guerre et la consommation civile à Londres, 1914-1918,' in *Guerres mondiales et conflits contemporains*, juli 1996, 183, p. 29-45.

MORRIS (M.), 'In Search of the Profiteer,' in: WRIGLEY (C.) en SHEPHERD (J.) (eds.). *On the Move: Essays in Labour and Transport History Presented to Philip Bagwell*, London: The Hambledon Press, 1991, p. 185-293.

NATH (G.). *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog in België*, Antwerpen: Manteau, 2013.

NAUWELAERTS (M.). 'De socialistische syndikale beweging na de Eerste Wereldoorlog (1919-1921), *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4(1973): 3-4, p. 343-376.

NIES (W.). *In de ban van de Nationale Unie. De regeringen Delacroix (1918-1920)*, Leuven: onuitgegeven verhandeling, KULeuven, 1996.

OBINGER (H.) en PETERSEN (K.). 'Review Article: Mass Warfare and the Welfare State – Causal Mechanisms and Effects,' *British Journal of Political Science, FirstView Articles*, juli 2015.

PIKETTY (T.). 'Income Inequality in France, 1901-1998,' in: *Journal of Political Economy*, 111 (2003): 4, p. 1004-1042..

PIKETTY (T.). *Kapitaal in de 21ste eeuw*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2014.

POTAMIANOS (N.). 'Moral Economy? Popular Demands and State Intervention in the Struggle over Anti-Profiteering Laws in Greece 1914-1925,' *Journal of Social History*, 48(2015): 4, p. 803-815.

PRONTI (P.). 'Post-war Welfare Policies,' in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Berlijn: Freie Universität Berlin, geraadpleegd op 1.5.2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_welfare_policies.

PROST (A.). 'Workers,' in: WINTER (J.) (ed.), *The Cambridge History of the First World War. Vol II: The State*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 325-357.

ROBERT (J-L.). 'The image of the profiteer,' in: WINTER (J.) en ROBERT (J-L.). *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 104-132.

ROUSSEAU (X.) en VAN YPERSELE (Y.). *La Patrie crie Vengeance! La Répression des inciviques belges au sortir de la guerre 1914-1918*, Brussel: Le Cri Edition, 2008.

SCHOLLIERS (P.). 'België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921,' in: DAELEMANS (F.) e.a., *Mensen in oorlogstijd*, Brussel: UFSAL, 1988, p. 151-173.

SCHOLLIERS (P.). 'Koopkracht en Indexkoppeling. De Brusselse levensstandaard tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, 1914-1925,' in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 9(1978): 3-4, p. 333-382.

SCHOLLIERS (P.). 'Oorlog en voeding: de invloed van de Eerste Wereldoorlog op het Belgische voedingspatroon, 1890-1949,' *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 11(1985): 1, p. 30-50.

SCHOLLIERS (P.). 'Standards of living and standards of health in wartime Belgium,' in: WALL (R.) en WINTER (J.). (eds.), *The Upheaval of War: family, work, and welfare in Europe, 1914-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 139-185

SCHOLLIERS (P.). 'The Policy of Survival: Food, the State and Social Relations in Belgium, 1914-1921'. In: BURNETT (J.) en ODDY (D.) (eds.). *The Origins and Development of Food Policies in Europe*. Leicester University Press, London, 1994, p. 39-53.

SCHOLLIERS (P.). 'The Social-Democratic World of Consumption: The Path-Breaking Case of the Ghent Cooperative Vooruit Prior to 1914,' *International Labor and Working-Class History*, 55(1999), p. 71-99.

SCHOLLIERS (P.). 'Verschuivingen in het arbeidersconsumptiepatroon, 1890-1930,' *BTNG*, (13)1982, 2-3, p. 273-312.

SCHOLLIERS (P.). *Loonindexering en Sociale Vrede*. Brussel: Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis VUB, 1985.

SEGGERS (Y.). *Economische groei en levensstandaard. De ontwikkeling van de particuliere consumptie en het voedselverbruik in België, 1800-1913*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2003.

SEIPP R. (A.). *The Ordeal of Peace. Demobilization and the Urban Experience in Britain and Germany, 1917-1921*, Surrey: Ashgate, 2009.

SHEPHERD L. (H.). *The Monetary Experience of Belgium, 1914-1936*. Princeton: Princeton University Press, 1936.

STOVALL (T.). 'Du vieux et du neuf: économie morale et militantisme ouvrier dans les luttes contre la vie chère,' *Le Mouvement social*, 170(1995), p. 85-113.

STOVALL (T.). *Paris and the Spirit of 1919. Consumer Struggles, Transnationalism, and Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

STRENG (M.). 'The food riot revisited: New dimensions in the history of 'contentious food politics' in Germany before the First World War,' *European Review of History*, 20(2013), 6, p. 1073-1091.

STRENG (M.). 'Vie Chère, Violent Protest, and Visions of Protection: The *Vie chère* Controversy on the Eve of WWI in France (1905-1914),' in: STEINMETZ (W.), GILCHER-HOLTEY (I.), HAUPT (H.). (eds.), *Writing Political History Today*, Frankfurt: Campus Verlag, 2013, p. 317-348/

TANZI (V.) en SCHUKNECHT (L.). *Public Spending in the 20th Century. A Global Perspective*, Cambridge: Cambridge University, 2000, .

TAYLOR (L.). 'Food riots revisited,' *Journal of Social History*, 30(1996), 2, p. 483-496.

THOMPSON (E.P.). 'The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century,' *Past&Present*, 50(1971), p. 76-136.

THOMPSON (E.P.). *Customs in Common*, London: Penguin Books, 1991.

TILLY (C.). 'Food Supply and Public Order in Modern Europe,' in : TILLY (C.) (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press, 1975, p. 380-455.

TILLY (C.). *Popular Contention in Great Britain 1758-1834*, Cambridge: Harvard University Press, 1995.

TOOZE (A.). 'Imagining national economies: national and international economic statistics, 1900-1950,' in: CUBITT (G.). (ed.). *Imagining Nations*, Manchester: Manchester University Press, 1998, p. 212-228.

TRENTMANN (F.). 'Before "fair trade": empire, free trade, and the moral economies of food in the modern world,' *Environment and Planning D: Society and Space*, 25(2007), p. 1079-1102.

TRENTMANN (F.). 'Coping with shortage: the problem of food security and global visions of coordinatino, c. 1890s-1950,' in: TRENTMANN (F.) en JUST (F.) (eds.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006, p. 13-48.

TRIEBEL (A.). 'Coal and the metropolis,' in: WINTER (J.) en ROBERT (J-L.)(eds.), *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 305-341. p. 342-373,

VAN DER WEE (H.) en TAVERNIER (K.). *De Nationale Bank van België en het monetaire gebeuren tussen de Twee Wereldoorlogen*, Brussel: Nationale Bank van België, 1975.

VAN DIJCK (M.). *De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgische landbouwbeleid, 1830-1884*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2008.

VANHAUTE (E.). 'From famine to food crisis: what history can teach us about local and global subsistence crises,' in: *Journal of Peasant Studies*, 38(2011): 1, p. 47-65.

VANTHEMSCHE (G.). 'De Belgische overheid en de kartels tijdens het interbellum. Situering en analyse van de wetgeving op de verplichte kartelvorming.' In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 61 (1983), 4, p. 851-894.

VANTHEMSCHE (G.). *De werkloosheid in België, 1929-1940*, Berchem: EPO, 1989.

VANTHEMSCHE (G.). 'De val van de regering Poulet-Vandervelde: een "samenzwering der bankiers"?', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 9(1978):1-2, p. 165-214.

VINCENT (M-B.). 'Quand les fonctionnaires doutent de l'État. Le délitement de l'administration allemande pendant la Première Guerre mondiale,' *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 59(2012), 2, p. 56-84.

VRINTS (A.) en MAJERUS (B.). 'De slagschaduw van de honger: hoe de Eerste Wereldoorlog de Belgische democratie baarde en bijna weer vernietigde,' in: AERTS (K.), VAN GINDERACHTER (M.) en VRINTS (A.) (eds.). *Het Land dat nooit was*, Antwerpen: Bezige Bij, 2014. p. 258-259.

VRINTS (A.). 'Beyond victimization: contentious food politics in Belgium during World War I,' *European History Quarterly*, 45(2015), 1, p; 83-107.

VRINTS (A.). 'Eenheid in verdeeldheid: spanningsvelden in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,' *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 44(2014):2-3, p. 10-35.

VRINTS (A.). 'Sociaal protest in een bezet land: voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,' *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 124(2011), 1, p. 31-47.

VRINTS (A.). 'Verschuivende tolerantiedrempels: de morele codes van het leven in bezet België (1914-1918),' in: *Volkskunde*, 114(2013):3, p. 317-339.

VRINTS (A.). "All the butter in the country belongs to us Belgians." Well-being and lower class national identification in Belgium during the First World War,' in: VAN GINDERACHTER (M.) en BEYEN (M.) (eds.), *National identification from below. Europe from the late 18th century to the end of the First World War*, New York: Palgrave Macmillan, 2012, p. 230-249.

